

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього»

Серія “Проблеми регіонального розвитку”

ISBN 978-966-02-7832-5

“Шукайте головні причини еміграції і усувайте їх!

Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтесь до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйтесь, ставте міцні кордони не з багнетів, а з добрих порядків, з корисних для народу економічних і суспільних інституцій!”

І.Франко // Збір. творів: У 50 т. – К., 1985. – Т.44, кн. 2. – С. 313.

НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ РЕГІОНІВ

(монографія)

Львів 2015

Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього»; наук. ред. У.Я.Садова. – Львів, 2015. – 252 с. (Сер. «Проблеми регіонального розвитку»).

Висвітлено наукові підходи до вивчення соціокультурологічних наслідків міграційних процесів. Систематизовано типологічні форми міграційних режимів відтворення населення у частині регіонального міграційного менеджменту, вказано на об'єднуючі цілі поведінкових моделей самоорганізації мігрантів, запропоновано проект моделі «міграційного профілю регіону». Представлено методичне забезпечення організації та проведення регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб, наведено рекомендації щодо регіональних соціальних програм їхньої підтримки. Досліджено явище асиметрії процесів регіонального демовідтворення у зв'язку зі зростанням частки населення міграційного походження. Визначено стратегічні пріоритети інтеграції мігрантів у місцеві громади. Доведено потребу державного регулювання міграційної активності населення в умовах поширення поліетнічності соціумів. Обґрунтовано необхідність популяризації модернізаційної доктрини економічних вигод територіальних суспільних систем у моделі процесів «міграція-розвиток».

Для фахівців у сфері регіональної економіки і соціального управління, працівників науково-дослідних установ, викладачів, аспірантів, студентів економічних спеціальностей.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»,
протокол № 11 від 8 грудня 2015 р.*

Науковий редактор:

Садова У.Я. – д.е.н., проф., зав. відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Рецензенти:

Малиновська О.А. – доктор наук з державного управління,
провідний науковий співробітник;

Шаблій О.І. – доктор географічних наук, професор;

Вовканич С.Й. – доктор економічних наук, професору

ISBN 978-966-02-7832-5

**Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу ДУ «ІРД імені М.І.Долішнього НАН України» забороняється**

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України», 2015.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження наслідків міграції	7
1.1. Роль міграції у модернізації економіки, держави, суспільства	7
1.2. Міждисциплінарний дискурс у дослідженні міграції та її наслідків	15
1.3. Методичні підходи та інформаційне забезпечення дослідження наслідків міграційних процесів	26
1.4. Міграційні детермінанти модернізації соціокультурної сфери	41
1.5. Соціально-економічні наслідки трудової міграції в контексті концепції людського розвитку	51
РОЗДІЛ 2. Соціокультурологічні виміри наслідків міграційних процесів в Україні	58
2.1. Демовідтворювані тенденції України в світлі глобальних міграційних рухів	58
2.2. Територіальна асиметрія розвитку України: етно-структурний та лінгвістичний контекст	68
2.3. Моделювання демографічних явищ та процесів у регіоні: структурно-кваліметричний аспект (на прикладі Львівської області)	76
2.4. Модель «міграційного профілю регіону» в системі розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення вимірів міграції	86
РОЗДІЛ 3. Аналіз процесів міграції та її наслідків: стан, тенденції і регіональна специфіка	96
3.1. Дослідження факторів міграційного відштовхування у регіоні	96
3.2. Дослідження факторів міграційного притягування у регіоні	109
3.3. Самоорганізація мігрантів як фактор збереження етнонаціональної і культурної ідентичності: генезис, форми, регіональна специфіка	115
3.4. Методичне забезпечення та аналіз форм самоорганізації громад мігрантів регіону	124
РОЗДІЛ 4. Формування моніторингу міграційних процесів у системі новітніх викликів регіонального розвитку України	137
4.1. Передумови соціокультурологічного моніторингу міграційних процесів за внутрішнім вектором	137
4.2. Програмно-методологічні питання регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб	140

4.3. Проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб за новим місцем проживання: стан, ризики, перспективи (за результатами апробації авторської методики).....	146
4.4. Політика інтеграції мігрантів у місцеві громади: міжнародний досвід.....	165
РОЗДІЛ 5. Регіональний міграційний менеджмент: інструменти реалізації	173
5.1. Моделі політики інтеграції іммігрантів у місцеві громади.....	173
5.2. Міграційні режими, їхня типологія: у напрямку політики модернізації соціокультурної сфери.....	184
5.3. Освітня міграція в контексті модернізації соціокультурної сфери регіону.....	196
5.4. Теоретико-методологічні засади формування ринку міграційних послуг як чинника трансформації економіки регіону.....	208
5.5. Проект Концепції Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади.....	219
ВИСНОВКИ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	235

ВСТУП

Міграційні явища і процеси впливають на різні сторони життя та праці громадян України. В умовах глобального перерозподілу людських ресурсів вони детермінують модернізацію національної економіки, розвиток держави, перспективи прогресу суспільства. Історичний досвід засвідчує, що наслідки міграції можуть давати про себе знати як в поточному, так й у відкладеному періодах, носити локальний (регіональний) або ж загальнонаціональний характер, обумовлювати як негативні виклики, так і нові можливості для процесів державотворення.

Нині інтерес до вивчення наслідків міграційних явищ та процесів демонструють представники різних наукових знань – демографи, соціологи, історики, юристи, культурологи, філософи та ін. Дослідження перебувають у фокусі досліджень працівників Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», Національного інституту стратегічних досліджень та ін. Вагомі здобутки пов'язані з іменами Е. Лібанової, С. Пирожкова, І. Прибиткової, О. Малиновської, О. Позняка, Л. Шаульської та багатьох інших. Пропозиції вчених не раз використовувалися органами влади у процесі вироблення та реалізації управлінських рішень. Незважаючи на існуючий доробок фахівці вказують на усе нові міграційні проблеми людського розвитку. Так, на фоні активізації міграційних рухів залишаються відкритими питання інтеграції та адаптації мігрантів у нові соціуми. Проблеми лише частково вирішуються завдяки старанням інститутів держави. Значною ж мірою ці питання корелюють з стараннями, активністю, можливостями самих мігрантів - людей, які мешкають у країні прибуття впродовж тривалого часу, стають учасниками нового ринку праці, реалізують трудові навички, набули кваліфікацію у соціально-культурному житті країни прибуття. Постає завдання вироблення механізмів підтримки та супроводу міграційних стратегій таких людей.

Виникнення новітніх міграційних потреб населення диктує потребу розвитку інфраструктури ринку праці мігрантів, інституалізації регіонального *міжкультурного менеджменту* – важливого інструменту ефективізації усієї соціальної політики у державі. Важливим завданням для держави є формування та реалізація такої міграційної політики, яка б враховувала модерні соціальні та економічні ефекти міграції. Адже, в умовах поширення поліетнічності соціумів *соціальна значимість* міграції полягає в розвитку комунікативної сфери людей, в розширенні архітектури соціальних мереж, в освоєнні мігрантами нових соціальних, культурних, господарських практик і т.п. Водночас, міграція завжди залишатиметься викликом для держави, для сімей мігрантів, для дітей, позбавлених батьківської опіки, для осіб старшого віку. *Економічна значимість* міграцій пов'язується з дією факторів різної модальності, з модернізацією ринків праці, капіталу, послуг, із зростанням шансів залучення міграційного капіталу в економіку регіону походження мігранта, із модернізацією виробничої бази міст і сіл тощо.

Дослідження наслідків міграційних явищ та процесів є важливою передумовою розробки Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади. До речі, в Україні проблема інтеграції мігрантів в новий соціум почала активно обговорюватися лише після Революції Гідності. Це при тому, що в країні періодично проводилися спеціальні дослідження міграційних проблем. Успішним можна вважати проект «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами» (березень 2011 р. – серпень 2013 р.), що фінансувався ЄС у співробітництві з українськими та молдовськими партнерами, Міжнародною організацією міграції та Світовим банком. Результати проекту знайшли розвиток у положеннях концепцій щодо регулювання трудової міграції та сприяння поверненню, з особливим наголосом на збільшенні людських ресурсів та запобіганні втрат кваліфікованих кадрів.

Таким чином, в Україні дослідження наслідків міграційних явищ та процесів – важлива ланка забезпечення процесів сучасного державотворення. Для запуску механізмів інтеграції мігрантів за новим місцем проживання велике значення мають вироблення міграційного профілю регіону, метаопис побудови регіональної інформаційно-аналітичної системи міграційних процесів тощо.

Ідеї, положення, які висвітлені у монографії, доведені до рівня конкретних рекомендацій і мають форму, придатну до використання у практичній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування при формуванні та реалізації державної політики у сфері регулювання трудової міграції та її соціокультурологічних наслідків. Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел.

Авторський колектив: д.е.н., проф. Садова У.Я. (керівник роботи, наукова редакція, вступ, розділи 1.1-1.5, 2.4, 4.1, 4.2, 5.5, висновки), д.е.н., проф. Семів Л.К. (розділ 5.3, висновки), к.філос.н. Цапок С.О. (розділи 2.1, 2.2, 4.3, 5.5), к.е.н. Бідак В.Я. (розділи 4.3, 5.5), к.геогр.н. Теслюк Р.Т. (розділи 3.3, 4.3), к.держ.упр. Біль М.М. (розділи 3.3, 4.3, 5.5, висновки), к.е.н. Князев С.І. (розділ 1.4), к.е.н. Риндзак О.Т. (розділи 4.3, 4.4, 5.1, 5.5), к.е.н. Андрусишин Н.І. (розділи 1.2, 5.2), к.е.н. Гринькевич О.С. (розділи 4.1, 4.2), к.е.н. Данилюк Л.Г. (розділ 4.2), к.соц.н. Іванкова-Стецюк О.Б. (розділ 3.4), к.е.н. Бачинська М.В. (розділи 3.2, 4.3), к.е.н. Мульська О.П. (розділи 3.1, 4.3), Бараняк І.Є. (розділи 2.3, 4.3), Махонюк О.В. (розділи 4.3, 5.4), Селещук Г.П. (розділ 3.4), Зайшла Н.О. (розділ 4.4), к.е.н. Кушнірецька О.В. (розділ 2.4), к.е.н. Степура Т.П. (розділ 1.3), к.е.н. Лелик Л.І. (розділ 4.2), Кузик В.А. (розділ 1.5), Мандюк Я.Ю. (розділ 1.5), Баб'як В.І. (розділ 4.2).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ МІГРАЦІЇ

1.1. Роль міграції у модернізації економіки, держави, суспільства

Міграція як суспільний феномен, без сумніву, відіграє знакову роль у модернізації економіки, держави, суспільства. Для одних – вона є способом інноваційної організації життєдіяльності людей, для інших – фактором прогресу, ще для інших – історичним викликом на шляху збереження власної ідентичності націй і народностей. Чисельні наукові розвідки з міграціології неодноразово доводили, що міграційні наслідки можуть обертатися як позитивами, так і негативами людського розвитку.

Наслідки міграційних процесів, розглянуті, зокрема і в соціокультурологічному фокусі особливо актуальні для України з огляду на те, що її населення через різні причини розпорошене по цілому світу в умовах поширення поліетнічності соціумів. За офіційними даними українські емігранти переважно вибирають країни ЄС – тут зосереджується близько 1 мільйона (Польща – 227 тис., Італія 201 тис., Німеччина – 153 тис. та ін.), у країнах Північної Америки – 0,5 млн (зокрема, тільки США – 351,7 тис., Канада – 59,4 тис.), в Ізраїлі – 258,8 тис. тощо.¹ Наведені цифри лише штрих до множинного спектру проблем української міграції.

Явище міграції є надзвичайно мозаїчне, складне, конфліктогенне, давнє і, водночас, модерне. І йдеться не лише про суто економічні вигоди від міграційного капіталу, використання міграційного потенціалу в цілях модернізації економіки, розширення горизонтів для просування вітчизняної продукції на зарубіжні ринки, появи на вітчизняному ринку праці фахівців, які володіють зарубіжним досвідом, кваліфікаціями, мовами тощо. Проблема, як стверджує С. Вовканич, полягає в збереженні національної ідентичності під час міграційної політики імперій. «Не регіонально-ринкова ціна, а *соборно-національна цінність*². Інтеграційний вибір України – це не лише економіка, обсяги ринків та їхні наслідки. Що більше, коли держава неефективна,

¹ EU Neighbourhood Migration Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.migrationpolicycentre.eu, С. 269.

² «Соборність – це, передовсім, антиідея імперському розпорошенню сил і ресурсів корінного народу, розмиванню його національної свідомості, ідентичності та об'єднавчого потенціалу. Тому соборність – це стратегічна складова української ідеї, що відображає, по-перше, *здатність нації працювати і творити разом, синергійно* задля підвищення добробуту. Тобто це соціально-психологічні якісні риси, які віддавна стали притаманні українству як ментальні характеристики, що сформувалися тисячолітньою історією життя на пограниччі. По-друге, це індикатор внутрішньої і зовнішньої інтеграції соціуму як ствердний вияв його *націоцентричності*. Тобто рівень усвідомлення, який детермінується знанням, що власна оселя зводиться найшвидше, коли спільнота (громада) об'єднана і діє заодно, дружньою патріотичною толокою. По-третє, це всенародна *солідарність і довіра* до відроджуваної державності як до *своєї, віками вимріяної*. По-четверте, це прояв *консолідації народу в прискоренні* довгоочікуваних ренесансних процесів творення власної національної держави, на реалізацію ідеї та природного права якої на самостійність поневолювачі завжди позбавляли Україну, стверджуючи: вона можлива лише в єдиній родині великого загарбника» (Джерело: Вовканич С. Й. Міграційна політика як механізм «інтеграції» України до імперій шляхом її десоборнізації // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні і міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. праць] / НАНУ. ІРД : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с. – С. 480.

економіка переважно залежить від неекономічних факторів³. Однак, неекономічні чинники – це не тільки соціальні, політичні, соціологічні чи соціально-психологічні; вони – ті й інші, і якісь треті, врешті – всі разом. Вони – громадські, громадянські і спільнотні; національні та загальнолюдські; духовні (інформаційні, ідеальні) та матеріальні; транскордонні і геополітичні; історичні та новітні, світоглядні та ментальні, медичні та екологічні, де будь-який названий (і не згаданий) чинник наведеної множини може стати мультиплікатором суспільного розвитку. У цьому контексті актуалізується проблема комплексності їхнього вивчення *через призму аксіології* як ціннісних й архіважливих для вибору вектора інтеграції України та її екзистенції. Сьогодні інтеграція України вимагає нової парадигми *буття* української нації. Це не під силу тільки економістам»⁴.

На важливість вирішення проблеми національної ідеї неодноразово звертало увагу багато інших вчених. Проглядався у пропозиціях й міграційний контекст. До речі, в Україні у 1997 році групою відомих вчених під керівництвом Б. Малиновського (М.М. Амосов, В.Б. Бігдан, Т.І. Малашок) було проведено соціологічне опитування щодо *національної самоідентифікації населення*⁵, котре засвідчило існування вікових розбіжностей в оцінках поточної ситуації розвитку держави та налаштованості її громадян до міграції. Нині воно є яскравим підтвердженням неврахування політичною елітою України її можливих соціокультурних наслідків. Вчені констатували, що «молоді рішуче налаштовані на капіталізм, Європу, президентство, з помірним націоналізмом. Літні, закономірно, більше озираються назад. Звичайно, зазначали фахівці, вони ще можуть впливати на найближчих виборах, але вже не зупинять руху до зрілої ідеології і західних стандартів життя»⁶. Цікавою виявилася оцінка М.М. Амосовим *біологічних факторів* детермінації тодішньої зрілості українського суспільства. З одного боку, він вказав на такі біологічні гальма, як *егоїзм, страх, лінивість*. З іншого, підтримуючи потребу національної ідеї, писав, що «крім національної, існує ще *регіональна ідея*, також заснована на біології. Суть її в наступному: якщо деяке співтовариство чомусь відокремлюється від оточення, і відносини між людьми закриваються всередину, то тренування (звичка, самоорганізація!) працює на послаблення зовнішніх та посилення внутрішніх зв'язків; з них виростає «почуття приналежності», яке з часом перетворюється в патріотизм, любов до батьківщини. Особливо це стосується молодих, не обтяжених пам'яттю про

³ Пасхавер Олександр. «Коли держава неефективна, економіка залежить від неекономічних факторів» // «День». – 2013. – № 120–121, С. 2.

⁴ Вовканич С. Й. Міграційна політика як механізм «інтеграції» України до імперій шляхом її десоборнізації // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика: [зб. наук. праць] / НАНУ. ІРД: редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с., – С. 476.

⁵ Соціологічне опитування проведено в 1997 році при підтримці Фонду Дж. Сороса. Репрезентативність вибірки забезпечували 4400 анкет, зібраних через пресу, з рівномірним розподілом представництва респондентів всіх регіонів України. В експертну модель України було включено такі компоненти, як ідеологію і владу (K(i) 0,4Δ↑0,03), мораль (K(m) 0,4Δ↑0,08), економіку (K(e) Δ↑0,02), техніку (K(t) 0,3Δ↓0,07), культуру, науку, здоров'я, природу.

⁶ Амосов Н. М. Енциклопедія Амосова. Алгоритм здоров'я. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Донецьк: «Сталкер» 2003. – 590 с., С. 493.

минуле існування в іншому співтоваристві. Регіональна ідея діє паралельно з іншими консолідуючими факторами: спільністю мови, професії, релігії. Сильно допомагає об'єднанню «образ ворога», базований на чистій біології, етиці зграї. Про це добре знають політики і придумують ворогів, якщо їх немає. Спостерігаючи незалежну Україну можна помітити, як зростає патріотизм»⁷. Нині, на 26 році життя української держави ми маємо весь спектр соціокультурних наслідків патріотизму у дії.

Глобалізація, імперські амбіції та агресивні концепції окремих провідників держав, міжнаціональні конфлікти показують, що міграцію та її наслідки слід обов'язково розглядати з позиції національних інтересів держави. Тут заслуговує на увагу концепція духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) нації, у якій С.Й. Вовканич обґрунтовує поділ національної ідеї на Велику та Малу. Якщо перша означає, що *Україна – соборна, українська, гідна людини і нації*⁸, то друга є поточним чи тактичним гаслом: «*Знання, інформація і рух (чин, дія)*». Це на думку автора є робочим інструментарієм вирішення низки задач сьогодення, в т.ч. для формування нової Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженої постановою Кабінету міністрів України від 6 серпня 2014 року № 385⁹. До речі, саме С.Й. Вовканич, ще задовго до революції гідності в Україні (2014 р.), по науковому піднімав питання соціогуманістичних акцій у стратегії інноваційного розвитку держави.

Говорячи про Концепцію соціогуманізму, а з нею й про ризики регіоналізму, піднятого на щит партійного інтересу (2004 р.), він писав: «...аби регіоналізм не заступив нам необхідність розробки стратегії розвитку України як держави народу, що дав їй назву, потрібна нова парадигма регіоналізації, а саме: **парадигма рекультрегіоналізації** як основа консолідації нації навколо її незнищених й історичних ознак, культурних традицій та державницьких ідеалів, які нищилися нашими сусідами впродовж віків»¹⁰. При цьому, рекультрегіоналізація – це не тільки задіяння реверсного режиму щодо припинення розчленування України на окремі частини для їхньої наступної асиміляції, а й суспільна рекультивація національно потолочених соціумів і територій з відновленням їхньої споконвічної українськості та націоцентричності в освітньому, мовному, мас-медійному, культурологічному, релігійному та іншому соціогуманістичному аспектах. Рекультрегіоналізація – це процес зі знаком «плюс» щодо ренесансу соціальних домінант українськості з метою зменшення культурної, мовно-інформаційної та іншої привнесеної полярності між Сходом і Заходом України, яку зловмисно використовують антиукраїністи в політичних іграх та проектах регіоналізації, федералізації чи

⁷ Амосов Н. М. *Енциклопедія Амосова. Алгоритм здоров'я*. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Донецк : «Сталкер» 2003. – 590 с., С. 503.

⁸ Українська Національна Ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу : етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори // Матеріали круглого столу. За ред. В. С Кравціва. – Львів : ІРД НАН України, 2011. – 62 с.

⁹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : Постанова Кабінету міністрів України від 6.08.2014 року № 385 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-p>

¹⁰ Вовканич С. Й. Активізація наукової діяльності молоді в системі інноваційного розвитку / С. Й. Вовканич, О. Т. Риндзак. – Львів : ІРД НАН України. – 2003.- 186 с., С. 134.

сепаратизму. Культурна унікальність, національна ідентичність, самобутність української нації – фундаментальніші від штучної, інспірованої ззовні, регіоналізації, і є основоположними для креативності молоді та її духовно-інтелектуального спілкування з навколишнім, на жаль, не завжди соціогуманістичним, світом. Причому, не треба, як писав академік І.П. Павлов у листі до наукової молоді, перетворюватись в архіваріусів фактів. «Намагайтеся проникнути в таємницю їхнього виникнення. Наполегливо шукати закони, які ними керують». Для забезпечення єдності національного простору не обов'язково видумувати щось нове, а достатньо вивчити, що створив світ за час нашої інформаційної ізоляції, і зробити це краще, адаптувавши до наших умов та реалій.

Концепція соціогуманізму є лише частиною теоретико-методологічного супроводу розвитку України в її міграційній специфіці. Поряд з нею цікавою з огляду масштабів держави є парадигма регіоналізації. Вона може мати доволі різне трактування. З огляду сталості державотворення велике значення має її розуміння не як вияв диференціації регіонів на окремі частини, а як шанс посилення націоцентризму у відносно різномірних за специфікою частинах для зміцнення державницької цілісності й незалежності. «У цьому контексті, – пишуть С.Й. Вовканич та О.Т. Риндзак, концепція соціогуманізму розглядається як основа стратегії розвитку України – дотична не лише до її міжнародних відносин, а й до внутрішніх чинників підвищення ролі національних еліт, зокрема наукової молоді, до якісних характеристик соціально-економічних та інших механізмів продукування нових знань, інформації, проєктів, ідей тощо; прискорення темпів їхнього передавання наступним поколінням, одухотворення ціннісних орієнтацій та мотивів творчих продуцентів інтелектуальної власності за умов загострення суперечностей між потребою збереження етнічної ідентичності та з одноріднюючими впливами сучасних глобалізаційних процесів як загальноцивілізаційних явищ. Це з одного боку. З іншого, – врахування потреб підвищення конкурентоспроможності України, індексу її людського розвитку духовно-культурного фактора, традицій тощо з метою входження в європейське і світове співтовариство на рівнопартнерських засадах»¹¹.

У такому каркасі цілей розбудови України міграція повинна бути належним чином осмислена, причому, як з позиції економіки, так і філософії, історії, права, культури. Міграція – явище, яке торкається найсокровенніших аспектів людського буття (соціокультурних та духовних цінностей, соціальних й етичних норм поведінки, вірувань тощо). Вона може трансформувати середовище існування людини, причому так, що з'являються доволі специфічні соціокультурні установки людини на майбутнє. Нерідко вони обростають проблемами, вирішенню яких має слугувати міждисциплінарна методологія наукового пошуку.

Негативні наслідки міграції абсолютно справедливо обумовлюють ріст стурбованості суспільства за майбутнє української держави. Йдеться про загрози інтелектуальній безпеці держави в умовах посилення еміграційних

---

¹¹ Вовканич С. Й. Активізація наукової діяльності молоді в системі інноваційного розвитку / С. Й. Вовканич, О. Т. Риндзак. – Львів : ІРД НАН України. – 2003. - 186 с., С. 17.

процесів з України та її регіонів. Справді, міграція провокує «втрату найконкурентоспроможнішої частини власної робочої сили (особливо науковців і фахівців), що призводить до: уповільнення темпів науково-технічного прогресу; втрату кваліфікації більшості трудових мігрантів, оскільки особи з високим рівнем професійної підготовки здебільшого виконують за кордоном малокваліфіковану роботу; вкладання державою коштів у підготовку фахівців для потреб власної економіки (затрати на навчання на всіх освітніх рівнях), які, в результаті, створюють додану вартість за межами країни; нелегальну трудову міграцію, яка не сприяє наповненню бюджету держави через відсутність відрахувань від заробітної плати заробітчани; виникнення політичних та економічних претензій до України з боку країн-реципієнтів у зв'язку зі збільшенням нелегальної трудової міграції українців; зростання злочинності і соціальної напруженості у суспільстві через міжнаціональні конфлікти; погіршення сімейних стосунків через довготривалу відсутність членів родин; соціальну проблему покинутих дітей; повернення трудових мігрантів пенсійного віку в Україну, що призводить до проблеми їхнього утримання; погіршення демографічної ситуації в Україні через отримання трудовими мігрантами громадянства країни, в якій вона перебуває»¹².

Вчені А.І. Мокій, О.І. Дацко, А.М. Шехлович абсолютно справедливо пишуть, що «сьогодні основу інтелектуальної безпеки слід розглядати ширше, ніж лише як вважають окремі дослідники та службовці, “науковий і освітній потенціал суспільства, господарюючого суб’єкта, індивідуума”, оскільки слід відокремити вроджену і набуту компоненти інтелекту. Вроджена компонента інтелекту – це талант. Науково доведено, що схильність до наукової, художньої, інженерної, соціально-економічної творчості (талант) закладається генетично, і її неможливо набуту, а лише розвинути (це доводять такі дослідники, як Д. Белл, О. Богомолець, Б. Гройсберг, Б. Морел-Куран, С. Савельєв, Дж. Ферар та ін.). А отже, кількість осіб, здатних створювати інновації і впроваджувати їх у життя, є обмеженою. Через загострення екологічних, соціально-економічних проблем рівень природного інтелекту людства знижується, а тому сьогодні для економічної системи ресурсом розвитку оцінюється не лише набутий інтелект, але і вроджений, і XXI століття характеризується як ера «глобальної війни за таланти», коли розвинені економіки, підприємства конкурують не лише за сформованих фахівців, але і за осіб, які володіють лише талантом, а роль талановитих працівників у забезпеченні конкурентних переваг зростає»¹³. Усе це ще раз доводить, що Україна мусить адекватно реагувати на міграцію, яка здатна врівноважити попит і пропозицію робочої сили, стабілізувати ринок праці, покращити матеріальний стан родин, дати шанс розбудувувати людям власне майбутнє.

¹² Капітан В. О. Особливості внутрішньої і зовнішньої міграції в Україні та у Львівській області // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика : [зб. наук. праць] / НАНУ ІРД : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с. – С. 348–355.

¹³ Загрози інтелектуальній безпеці держави в умовах посилення еміграційних процесів / Мокій А. І., Дацко О. І., Шехлович А. М. // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. праць] / НАНУ. ІРД : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с. – С. 283–301.

Нині Європа переживає демографічну кризу. Вона тягне за собою ризики в плані збереження умов конкурентоспроможності національних економік. На фоні дефіциту висококваліфікованих кадрів уряди європейських країн розглядають за можливе залучення іноземних спеціалістів. Про це свідчать зміни в міграційній політиці Німеччини, Франції, Італії на користь мігрантів. До речі, цікавим з погляду ролі міграції в модернізації економіки, суспільства, держави є показник, котрий подається у звіті щодо **конкурентоспроможності** «The Global Competitiveness Report» (вираховується на основі показника привабливості країни до залучення талантів)¹⁴. На нього уряди національних держав звертають особливу увагу. На жаль, Україна не має чим похвалитися. За даними експертного опитування за 2013-2014 рр. у цьому рейтингу вона посідала 136 місце із 148, тобто була однією із країн, які **не залучають спеціалістів** із-за кордону. Щодо показника утримання талантів у своїй країні, Україна теж займає практично останні місця в рейтингу (рис. 1.1, рис. 1.2). За значенням показника оплати праці та продуктивності, Україна займала 26 місце серед 148, тобто респонденти вважають, що на оплату праці в нашій державі у великій мірі впливає її продуктивність.

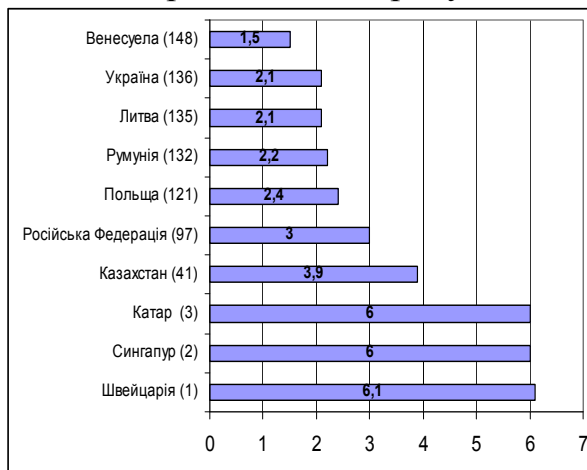

Рис. 1.1 – Здатність країни приваблювати таланти*

Чи залучає Ваша країна таланти з-за кордону? (1 – зовсім не залучає; 7 – залучає найкращі таланти з усього світу)

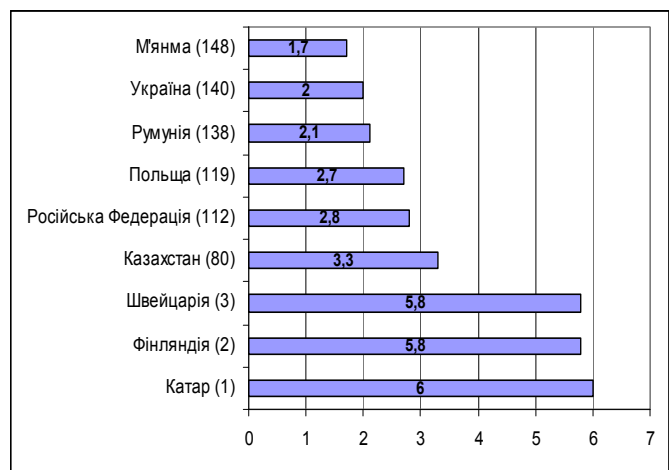

Рис. 1.2 – Здатність країни утримувати таланти*

Чи утримує Ваша країна талановитих людей? (1 – найкращі покидають країну в пошуках кращих можливостей за кордоном; 7 – найкращі залишаються і використовують наявні можливості вдома)

*Складено авторами на основі даних Вйонцек О.С.

Щорічні обсяги інтелектуальної еміграції з України за останній період дослідники оцінюють наступним чином: емігрує 94-95 тис. фахівців, з них 5-5,5 тис. – науковці. А це, приблизно кожний 25-й фахівець¹⁵. Згідно з опитуваннями, більшість з них планує повернутись, проте на практиці найчастіше виходить навпаки. Для вирішення проблеми надмірної еміграції освічених осіб уряд України повинен працювати над досягненням умов, які б утримували таланти в країні. Для цього наявна реалізація існуючої міграційної

¹⁴ The Global Competitiveness Report 2013-2014 Full Data Edition. Klaus Schwab, World Economic Forum // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

¹⁵ Проблема інтелектуальної еміграції в Україні. Вірбулевська О. В., Пономаренко А. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/13_EISN_2013/Economics/2_135811.doc.htm

політики не буде достатньою, оскільки глибинні причини міграції полягають у незадоволеності соціально-економічним становищем населення. Варто зазначити, що політика повернення емігрантів повинна бути тактовою стосовно постійно проживаючих громадян України, оскільки надмірні заохочення, мотивації щодо реемігрантів можуть негативно вплинути на формування соціальних контактів. При підвищенні рівня життя та інших базових соціально-економічних показників, можливо і не потрібна буде особлива політика щодо повернення українців з-за кордону та утримання їх в Україні – покращення ситуації відбудеться саморегулюючим чином.

Варто розуміти, що підвищення соціальних показників неможливе без розвиненого наукового сектора. На противагу тому, коли інвестиції в науку приносять колосальну віддачу в майбутньому, інвестиції в соціальну сферу – лише тимчасове усунення наслідків інтелектуальної еміграції. На проблему «відтоку мізків» у суспільстві існують два основні погляди: оптимістичний та песимістичний. Оптимістичний – наголошує на обміні знаннями, примноженні досвіду, сприянні кооперації між установами та державами. Песимістичний підхід застерігає про втрату інтелектуального потенціалу нації, економіки та держави в цілому¹⁶. Судячи з досвіду держав, які перейшли до економіки знань, можна зробити висновок, що такій економіці потрібні освічені висококваліфіковані працівники, тому держава повинна дбати про те, щоб інтелектуальна міграція була не загрозою, а звичним явищем.

Усе наведене вище вказує на те, що міграція є складним суспільним феноменом, активний прояв якого може бути і джерелом напруги, і водночас, шансом перспективного розвитку економіки, держави, суспільства. В основному в Україні до позитивних наслідків міграції можна віднести:

1. *Модернізаційний аспект.* Еміграція висококваліфікованих кадрів дає можливість отримувати закордонний досвід стосовно організації бізнесу, інвестицій, технологій, ідей та ін. Виїжджаючи за кордон, талановиті люди, зазвичай, не розривають зв'язки зі своїми родичами, вітчизняними професійними колегами, друзями. Тому, при можливості, передають набутий досвід зі створення подібних фірм за участю родичів чи друзів в Україні, створюють дочірні філіали чи спільні підприємства, сприяють кооперації закордонних установ з українськими¹⁷.

2. *Промоційний та місійно-культурний аспект.* Перебуваючи за кордоном, висококваліфіковані кадри створюють позитивний імідж Україні, допомагають у просуванні українських товарів на іноземні ринки, підвищують упізнаваність країни та українських торгових марок тощо.

3. *Мотиваційний аспект.* Маючи намір легально емігрувати та працевлаштуватись в престижні установи, українці прагнуть підвищити свою кваліфікацію, набути досвіду. Не усім потім вдається емігрувати, тому перспектива еміграції є мотивацією для набуття нових знань. Працедавці, тим часом, щоб втримати спеціалістів, змушені покращувати умови праці.

Негативи міграції виливаються у наступні виклики для України.

¹⁶ Акімов Д. Інтелектуальна трудова міграція: наскільки страждає Україна від «відтоку мізків» // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 11 (113). – С. 296–299, С. 299.

¹⁷ Еміграція висококваліфікованих кадрів є корисною для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.feg.org.ua/cms/projects/debaty/brain_drain.html

1. *Демографічний аспект.* Зменшення кількості населення, особливо працездатного. Більшість емігрантів є працездатним населенням у репродуктивному віці, відповідно, окрім того, що виїжджають працездатні громадяни, країна-донор втрачає також і частку майбутнього населення – дітей емігрантів.

2. *Соціально-трудоий аспект.* Надмірна трудова еміграція призводить до погіршення співвідношення між працездатним та непрацездатним населенням, що в свою чергу спричинює недоотримання відрахувань у державні фонди соціального страхування.

3. *Моральний аспект.* Емігранти поза межами своєї держави, зазвичай, не мають достатнього правового захисту, часто працюють у важких умовах, зазнаючи тиску з боку роботодавців, не отримують кваліфіковану медичну допомогу через брак коштів та, деколи, перебувають в іншій державі напівлегально. Унаслідок трудової міграції в Україні розпадаються сім'ї, залишаються без догляду діти та люди похилого віку.

4. *Юридично-правовий аспект.* Імміграція із менш розвинених держав. Велику частку іммігрантів в Україну становлять громадяни із країн ризикової міграції (Туреччина, Китай, Ліван, Іран). Відсутність чіткої стратегії щодо міграції населення може призвести до збільшення частки нелегальних мігрантів. Згідно зі статистичними даними 68% мігрантів, затриманих за незаконне перетинання кордону, були вихідцями з пострадянських країн – переважно Молдови (740 осіб), Грузії (219), Росії (119 – вихідці з Чечні), Азербайджану (92), Вірменії (84), Узбекистану (72), Таджикистану (59), Киргизстану (50) і Казахстану (17)¹⁸. Значно частіше, ніж у попередні роки, стала використовуватись процедура набуття статусу біженця для тимчасової легалізації перебування на території України громадян із Сомалі, Афганістану, В'єтнаму та Сирії. Крім цього, існує епідеміологічна проблема, пов'язана із вихідцями з Азії та Африки.

5. *Інноваційно- та інтелектуально-безпековий аспект.* «Відплив мізків». Ця проблема є, мабуть, найбільш гострою для України, оскільки молоді, освічені, впевнені в своїх силах люди не отримують на батьківщині належних мотивацій для розбудови власного суспільства. Відсутність перспектив належного матеріального забезпечення своєї сім'ї змушує їх емігрувати в пошуках покращання свого матеріального становища. Інші держави готові надати вигідніші умови для працевлаштування, тим самим здійснюючи економію на підготовці спеціаліста у власній державі.

6. *Соціально-безпековий аспект.* Нелегальна, зокрема транзитна, міграція є суттєвою проблемою для України. Загроза полягає у тому, що нелегальні мігранти часто можуть перевозити зброю, наркотичні та вибухонебезпечні речовини. Наявність чіткої державної політики щодо регулювання міграційних процесів – це вимога суспільного розвитку, котра рівнозначна безпеці громадян.

---

¹⁸ Кількість нелегальних мігрантів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.u-e-p.eu/news/2013/august/klkt-nelegalnih-migrantv-v-ukran-zrosta.html>

1.2. Міждисциплінарний дискурс у дослідженні міграції та її наслідків

Дослідження міграції та її наслідків можна проводити з позиції різних наукових інтересів. Об'єднання задля них зусиль представників різних галузей знань – не просто ціль чергового дискурсу у сфері міграціології. Це шанс підняти Україну та її населення в усіх рейтингах економічного, людського, соціального, загальноцивілізаційного розвитку на рівень передових країн світу.

Використання в дослідженнях міграції та її наслідків міждисциплінарного підходу передбачає розгляд явищ у їхньому зв'язку й залежності, застосовуючи для цього методи різних наук, що вивчають дані явища і обумовлено самим життям¹⁹. Аргументом цьому є перелік самих методів:

- загальнометодологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення;
- теоретичні: мислений експеримент, аксіоматичний, гіпотетичний;
- емпіричні: спостереження, опитування, аналіз статистичного матеріалу;
- економіко-математичні: моделювання, екстраполяції, експертних оцінок;
- статистичні: абсолютних оцінок, відносних оцінок.
- географічні: польових досліджень, дистанційний, аналізу аналогових ареалів, картографічний, балансовий, районування;
- історичні: порівняння, періодизації, генетичний, історико-типологічний, історико-системний;
- культурологічні: структурно-функціональний, семіотичний, біографічний, культурного моделювання, психологічний, діахронічний, синхронічний.

Зупинимося на окремих з них докладніше.

Системний підхід передбачає дослідженням кількісних і якісних закономірностей протікання вірогідних міграційних процесів у складних *територіальних суспільних системах (ТСС)*²⁰. Явище міграційної поведінки слід розглядати як систему, а це означає, що воно складається з низки пов'язаних між собою елементів, що мають певні взаємозалежні властивості, дії. Знаючи їх, можна передбачати як зміни у міграційних поведінкових ознаках, так і можливі їхні наслідки. Міграційна поведінка населення розглядається як один з елементів більшої системи, причому взаємозв'язок у них передбачає врахування розвитку кожного елемента в залежності від інших і навпаки. Такими агрегованими системами є демографічна, економічна, соціальна система, а також системи економічного, соціального, сталого розвитку, розвитку людських ресурсів. В усіх важливих документах міжнародних організацій та економічних інституцій (ООН, МВФ, Світовий банк, СОТ) економічний, соціальний, сталий розвиток, розвиток людських ресурсів описується власне в категоріях системного підходу²¹ тощо.

¹⁹ Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування : навчальний посібник. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 288 с.

²⁰ Територіальна система (ТС) – це частина суспільства, що функціонує на певній території, оконтуреній політико-адміністративними границями з системоформуючим центром [Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України / Долішній М. І., Шевчук Л. Т., Шевчук Я. В. // Соціально-економічні дослідження в перехідний період : Регіональні суспільні системи : 36 наук. праць. – 2004. – Вип. 3. – С. 3–14, С. 9.]

²¹ Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 392 с., С. 13.

На міждисциплінарному підході у досліджуванні явищ та процесів базується сучасна наука – синергетика. Вона вивчає такі явища, які виникають в процесі взаємодії компонентів системи, що веде до утворення її трансформаційного потенціалу (зокрема міграції), тоді як через вплив кожного компоненту зокрема такого результату досягнути неможливо²². Відмінність системного бачення від застосування синергетичного підходу до дослідження міграційної поведінки населення полягає в тому, що системний підхід досліджує її стан. Велике значення приділяється впорядкованості, однак дослідження обмежуються переважно аналізом структури системи, взаємозв'язку компонентів. Синергетика ж наголошує на процесах росту, розвитку чи ентропії. Вона дозволяє пояснити масовий спалах поведінкових міграційних девіацій, як перехід системи до її нового стану, роль нестабільності як характеристику еволюційного процесу²³.

Цивілізаційний підхід. Дослідження міграції та її наслідків передбачає акцентування уваги на нормах міграційної поведінки людей, їхніх моральних засадах, ціннісних орієнтаціях, особистих якостях (обов'язковість, відповідальність, чесність та ін.), а також чинниках, умовах і перспективах розвитку країни чи її частин у різних аспектах. Визнаний науковим світом український учений М.І. Туган-Барановський, розглядаючи сутність господарства і чинники його розвитку, підкреслював особливе в моделюванні розвитку значення мотивів та інтересів неекономічної природи. У системі господарських мотивацій учений особливе місце відводив патріотизму та релігії. Останні він визнавав як соціальні риси, що мають велике історичне значення²⁴.

Для того, щоб показати вплив доброчесності на суспільство у процесі його розвитку, відомий діяч французької революції Мірабо першим ввів поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* – гідний, вихований). Нині *цивілізаційний підхід* розглядається як концепція періодизації суспільства, що передбачає історичний колообіг різних типів суспільства та історичних епох через кілька стадій від зародження до смерті. Одних дослідників цього підходу об'єднує твердження, що таких стадій багато, інших – виділення трьох (аграрної, індустріальної, постіндустріальної). Перші основою періодизації людського суспільства вважають культурно-історичні чинники, інші – розвиток техніки. Етапами розвитку цивілізацій за першою течією є виникнення, зростання, надлом, занепад і розпад. Принагідно вкажемо, що основними вадами першого підходу є заперечення еволюції людського розвитку, зокрема закономірного переходу від менш розвинених економічних систем до більш розвинених. Другий підхід майже не торкається системи економічних, загалом суспільних, відносин, не пояснює (або пояснює поверхнево) наявність корінних вад (багатство і бідність, економічна криза, масове безробіття). Визначальною

---

²² Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 392 с., С. 14.

²³ Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 392 с., С. 15.

²⁴ Соціально-трудова потенціал: теорія і практика. Ч. 1 / [Долішній М. І., Злупко С. М., та ін.] ; Львівське відділення Інституту економіки НАН України. – К. : Наукова думка, 1994. – 261 с., С. 32.

сутністю майбутнього розвитку у цивілізаційному підході є лише духовне оновлення людства²⁵.

У такому контексті аналіз умов поширення міграційної поведінки розуміється як шанс розширення власної свободи (нагадаємо, *формаційний підхід* пояснює перехід від менш розвиненої суспільної формації до більш розвиненої, насамперед, економічними чинниками, зокрема, розвитком системи рушійних сил, їхньої взаємодії з виробничими відносинами, які є переважно тотожними відносинам економічної власності і формують суспільний спосіб виробництва). Проміжною між формаційною теорією і цивілізаційною концепцією є *концепція історичного колообігу*, в якій історичний процес світової цивілізації постає як не прогресивна, а циклічна зміна стадій, в кожній з яких на зміну становленню (зародженню) приходить занепад, а після нього – знову зародження²⁶. Усіх їх певною мірою супроводжує міграція населення.

Аксіологічний підхід. Грунтуючись на ідеї пріоритету загальнолюдських цінностей і самоцінності кожної особистості, він визначає перспективи людського розвитку, вдосконалення системи освіти, оптимального використання ресурсів відповідно до вимог сучасного суспільства. Звичайно, в умовах євроінтеграції українського соціуму не можна не зважати на міграційні детермінанти його модернізації. Пріоритетні вектори пов'язані з «формуванням нового ладу соціокультурного буття нації, переглядом низки нормативно-ціннісних структур, виробленням нової світоглядної парадигми, спрямованої на визначення самотності існування людини як автономної особистості, що є актуальними в сучасних процесах державотворення в Україні»²⁷. Ці зміни підкріплюються необхідністю вироблення відповідної аксіологічної парадигми, яка має вибудовуватись на основі фундаментальності культурних, філософсько-релігійних, етнічних світоглядних моделей та з урахуванням позитивних ціннісних установок і зрушень у світоглядних вимірах сучасної людини²⁸. Значення аксіологічного підходу в дослідженнях міграції та її наслідків особливим чином посилюється у зв'язку зі збільшенням фрагментарності релігійних орієнтацій мігрантів – як тих, що приїжджають в Україну, так і наших співвітчизників, котрі повертаються з-за кордону.

У християнській економіці, яка базується на засадах християнського вчення, одним із основних економічних принципів є осудження порушення морально-етичних принципів взаємовідносин між людьми. Це має неабияке значення для обґрунтування ролі міграції та її соціокультурних наслідків у розбудові світу. Великим гріхом вважається обман, привласнення, несправедливість; у відносинах з партнерами проповідується чесність і

²⁵ Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : Навчальний посібник / Мочерний С. В., Довженко М. В. ; Вид. 2-ге, доповнене / За ред. Мочерного С. В. – Львів : «Новий Світ», 2005. – 488 с., С. 260-263.

²⁶ Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : Навчальний посібник / Мочерний С. В., Довженко М. В. ; Вид. 2-ге, доповнене / За ред. Мочерного С. В. – Львів : «Новий Світ», 2005. – 488 с., С. 260-263.

²⁷ Усатенко Т. П. Контент-аналіз основних понять аксіології // Аксіологічний підхід – основа формування цілісності особистості майбутнього педагога: монографія / За заг. ред. Л. О. Хомич. – Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 143 с. – С. 22–27, С. 23.

²⁸ Вовк В. П. Аксіологічний підхід до аналізу фольклористичної підготовки майбутніх словесників-фольклористів : Електронна бібліотека НАПН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.iitta.gov.ua/.../АКСІОЛОГІЧНИЙ_ПІДХІД_ДО_АНАЛІЗУ_ФОЛЬ...

справедливість. Ці принципи відстоювали соціологи Е. Дюркгейм, Т. Паркінсон стверджуючи, що обов'язковою умовою існування ринку є встановлення певного морального порядку²⁹. Такі погляди підтримував український вчений і церковний діяч Інокентій Гізель. Зокрема, він зосередив свою увагу на економічних аспектах поведінки людей у тлумаченні догмату «О семи гріхах смертних» (гордість, лихоїмство, чревоугодіє, ліниство, забава, гнів, захланність)³⁰. Представники історичної школи, при дослідженні рушійних сил розвитку людства, вважають психологічні та морально-етичні фактори не менш важливими за економічні, стверджуючи про їхню рівнозначність. Прихильники різних наукових течій і концепцій (інституціоналізму (Т. Веблен), маржиналізму (К. Менгер, Л. фон Мізес) та інші) наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. доводили, що економічна наука повинна вивчати моральні й етичні аспекти господарської діяльності, ідеї та психологію людей у цьому процесі, природу людського духу, енергійність нації, значення націоналізму, проблеми мотивації та економічної поведінки людей, їхню культуру³¹.

Варто вказати, що в роботах українських учених традиційно необхідними умовами розвитку економіки країни, серед інших, є високий рівень духовності і моральності її населення. Поширення девіантних проявів як з боку корінного населення, так і чужинців (мігрантів), – злочинності, алкоголізму, безвідповідальності та ін., розглядалися як деструктивні фактори розвитку країни. Анархасій – мислитель з Подніпров'я, якого зараховували до семи мудреців античності, говорив: «щоб досягнути мети, потрібно вести розумне і сповнене турбот життя, не отуплювати розум у великій кількості незмішаного вина»³². Володимир Мономах застерігав свій народ остерігатися пияцтва, брехні, розпусти, куди б не йшли і якими б шляхами не ходили³³. І. Гізель твердив, що пияцтво спричиняє ліниство, яке приводить до різних, в т.ч. й економічних, негативних наслідків. Ф. Прокопович пояснював господарську діяльність через призму традицій, звичаїв і людських цінностей. «Наука добре поводитись і добре міркувати – предмет етики, а, отже, й економіки», говорив він. Відомий вислів з приводу важливості духовності і моральності людей Г. Сковороди: «Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця?» Духовність людини, на його думку, – джерело і стимул ефективної праці. Здатність людини до праці – це не фізичні її ознаки, а духовна наповненість, яку мислитель намагався поєднати з матеріальною результативністю її застосування. Великого значення морально-духовним, культурним факторам, а також ролі людини у розвитку господарської діяльності, поширенню кращих взірців людяності, в т.ч. й через

²⁹ Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : Навчальний посібник / Мочерний С. В., Довженко М. В.; Вид. 2-ге, доповнене / За ред. Мочерного С. В. – Львів : «Новий Світ», 2005. – 488 с., с. 13-15.

³⁰ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 110-111.

³¹ Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : Навчальний посібник / Мочерний С. В., Довженко М. В. ; Вид. 2-ге, доповнене / За ред. Мочерного С. В. – Львів : «Новий Світ», 2005. – 488 с., С. 68-71.

³² Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 43.

³³ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 60.

міграцію, надавали М. Бунге, Д.І. Піхно, І.В. Вернадський, В.Г. Барвінський, М.І. Туган-Барановський, П. Чомпа та ін. «Народна моральність, – твердив Д.І. Піхно, – відбивається на всій економічній діяльності. Зокрема тверезість народу створює одну з важливіших умов для розвитку народного добробуту...»³⁴.

Нині багато дослідників вказує на асоціальні явища серед дітей трудових мігрантів. Очевидно, справжні масштаби соціокультурних наслідків цього явища можна буде оцінити з часом. Ще С.А. Подолинський говорив: «діти – це сила нашого народу», підкреслюючи важливість збереження здоров'я молодого покоління. Досліджуючи у 1870 році умови життя робітничої молоді й селянських дітей, він виявив, що в Україні поряд з традиційними поширювались і такі хвороби, як сифіліс. Відтак, вчений-медик приходив до висновку, що для збереження здоров'я українського народу слід змінити господарські й культурні обставини її життя. Він впевнено виступив проти вживання горілки. «Всі завоювання соціального прогресу, – говорив М.В. Левитський, – по суті здобуті не стільки економічними факторами, скільки силами моральними і ... перемагав кінець-кінцем не той, хто був сильнішим в економічному відношенні, а той, хто був сильніший морально»³⁵.

Також знаходимо чимало тверджень щодо негативних наслідків міграційної поведінки, хоча сам термін і не використовувався вченими-економістами. Так, спотворення статистичної інформації, разючі розбіжності між статистичними даними і дійсним станом справ, видатний статистик-економіст Д.П. Журавський пояснював низьким моральним станом суспільства³⁶. Злидні і міграція, міграція і нові ризики часто ставали причиною алкоголізму у середині ХІХ – початку ХХ століття. Особливої уваги дослідженню причин та наслідків пияцтва українського народу приділяв статистик В.М. Навроцький. Ґрунтовно критикував право пропінації (право поміщиків на виробництво і реалізацію спиртних напоїв), присвятивши цій проблемі свої праці «Що нас коштує пропінація?», «П'янство і пропінація в Галичині», «Смерть і пропінація» та інші. Пияцтво, починаючи із середини ХІХ ст., стало головною проблемою кількох поколінь Галичини. Соціальну базу для цього заклав австрійський уряд під час скасування панщини, залишивши виключне право виробляти спирт і шинкувати горілку у своїх маєтках. Тож право пропінації стало основним джерелом прибутків дідачів. Професор-економ Ілля Витанович в одній із своїх праць писав: «Шинок-корчма стали головними установами села. Вони стояли в селі і за селом, на роздоріжжях, під лісом, біля млина й обов'язково біля церкви». В.М. Навроцький пояснює насадження продукування, ввіз із-за кордону та продаж спиртних напоїв шляхтою не лише за ради отримання прибутків, а й для споювання населення. Шляхта, – писав В.М. Навроцький, – вважала своїм

³⁴ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 111-112, 123, 146-150, 209.

³⁵ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 51-57, 379.

³⁶ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 230.

«святим обов'язком» споювати населення горілкою, подібно до того, як англійські колонізатори отруювали китайський народ опіумом, який вирощувався на плантаціях Індії. Він категорично виступав проти шукання причини пияцтва у національному характері українського народу. Пияцтво, твердив він, має глибокі соціально-економічні основи, які галицька земельна шляхта прагне увіковічнити. Порівнюючи дані Східної і Західної Галичини, вчений показав шкідливу дію пропінації, встановив взаємозв'язок між кількістю винокурень і корчм та кількістю вбивств та самогубств. Наприклад, якщо в Східній частині краю винокурень було на 75%, а корчм – 29,9% більше ніж у Західній, то і вбивств було на 3,29%, смертей – на 18,7%, самовбивств – на 51,85%, а самовбивств від пияцтва – на 150% більше. У той само час у Західній Галичині споживалось більше м'яса (на 2,73%), було більше учнів (на 22,23%), держава отримала більший доход (на 20,39%). Отже, кожен «крейцер, добутий паном на продажі горілки, облитий не тільки кривавим потом, але й слізьми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горілка завчасу посередньо або безпосередньо відібрала життєнні сили»³⁷. Про шкідливий вплив пияцтва на долю соціальних верств писав Ф.А. Щербина. П. Чомпа досліджував фінансові втрати населення внаслідок марнотратства, гри в карти по кав'ярнях, пожеж. Згідно з розрахунками економістів, щорічно в Галичині саме так тратилось 20 млн крон³⁸. Такий стан справ не міг не осудити І. Франко, який писав: «Шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтесь до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйтесь, *ставте міцні кордони* не з багнетів, а з *добрих порядків*, з *корисних* для народу економічних і суспільних *інституцій!*»³⁹

Історичний підхід та генетичний метод. Дослідження міграції та її наслідків має в своїй основі вироблення певних рекомендацій, настанов щодо запобігання появи негативних міграційно-обумовлених явищ у майбутньому. Вирішенню цієї задачі слугує попередній досвід, який акумулюється на рівні суспільства з допомогою соціальної пам'яті. У довідковій літературі соціальна пам'ять трактується як така, що «проявляється у спілкуванні з іншими людьми: на обличчя, імена співбесідників, їхні голоси, події їхнього життя»⁴⁰. Її інколи ототожнюють з історичною пам'яттю, як «набір історичних повідомлень, міфів, які передаються з покоління в покоління, суб'єктивно заломлених рефлексій про події минулого, особливо негативного досвіду, пригноблення, несправедливості відносно народу, нації. Історична пам'ять є виглядом колективної (або соціальної) пам'яті»⁴¹. Особливо показовими для вивчення міграції є функції соціальної пам'яті⁴². Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва виділяє такі

³⁷ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 232-237.

³⁸ Злупко С. М. Економічна думка України : Навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с., С. 247, 348.

³⁹ Франко І. Зібр. творів : У 50 т. – К., 1985. – Т. 44, кн. 2, С. 313.

⁴⁰ Бендас Т. В. Гендерная психология [Текст] : учеб. пособие для вузов. – М. ; СПб. и др. : Питер, 2005. – 431 с.

⁴¹ Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 19 : Отоми – Пластырь. – 1975. – 648 с.

⁴² Останнім часом активізувався інтерес соціології до проблематики соціокультурності. Здійснюється поворот

функції соціальної пам'яті⁴³: *ідентифікаційну* (пам'ять дозволяє ідентифікувати соціальну етнічну приналежність), *мобілізаційну* (пам'ять про доблесних предків мобілізує у важкий час на подолання перешкод), *психологічну* (укріплює психологічний стан, підтримує тонус діяльності при актуалізації прикладів минулого), *виховну* (історичні приклади дозволяють на кращих зразках формувати характер), *соціалізаційну* (дозволяє формувати необхідні для суспільства соціальні якості особи), *політичну* (формує і підтримує цивільну самосвідомість, прагнення зберегти державу, передану як спадщину предків), *інтеграційну* (об'єднує навколо загального історичного минулого громадян в єдине співтовариство, що має спільних предків, спільну історію, спільне віддання), *етичну* (формування і підтримка соціальної відповідальності, борг перед предками за збереження здобутого ними героїчними зусиллями), *інституційну* (формування і підтримка соціальних норм, міцність яких забезпечується тривалістю існування і спадкоємністю), *інструментальну* (служить інструментом, механізмом для забезпечення інших функцій: спадкоємності, трансляції, мобілізації і т.п.), *функцію трансляції досвіду, культури* (пам'ять дозволяє передавати досвід минулого від покоління до покоління, забезпечуючи цілісність і єдність нації, суспільства та сім'ї), *культурологічну* (пам'ять є важливим компонентом культури суспільства), *комунікаційну* (пам'ять забезпечує зв'язок між людьми завдяки загальним символам і знакам, що зберігаються в пам'яті минулого досвіду), *забезпечення спадкоємності поколінь* (збереження цінностей культур, нації, сім'ї при зміні поколінь), *історичну* (збереження в пам'яті подій минулого), *сакральну* (сакралізація образів минулого). Пам'ять оберігає від забуття досягнення минулих поколінь, подвиги, звершення попередніх епох. Важлива також *гносеологічна* функція. Аналіз набутого досвіду дозволяє за допомогою методів аналогії, порівняння з обставинами минулого життя краще зрозуміти сучасні події й явища суспільного життя. Окрім явних функцій можна виділити *латентні* функції соціальної пам'яті. Так, соціальна пам'ять може викликати агресію у відношенні до представників іншої нації, іншої країни. Як відомо, під латентною функцією розуміється не просто прихована від спостерігача, дослідника функція, а й така, що не входить у намір людей. У процесі соціальних перетворень відбувається і трансформація соціальної пам'яті. На її трансформацію значно впливають соціетальні чинники – зміна політичної системи, формування ідеологічного плюралізму, зміна державної політики, переорієнтація геополітичних інтересів, критика комуністичного минулого, реставрація традицій дореволюційного періоду в історії.

Як вказує Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва, «вплив соціальної історичної пам'яті на соціальну ідентичність особи здійснюється в умовах зміни соціально-політичного устрою суспільства і здобуття Україною політичної

до культуральної соціології, де культура розглядається як самостійний чинник, що робить вплив на соціальні явища і процеси. У цьому ключі ми можемо відзначати не лише вплив соціальних, політичних й історичних умов на трансформацію соціальної історичної пам'яті, а навпаки, дію на соціальні трансформації змісту та стану цього виду пам'яті.

⁴³ Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Концептуалізація поняття і явища соціальної пам'яті // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Харків. Серія «Соціологічні науки». Том XV. – № 1, 2. – 2012. – С. 15–21

незалежності. Зміна норм і цінностей суспільства також впливає на трансформацію соціальної історичної пам'яті. Соціальна пам'ять відноситься до соціокультурної сфери суспільства⁴⁴.

Для кращого розуміння організації соціальної пам'яті варто зробити акцент на структурно-кваліметричних характеристиках її носія. Це дозволяє зробити *концепція антропосоціогенезу*, яка пояснює всю складність зв'язків не лише між структурами самої людини та структурами середовища її існування, але дає змогу зрозуміти характер структурних зрушень обох структур, якщо розглядати їх у часі. В антропосоціогенезі людина має складну трьохповерхову внутрішню організаційну структуру – біологічну, технічну (індивідуальність), соціальну (особистість), якій відповідає трьохповерхова структура з природної сфери, техносфери, соціосфери. Між ними складається дев'ять пар бінарних взаємодій, які й визначаються нами в якості об'єкту дослідження причин та наслідків міграційної активності населення. Одна з таких ланок має соціокультурний зміст.

На важливу роль соціальної пам'яті в моделюванні людського розвитку вказує В.М. Бебик, який пише: «групова соціальна самосвідомість зберігає самоусвідомлення, яке виокремлює цільову соціальну групу серед усіх інших»⁴⁵. Біологічно (переважно генетично) передаються лінгвістичні (побудова речення, артикуляція), логічні здібності (підрахунок предметів, виокремлення причин і наслідків тощо), невід'ємні риси національного характеру, які безпосередньо відображаються в народних звичаях, художніх ремеслах, промислах, творчості і, зрозуміло, комунікаційній діяльності.

Отож, щоб дослідити зв'язок між депопуляційними процесами й *соціальною пам'яттю*⁴⁶ на допомогу приходить *генетична демографія або популяційна генетика*. Це наука, яка вивчає генетичні процеси в популяції⁴⁷. Вона досліджує нормальні (регулярні) явища і процеси в народонаселенні. Об'єктом дослідження є популяція та поліморфізм⁴⁸ людини, зумовлений серією множинних алелей⁴⁹, які багаторазово віддзеркалюються в індивідуальних особливостях людей, що створюють самотність нації⁵⁰.

⁴⁴ Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Концептуалізація поняття і явища соціальної пам'яті // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Харків Серія «Соціологічні науки». Том XV. № 1, 2. – 2012. – С. 15–21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMSU_sociology_2012_15_1-2_5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMSU_sociology_2012_15_1-2_5%20(1).pdf)

⁴⁵ Бебик В. М. Соціальна пам'ять Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentbooks.com.ua/content/view/1031/42/1/1/>

⁴⁶ Після «селекції» залишилися покірні люди-гвинтики, які виконували розпорядження, безініціативні роботи, зомбовані манкурти ворожої ідеології. Люди-гвинтики плодили собі подібних. У системі Советського Союзу такі легко могли вижити. Постійні репресії, інтенсивна імміграція, адаптація і асиміляція руйнували популяції. Отож, виникли дві проблеми – депопуляція і зниження якості людського фактора. Депопуляція в Україні мала свої глибокі чинники (в часі і в чисельності населення).

⁴⁷ Популяція – сукупність особин одного виду, яка характеризується спільним генофондом і займає певну територію.

⁴⁸ Поліморфізм – дискретна варіація певної характеристики в межах єдиної популяції, тобто групи організмів, що знаходяться в тій же самій місцевості та можуть схрещуватися.

⁴⁹ Алелі – різні варіанти одного гена, що трапляються в межах однієї популяції організмів та визначають різні фенотипи цих організмів

⁵⁰ Кльосов Анатолій. Звідки з'явилися слов'яни та «індоевропейці». Вони ж – арії. Відповідь дає ДНК-генеалогія. Частина 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php/gallery/phorum/text_ua.php?id=1734; Кльосов Анатолій. Звідки з'явилися слов'яни та «індоевропейці». Вони ж – арії. Відповідь дає ДНК-генеалогія. Частина 2. [Електронний ресурс]. – Режим

Сукупність усіх генних варіацій (алелей) певної популяції описує генофонд нації. Він відображає її генетичні особливості у порівнянні з іншими націями. Популяція володіє всіма своїми алелями для оптимального пристосування до умов навколишнього середовища. Вона безперервна в часі внаслідок репродуктивного зв'язку. Шлюби в середині популяції забезпечують нові комбінації генів серед нащадків, кількість яких змінюється в різні історичні епохи. Шлюби з представниками інших популяцій навпаки вносять нові генотипи у генофонд. Популяції мають чітко виражені етнічні ареали. Причина відмінностей – генетичні процеси самовідновлення популяції, пристосування до умов довкілля та взаємодія з іншими популяціями. Ізоляція від інших популяцій відбувається в умовах відсутності (або суттєвій обмеженості) шлюбів представників інших популяцій.

Генофонд нації може бути повністю відтвореним у наступному поколінні, коли всі члени популяції беруть участь у репродукції. Але, оскільки відтворення популяції є випадковим процесом (з певних причин не всі члени популяції беруть участь у репродукції), генетична структура нового покоління формується відбором частини генів з наступного покоління. Чим менша частина генів батьківського покоління самовідтворюється у великій кількості копій, тим більша різниця в генофонді сусідніх поколінь. А тому основною умовою збереження генофонду нації є відсутність соціально-політичних або природно біологічних катаклізмів, що знищують значну кількість членів популяції. Насильне або провоковане виключення певної групи осіб (здібні, працьовиті, розумні, відважні, з нестандартним мисленням, вільнодумці тощо) із репродукції приводить до зубожіння генофонду. Змінюється амплітуда коливання сукупних характеристик членів популяції, що може бути помітним навіть зразу у наступних поколіннях. Систематичне (періодичне) виключення і зовсім може привести до елімінації цих генів у фенотипах⁵¹.

Міграції в демографічній генетиці означають міграції генів людини. Еміграції – відплив генів, імміграції – приплив генів. При цьому змінюються як частоти алелів, так і частоти генотипів. Змінюється генетична рівновага в популяціях і тим самим генетична структура. Масштаби цих змін залежать від розмірів популяцій та інтенсивності міграцій. Принесені в популяцію гени часто еквівалентні до мутацій та оцінюються як позитивні чи негативні зміни, в залежності від конкретних випадків. Значна імміграція впливає на структуру популяції, приховує картину природного приросту (через диференційну фертильність) та розмиває генофонд аборигенних популяцій унаслідок змішаних шлюбів. На відміну від імміграцій з інших популяцій, що завжди впливають на частоти алелів і генотипів, еміграція у разі відсутності будь-якої її генетичної вибіркової, що відбувається випадково, а, отже, є пропорційною частоті генотипів рідної популяції, змін генофонду нації не несе. Інтенсивні міграції між популяціями приводять до зростання мінливості в межах популяцій і зменшення різниці між ними.

доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php/gallery/phorum/text_ua.php?id=1737

⁵¹ Фенотип – сукупність характеристик, властивих індивіду на певній стадії розвитку. Будь-яка спостережувана характеристика чи риса організму, як-то його морфологія, розвиток, біохімічні та фізіологічні властивості чи поведінка, формується під дією генотипу, опосередкованого низкою факторів довкілля та можливими взаємодіями між ними двома.

З позиції вивчення соціокультурних аспектів наслідків міграційних процесів генетична демографія зосереджує увагу на характеристиці й оцінюванні змін генофонду та популяції за рахунок внесених або загублених фенотипів. Для цього слід спершу з'ясувати позицію генетики щодо можливості успадкування як поведінкових, так і інтелектуальних, темпераментних ознак.

З біологічної точки зору тип нервової системи, тип поведінки, інтелектуальні можливості, темперамент, як і всі інші людські риси, проявляються внаслідок взаємодії генотипу та довкілля (суспільної думки, соціальної надбудови). Успадкування рис людини – збірне поняття. Хоча на сьогоднішній день вченими й описано перелік генів, які відповідають за тип поведінки (спокійний, боягузливий, активний, агресивний, працьовитий, альтруїст, вільнодумний тощо), проте тип успадкування і сама кількість генотипів, що відновлюється у наступних поколіннях, не встановлені. Так як і не встановлено тип успадкування розумових здібностей та інтелекту. Складність полягає в тому, що в поведінці не існує прямого зв'язку між геном і його ефектом.

Кожна якість особи, а як сукупність якостей і характер, залежать від базисної частки – генетичного матеріалу, що закладається ще у зародку, та надбудови, яка формується протягом усього життя, але в екстремальних ситуаціях домінуючий вплив на поведінку особи має її базисна частина. Іншими словами, кожна ознака (тип поведінки, характер, геніальність, обдарування) детермінується генами, які проявляються фенотипово лиш тоді, коли діють необхідні умови. Для засвоєння типу поведінки, характеру чи культури потрібні особливі механізми навчання (виховання, оточення, соціальне середовище тощо), бо успадковується не ознака, а норма реакції (не агресивність, а схильність до агресії; не музикальність, а схильність до музики).

На рівні популяції: базисна частка – спадкові ознаки популяції – частоти алелей і частоти генотипів – з покоління у покоління залишаються однаковими, а соціальна спадковість – надбудова генофонду – виражається у певній культурі, інтелектуальному потенціалі, традиціях, господарських навиках, звичаях, поведінці.

Економічний (структурно-кваліметричний) підхід. Логіко-структурний аналіз ролі негативних наслідків міграції на індивідуальному, відтворювальному, груповому та суспільному рівнях передбачає застосування ряду теорій: мотивації, потреб, цінностей, потенціальної демографії, втрачених можливостей, людського потенціалу, людського капіталу, людського розвитку, соціальної резервації, економічного зростання та соціально-економічного розвитку (рис. 1.3).

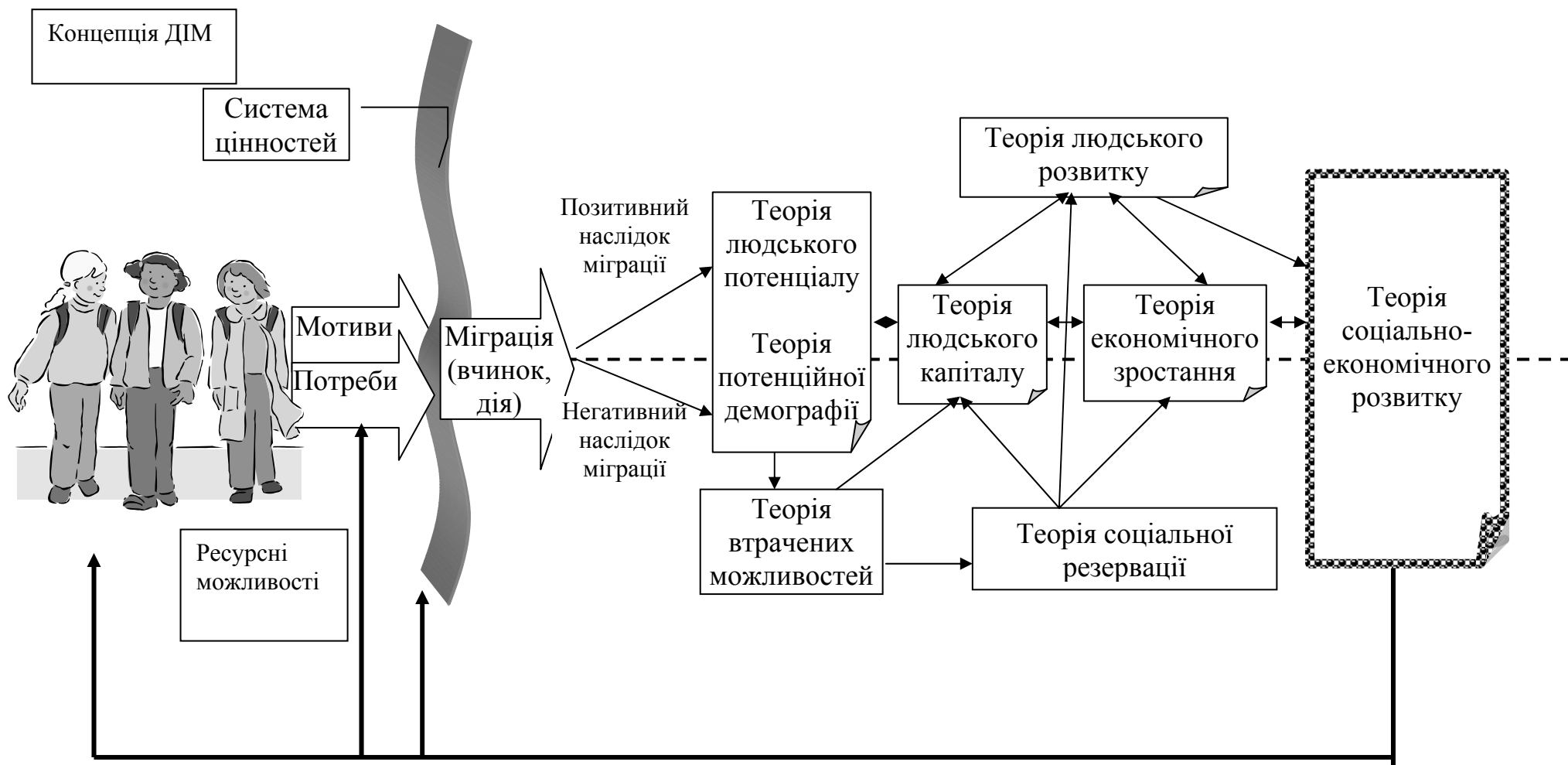

Рис. 1.3 – Логіко-структурна схема аналізу наслідків міграції в соціально-економічному розвитку регіону-соціуму*

* Складено авторами

Наведені вище підходи до дослідження міграції та її наслідків не вичерпуються проаналізованим переліком. Вони лише вказують, що дослідження соціокультурної складової – це багатоаспектна проблема. Водночас, вони дають змогу висловити своє бачення суті **соціокультурних наслідків міграційних процесів** – як складної, багатокомпонентної системи змін ознак, властивостей, форм, рис, особливостей територіальної організації та функціонування суспільних відносин, явищ суспільного життя *регіону-соціуму*, викликаних міграційною активністю людини. Нагадаємо, **регіон-соціум** – це «діяльне спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як цілісне системне утворення (психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісний тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екостико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і муніципального права (правовий тип взаємодії)»⁵²

1.3. Методичні підходи та інформаційне забезпечення дослідження наслідків міграційних процесів

Дослідження наслідків міграційних процесів опираються на використання положень міждисциплінарного підходу. З позиції інтересів демографії, економіки праці, соціальної економіки і політики, а також регіональної економіки особливу роль відіграють:

- *Концепція соціального капіталу* (якісна характеристика організації суспільства, що формується через наявність таких складових, як спільні норми та цінності, взаємна довіра й соціальні мережі, тобто має двокомпонентну будову – ціннісно-нормативний компонент та мережевий компонент (рис. 1.4).

- *Концепція відтворення населення як збереження його міри* (співвідношення його кількості та якості). Згідно з таким концептом наслідки міграційних процесів розглядаються нами у двох фокусах можливого ефекту в контексті модернізації економіки, держави, суспільства (регіону-соціуму): позитивного та негативного.

- *Концепція міграційного капіталу* (соціально-економічна категорія, яка використовується для позначення запасів соціально-економічних й інших ресурсів (земля, машини, споруди, сировина, професійні навички та знання, досвід), що генерують потік благ (товарів і послуг) у часі, та які є результатом міграційної активності населення⁵³).

- *Концепція духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) нації*. Концепція (про яку уже йшлося вище) гармонізує сучасні глобалізаційні процеси шляхом активізації використання регіональних (національних) чинників розвитку інтелекту України в інноваційній моделі її державотворення та інтеграції на рівнопартнерських засадах в Європу. Феномен інтелекту України, його

⁵² Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку : монографія. – Львів : ІРД НАН України, 2005. – 408 с., С. 92.

⁵³ Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; Наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с., С. 91.

складові базові сегменти – освіта, наука, культура, релігія, мова, інформаційний простір, традиції тощо, використання людського капіталу, впровадження модерних новацій розглядаються в комплексі як підвалини системи національної безпеки, збереження інтелектуального суверенітету й екзистенційної ідентичності українського народу. У цьому сенсі концепція ДІМ нації раціонально поєднує як передачу від покоління до покоління традиційних знань, звичаїв, досвіду тощо, тобто зберігає тяглість розвитку по вертикалі, так і творення нової інформації по горизонталі, тобто впровадження суспільних прогресивних новацій на рівні одного покоління чи окремої особистості.

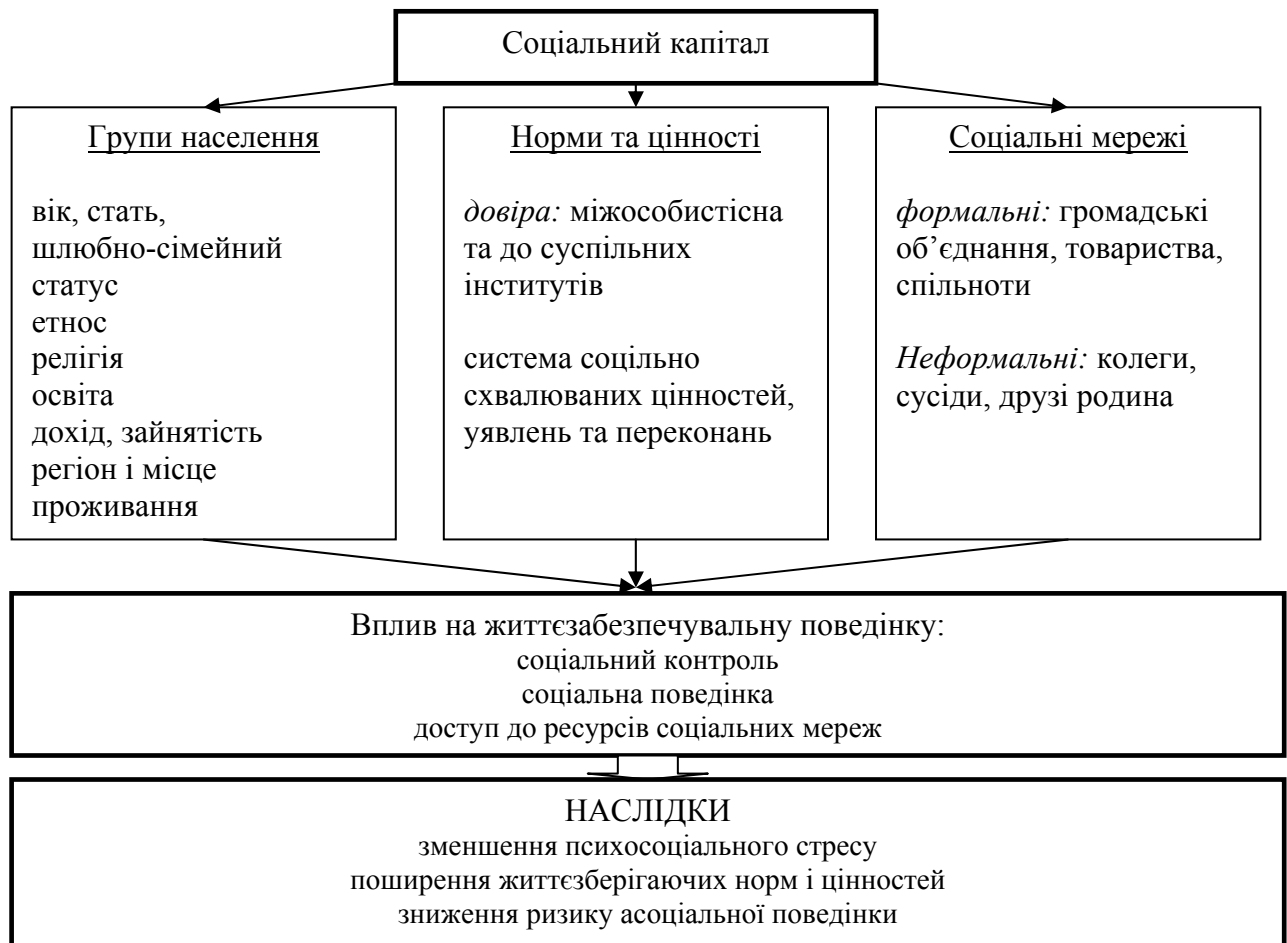

Рис. 1.4 – Схема механізму впливу соціального капіталу на життєзбережувальну поведінку особи-мігранта*

* Складено авторами на основі даних.⁵⁴

Принагідно зазначимо, що в англomовній економічній літературі словосполученню «наслідки міграційних процесів»⁵⁵ відповідає поняття «міграційного ефекту» – рівня реального блага (доходу) чи його заміщення (компенсатора блага, доходу), який впливає на рівень добробуту споживача

⁵⁴ Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі : моногр. / Н. М. Левчук; відпов. ред. д.е.н., проф. В. С. Стешенко. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2001. – 492 с.

⁵⁵ Наслідок або консеквент (лат. Consequen — «наслідок», «висновок», «результат» – мовою старих філософів, особливо логіків Кантівської школи, в їхньому вченні про судження, висновки і докази «консеквент» означає відношення наслідку до причини (антецеденту). Наприклад, в умовному прикладі «антецедент» – «відсутність праці», а консеквент – «відсутність грошей».

(мігранта). Поняття «ефекту» стосовно загальної економічної теорії раціонального використання ресурсів, водночас є складовою термінології Концепції добробуту і економічної політики і використовується для визначення реакції споживача на зміну відносних цін (вплив на попит) та реального доходу (позначення «ефекту заміни» чи «ефекту доходу»). Детальніше ця тема досліджена в джерелі⁵⁶.

Опираючись на наведену методологічну основу, загальна схема цього дослідження є такою:

- групування наслідків міграційних процесів та логіко-структурна схема їхнього дослідження;
- методи статистичного аналізу наслідків міграційних процесів та їхнє інформаційне забезпечення.

***

Групування наслідків міграційних процесів та логіко-структурна схема їх дослідження

Дослідження наслідків міграційних процесів та побудова логіко-структурної схеми їхнього аналізу ґрунтується на використанні класифікаційних ознак самої міграції. У спеціальній літературі отримала поширення класифікація цих ознак:

- *за способом подолання кордону* – внутрішня (у середині країни) і зовнішня (з виїздом за державний кордон) – еміграція;
- *за часовими ознаками*: постійна чи безповоротна, що пов'язана з остаточною зміною постійного місця проживання, і тимчасова, що передбачає переселення на визначений термін (як приклад, навчання чи робота за контрактом);
- *за календарем*: сезонна, що включає щорічні переміщення людей у визначені періоди року (як приклад, збір врожаю), цілорічна, хронічна;
- *за регулярністю*: постійна, періодична, маятникова, що пов'язана з регулярними поїздками до місця роботи чи навчання за межі свого населеного пункту, епізодична, що являє собою нерегулярні як в часі, так і в напрямі поїздки (туристичні, комерційні, культурно-побутові тощо);
- *за формами реалізації (організованості)*: суспільно організовану, що здійснюється за участю державних і громадських організацій та при їхній організаційно-економічній підтримці, та неорганізовану, що проводиться силами і за кошти безпосередньо самих мігрантів без матеріальної й організаційної підтримки ззовні;
- *за відношенням до виду людської діяльності*: політична, економічна чи трудова, освітня, інтелектуальна, етнічна, релігійна чи культова, медико-соціальна тощо;
- *за роллю в організації суспільного порядку*: життєзабезпечуюча, компенсаційна, трансформаційна.

Варто зазначити, що наслідки процесів міграції особливою мірою будуть детермінуватися саме видовими особливостями людської діяльності. Показовим

⁵⁶ Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с. – С. 164–252.

є характер наслідків впливу міграцій на демографічну сферу (демографічну ситуацію), соціально-трудова сфера (трудова потенція залежить як від кількісного, так і від якісного складу емігрантів – вимушені емігранти, біженці, депортовані, військовий контингент, що виводиться з інших країн).

Низка експертів вказує на значущість для аналізу наслідків міграції такої її ознаки, як постійність чи безповоротність⁵⁷. Аргументом у цьому випадку є те, що більшість мігрантів – люди, причетні до створення проблем як собі, так і державі; що в результаті міграційного «навантаження» на сферу проживання виникають специфічні конфлікти між категоріями населення (класові, регіональні, етнічні); що обмеженість і дороговизна житла часто не дозволяють мігрувати як групами, так і індивідуально; що інститут «дозволу на житло», з одного боку, забезпечує порядок, з іншого – обмежує права людини. Процес адаптації, вказують вчені, за умов незворотних міграцій або переселень пов'язаний з різкою зміною матеріального, соціального й психологічного станів індивіда, котрий змінив місце проживання. Змінюються зміст праці, соціальне оточення, при міграціях на далеку відстань – клімат. Переважна більшість мігрантів не має свого житла у місцях поселення впродовж тривалого періоду часу.

Аналіз наслідків тимчасової міграції часто ув'язують з природним бажанням людей (в першу чергу молоді) жити краще. Молоді люди намагаються будувати свою кар'єру й особисте життя за місцем навчання, де вони адаптувались, виробили визначені стереотипи поведінки, «встановили» соціальні зв'язки.

Наслідки сезонної міграції передусім аналізуються з економічної точки зору. Водночас, вона нерідко може призвести до міжгрупових конфліктів на мікроетнічній основі, оскільки на ринку праці виникають протиріччя між місцевою і сезонною (немісцевою) робочою силою.

До особливостей маятникової міграції можна віднести монотонність її характеру. Одні люди легко адаптуються до регулярних поїздок, інші – скаржаться на погіршення стану здоров'я, дефіцит вільного часу, неприємності на роботі через запізнення тощо. За умов трудових маятникових міграцій складний процес адаптації має свої особливості: маятникові мігранти забезпечені житлом, збережені значною мірою старі соціальні зв'язки, повністю знята проблема приживаності. Змінюються лише місце та умови праці, що, власне, й становило предмет прагнень маятникових мігрантів. Тому перехід у статус маятникового мігранта здійснюється відносно безболісно у порівнянні з адаптацією за умов переселень.

Привертають увагу й соціальні наслідки міграції, адже вони можуть сприяти стабільності сім'ї (об'єднанню) або, навпаки, вести до конфліктів, розпаду, якщо в членів сім'ї (родини) погляди на міграцію є протилежними.

Наслідки неорганізованої міграції оцінюються як з позиції «випускаючої», так і «приймаючої» сторін. З одного боку, виїзд фахівців на постійне місце проживання носить позитивний характер, звільняються робочі місця, що важливо в умовах безробіття. З іншого, зазначене має негативний характер, оскільки свій творчий потенціал провідні спеціалісти реалізують за кордоном.

---

⁵⁷ Соціологія міграції : Навчальний матеріал онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19650323/sotsiologiya/sotsiologiya_migratsiyi

Ознаки міграції, які забезпечують фундаментальні речі в організації суспільного порядку соціуму незалежно від рівня його сприйняття, розглянемо окремими блоком. Мова йде про такі наслідки міграції для його розвитку, як **життєзабезпечення, компенсація, трансформація**. У загальній теорії розвитку суть трансформаційного механізму (механізму зміни) зводиться до сукупності логічних зв'язків і процедур, які по суті забезпечують активізацію факторів розвитку (через мінливість, спадковість, відбір). Трансформаційний механізм може бути адаптаційний (зі збереженням міграційних зв'язків) і біфуркаційний (з появою розривів між міграційними зв'язками).

Якщо з суто економічних інтересів вказані ознаки міграційних процесів можна вписати в традиційний процес соціально-економічного аналізу, то з соціально-культурних, етичних, націотворчих позицій вони стають адептами далеко не однозначних наслідків.

Справа у тому, що соціокультурні наслідки розвитку стосуються дуже складного феномену людського буття – культури.

З одного боку, за висловом М. Вебера, культура є «сукупністю духовних символів, що не підлягають ніяким утилітарним цілям». З іншого, нині мало хто з вчених у галузі культурології (існує понад 500 визначень культури) наважиться говорити, що культурний потенціал не впливає на суспільний прогрес. Відтак, міграція, яка є носієм соціокультурних моделей поведінки, норм співжиття, праці, повинна бути належним чином досліджена. У розширеній версії культура – це сфера, де формується людська уява про ідеали, цінності, норми, регулятиви повсякденного життя (рід, владу, власність). Водночас, культура – це не лише «те, що твориться людиною (на відміну від того, що твориться природою» (Дж. Віко), але й специфічний вид економічної діяльності, котрий розвивається за власними законами та закономірностями (звужене трактування).

Вихідним пунктом розробки системи соціокультурних вимірів міграції є прийняття певної **концепції культури** (колективно створеної системи цінностей), яку Г. Хофстед влучно визначив як колективне програмування мислення людей, на основі якого можна відрізнити членів одної групи від іншої. Адже культура, виконуючи свої функції (адаптивну, інтегративну, інформативну, креативну, комунікативну, нормативну, релаксійну, перетворювальну, сигніфікативну, трансляційну), доволі по-різному може бути трактована в конкретних геопросторових координатах середовища існування людини (культура правильна і неправильна, вроджена і набута тощо). Нині серед найвідоміших авторів концепцій культури, крім Г. Хофстеда, є А. Кребер та С. Клакхон (накопичені цінності, ідеї та інші символічні системи, що формують поведінку), Г. Бекер (набір загальних знаків і символів угод, виражених у мові), Дж. ван Манен і І. Шейн (цінності, погляди й уявлення, які поділяють представники певної спільноти), М. Шварц і Д. Йордон (моделі поглядів і переконань, які поділяють члени певної спільноти, котрі формують норми, що визнають поведінку усього суспільства), М. Луїс (три аспекти – система матеріальних і духовних цінностей, їхнього значення та вплив на розвиток суспільства, спільнота, яка її створила), І. Холл, М. Холл (система створення, передачі, збереження й обробки накопиченої інформації), П. Харріс

та Р. Моран (здатність людей до адаптації за різних обставин і передачі цієї здатності та накопичених знань наступним поколінням).

Соціокультурні наслідки міграції дають про себе знати в контексті оптимізації використання чинників виробництва (як матеріального, так і позаматеріального характеру). Вони актуалізують потребу гармонізації культурних, соціальних й економічних відносин між людьми – як особами-мігрантами, так і автохтонними представниками регіону. Саме через міграцію відбувається поширення культури. Для України – це ціннісно-етичний двигун євроінтеграційного розвитку держави. Осмисленню потреби звуженого, конкретно наукового або прикладного зрізу науково-пошукових досліджень соціокультурних наслідків міграційних процесів слугує й буденне уявлення про культуру як таку, що включає літературу, мистецтво, театр, морально-естетичне виховання. Часто люди сюди додають процеси освіти і виховання підростаючого покоління. Функціонування цих сфер забезпечує спеціалізована економічна людська діяльність, котра обмежена конкретним ресурсом.

На наше переконання, групування соціокультурних наслідків міграційних процесів повинно відбуватися на основі визначення *основних ознак культури*, які вказують на ціннісні уявлення про життя людини та навколишній світ. Тут принципове значення відіграє прийняття для аналізу таких аспектів:

- *набутість культури* (культура є продуктом ментального програмування людини; вона виникає у певному соціальному середовищі, її не можна передати генетично чи успадкувати; якщо змінити ментальне програмування людини, вона може мислити як представник зовсім іншої групи, колективу, етносу, країни, соціуму);

- *спільність й колективність культури* (культура є продуктом спільного ментального програмування різних груп людей певного суспільства, що дає змогу користуватися подібними моделями та нормами сприйняття дійсності, вступати у взаємодію з допомогою спільної системи символів і жестів, як наслідку подібного досвіду, існувати разом як колективу); норми – межі, накладені культурою на поведінку людини;

- *міжпоколінна трансфертність культури* (культура є продуктом спільного ментального програмування людини та її ролевих функцій, зокрема в царині виховання нащадків);

- *едукативність культури* (культура формує поведінку й створює уявлення про світ);

- *адаптивність культури* (кожна культура є відносна щодо інших культурних моделей сприйняття світу; представники різних культур сприймають світ по-різному, мають власні підходи до вирішення проблем; культура лише встановлює межі, в яких частина людей мислить і діє; культура – результат довготривалої адаптації та інтеграції людини при одночасному відмежуванні від зовнішнього середовища; при цьому для культур характерна властивість змінюватися).

Важливе значення для аналізу соціокультурних наслідків міграційних процесів має також інформація про *елементи культури*. Так, елементами культури вважаються *мова, релігія, культурні цінності*.

Мова консолідує суспільство. Це еквівалент розвитку нації, знаряддя

побудови найвищої форми її організації для здійснення найсвітліших прагнень. Як стверджують соціологи, «спільна мова об'єднує людей, організовує досвід людей, підтримує згуртованість суспільства». Сучасний фахівець Н. Чередник⁵⁸, досліджуючи інтеграційну функцію української мови, називає такі характерні ознаки її інтеграційних можливостей: формування єдності, пов'язаної з посиленням процесів національно-культурної ідентифікації; погодження і приведення до прийнятних норм мовленнєвої поведінки (культури мовлення); підвищення імунітету щодо зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих впливів; ціннісно-нормативну погодженість мовної поведінки в критичних ситуаціях; регулювання та проектування культурних (у т.ч. етнолінгвістичних) процесів та їхня підтримка. Критерієм мовної інтеграції, за Н. Чередник, може бути характер діяльності суспільства в неординарних ситуаціях, який виявляється у: здатності суспільства самостійно регулювати мовну ситуацію; здатності суспільства ефективно контролювати діяльність компетентних органів з мовних питань; погодженості та прогнозованості мовленнєвої поведінки членів суспільства в критичних ситуаціях на шляху його демократизації. Стосовно інтеграційної функції, то її може виконувати тільки мова, що фактично стала мовою міжнаціонального спілкування в межах певної держави. Результатом процесу мовної інтеграції повинен стати спільний для країни комунікативний простір. Оскільки національна мова є складовою національної культури і залежить від її історичних, географічних, соціальних, народногосподарських, економічних, наукових, освітніх особливостей, є всі підстави зробити висновок, що мова – синтезуючий засіб у процесі формування нації і держави, а рівень її розвитку – джерело духовного розвитку народу, протекціонування нації. Належне функціонування національної мови – це примноження духовних цінностей, що є запорукою розвинутого суспільства та міцної держави. Саме тому на шляху консолідації українського суспільства, його інтеграції в сильну національну державу одним із найважливіших факторів є мова. Нині українська мова, консолідуючи українське суспільство в націю, є еквівалентом її саморозвитку, знаряддям побудови найвищої форми її організації для здійснення найсвітліших прагнень. Як стверджують соціологи, «спільна мова об'єднує людей», «спільна мова організовує досвід людей», «спільна мова підтримує згуртованість суспільства». У такий спосіб можемо вважати, що в процесі розвитку нації мова стала життєво важливим виміром, а рідне слово – елементом зв'язку з прабатьківщиною і передусім – з новою батьківщиною. Як людина і нація, так і нація та держава тільки тоді можуть бути повністю функціональні (відповідати своєму призначенню), якщо їхня базова функціональна сфера – мова – виконуватиме усі належні їй функції. Нею може бути тільки національна мова.

Релігія – цілий комплекс елементарних способів поведінки людини. Ставлення людини до релігії є важливою детермінантою розбудови суспільства і держави. Для України – це особливо актуально, адже «християнська спадщина є домінантною темою в українській релігійній традиції, – писав ще в 2004 році о. Борис Гудзяк. – Жоден аспект українського культурного, політичного, навіть

⁵⁸ Чередник Н. Г. Роль інтеграційної функції мови у формування нації і держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10cngfnd.pdf>

економічного життя протягом другого тисячоліття неможливо зрозуміти адекватно без урахування впливу християнських церков, їхніх доктрин і канонів, літургійної практики, суспільної та персональної духовності, а також без вивчення християнського мистецтва, літератури, народних звичаїв ... більшість населення України вірує в Бога»⁵⁹. Нині нову сторінку в підвищенні ролі релігії у гармонізації міжрелігійних відносин відкриває міграція населення зі східних областей України та Криму.

Культурні цінності. Цінності – це, перш за усе, розуміння, норми поведінки, основні погляди груп і осіб. Вони можуть бути набутими або, як норми та звичаї, формально привнесеними ззовні. Цінності самі собою не можуть бути помітними для зовнішнього спостерігача. Їх можна визначити за допомогою існуючих символів. Серед них – національна свідомість, соціальна поведінка, поведінка споживачів, рівень освіти і діюча технологія процесу, риси характеру, корупційний менталітет.

Цікаві спостереження, які мають відношення до соціокультурних наслідків міграційних процесів, висловлюють зарубіжні дослідники, котрі пишуть, що нині у модерній історії національних держав найдієвішим фактором консолідації населення в межах однієї країни є поширення однієї мови. Зокрема, швейцарський політолог Урс Альтерматт вважає, що для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є мова і культура, які в європейських національних державах становлять ключові сфери й принципові розпізнавальні ознаки⁶⁰.

Не менш принципове значення для розробки методичного інструментарію компаративного аналізу соціокультурних наслідків міграційних процесів мають **виміри культурної орієнтації людини**. Так, на думку Ф. Клакхона і Ф. Стронбека⁶¹ мова йде про зрізи інформації, які визначаються суттю особистості, її ставленням до природи, до інших людей, до діяльності, а також концепцією простору, концепцією часу. Очевидно, з цим важко не погодитися. Наукові дослідження показують, що культурна орієнтація мігрантів нині є однією з особливих детермінант не лише людського, етнонаціонального, але й державного розвитку цілих країн. Так, імміграція стає відчутною для постійних мешканців, коли кількість осіб-мігрантів (за умови їхньої локалізації) починає перевищувати 5% від загальної чисельності постійних мешканців території. При 10% вона починає провокувати ріст соціальної напруги.

Авторами монографії підтримується позиція, яка передбачає дослідження соціокультурологічних наслідків міграції у розрізі таких блоків: **ставлення до держави**: гіпотетично можна змоделювати три варіанти відповідей людини щодо її розуміння цінності держави (для мене цінність першої ваги (державна сама по собі), для мене держава цінна тоді, коли цінності споживання націлені на людину, для мене держава не має значення, лиш би нам було добре); **ставлення до мови**: може бути три варіанти розуміння людиною цінності мови – найвища цінність (державна мова (розширена функція), приймаю, що

⁵⁹Гудзик К. Церква є та буде помітним фактором у житті українців. З інтерв'ю з о. Борисом Гудзяком / День. – 10 січня 2004. – С. 9.

⁶⁰ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 366 с., С. 125.

⁶¹ Kluckhohn, Florence R., Fred L. Strodbeck. Variations in Value Orientations, Evanston, IL : Row, Peterson, 1961.

українська мова гармонійно співіснує з мовами меншин, мовне питання не є актуальним (як люди хочуть, хай так і розмовляють); **ставлення до сім'ї** (традиційні цінності – розлучуваність небажана, шлюбні відносини можуть мінятися (аби особі було добре), орієнтація на кількість дітей); **ставлення до старших осіб, батьків**; **ставлення до релігії** (можливі варіанти відповідей: позитивне, релігія цементує суспільство, особиста справа, об'єднання конфесій (у перспективі)); **ставлення до природи** (бережливе (правильне), споживацьке); **ставлення до художньої творчості, мистецтва** (театри, музеї, бібліотеки, кіно); **ставлення до праці (професії), трудова етика**⁶², **ставлення до інших у побуті** (побутова етика).

Узагальнюючи наведене вище, нами пропонується наступна логіко-структурна схема дослідження наслідків (ефектів) міграційних процесів (рис. 1.5).

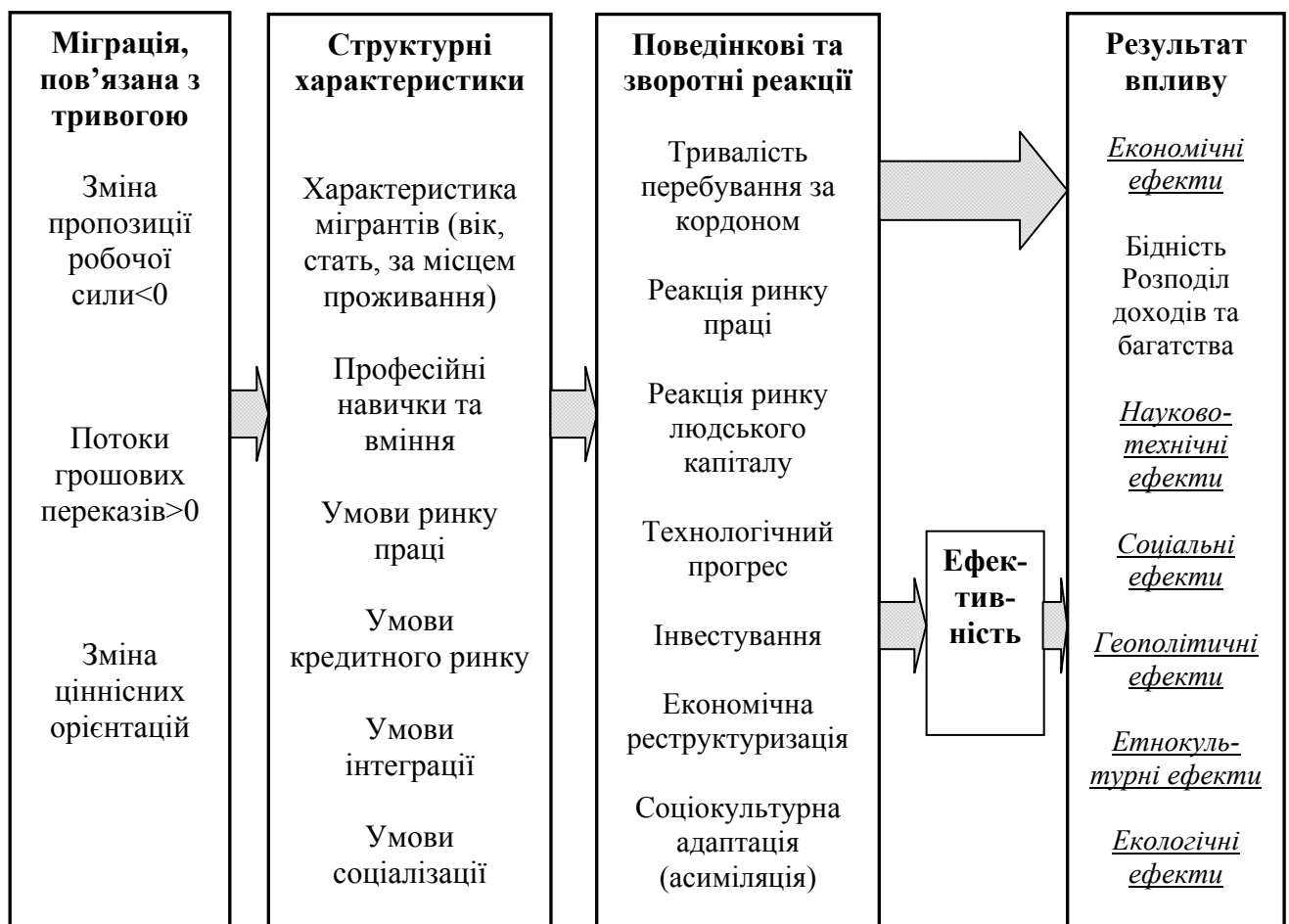

Рис. 1.5 – Міграційні ефекти у світлі економічної та соціокультурної трансформації економіки, держави, суспільства (в т.ч. регіону-соціуму)*

* Складено авторами на основі даних:⁶³

Методи статистичного аналізу наслідків міграційних процесів та їх інформаційне забезпечення

⁶² Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / Садова У. Я., Гринькевич О. С., Телішевська Ю. В. // Україна : аспекти праці. – № 2013. – № 8. – С. 4–14.

⁶³ Louka T. Katseli, Robert E.B. Lucas and Theodora Xenogiani. Effects of migration on sending countries: what do we know? // OECD development centre Working Paper / Research programme on: Economic and Social Effects of Migration on Sending Countries, 92 p. – P. 26.

Дослідження соціокультурних наслідків міграційних процесів в умовах конкретного регіону-соціуму можна проводити з допомогою традиційного статистичного порівняльного аналізу. У теорії статистики, соціальній економіці, соціології потрібні дані фахівці отримують з різною точністю, а рівень точності служить основою для класифікації змінних на відповідні рівні. Такі класифікації є необхідними для вибору статистичних методів аналізу даних і для розуміння інформації, котра закладена в певних числах. Найвідоміша і найпоширеніша класифікація налічує чотири рівні вимірювання: номінальний, порядковий, інтервальний, пропорційний. Співвідношення між значеннями змінних визначають їхній рівень.

Наприклад, у деяких змінних значеннями є тільки імена, в той час як для інших змінних значення виступають у вигляді категорій, котрі можна рангувати. Властивості рівнів вимірювання є кумулятивними. Це означає, що кожен наступний рівень має також характеристики попереднього (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Класифікаційні відмінності рівнів вимірювання*

Рівні вимірювання	Значеннями змінних є:			
	Різні категорії	Категорії, які можна рангувати	Числа з однаковим інтервалом між ними	Числа з абсолютним нулем
Номінальний	+			
Порядковий	+	+		
Інтервальний	+	+	+	
Пропорційний	+	+	+	+
	Категоріальні змінні		Неперервні змінні	

* Складено авторами

Найнижчим рівнем вимірювання є *номінальний (рівень найменувань)*. Одиниці аналізу тут можуть класифікуватись тільки у взаємовиключні групи. Числові коди стоять лише для найменувань категорій. Наприклад, значеннями для змінної «стать» виступають найменування: 1. Чоловіча. 2. Жіноча.; Національність: 1. Українець. 2. Поляк. 3. Татарин. 4. Росіянин. і т.д. Категорії в таких змінних не можна рангувати чи порівнювати.

Якщо значення змінних можна впорядковувати за рангом, то вони виміряні в *порядковому (ранговому)* рівні. Цей тип вимірювання досить поширений в опитуваннях, коли хочуть визначити ставлення, цінності тощо. Наприклад відношення до політики зі значеннями від «1. Зовсім не цікавлюсь» до «4. Дуже (допитливо) цікавлюсь». Хоч значення можна впорядкувати, та відстань між ними не має жодного смислового наповнення.

Номінальні і порядкові змінні відносять до групи категоріальних змінних. Два наступні рівні вимірювання (інтервальний і пропорційний) утворюють групу неперервних змінних. Їхніми значеннями є не категорії (назви), а числа. На *інтервальному* рівні різниця між значеннями змінних має зміст. Прикладом такої шкали є шкала температури за Цельсієм чи вимірювання IQ. Нуль у такому вимірюванні є не абсолютним, а довільним.

Змінні на *пропорційному* рівні (рівні співвідношень) мають абсолютний нуль. Прикладом може служити змінна «вік», значення якої коливається від 0 до 100 чи більше, або рівень доходів. На цьому рівні змінні можна опрацьовувати за допомогою чотирьох математичних операцій (додавання, віднімання, множення, ділення) і вони придатні для аналізу найбільш складними статистичними методами.

Зупинимося докладніше на окремих питаннях моделювання наслідків міграції для економіки, держави, суспільства, регіону-соціуму на основі врахування культурної орієнтації людей (табл. 1.2)⁶⁴.

Так, по лінії різного *відношення до природи* представників мігрантів та автохтонного населення ситуація може призвести до росту соціальної напруги (гіпотетичні відповіді: негативне, коли люди домінують над природою, байдуже, немає принципового значення збереження чи захист природи (бо природа може сама себе відродити з часом), головне, щоб діяльність давала найшвидший ефект (споживацьке відношення), усе запрограмоване наперед, людина нічого не змінить (мусульманська ідеологія); позитивне – гармонія – бережливе ставлення, збереження навколишнього середовища, у т.ч. зменшення викидів промислових об'єктів, забруднення природи, оптимізація ведення сільського господарства, правильні сівозміни, відмова від пестицидів тощо).

По лінії різного *відношення до інших людей* моделювання ситуації проводиться по осі «добро-зло». Добро – орієнтація на сім'ю, небажання розірвання шлюбу, спрямування на необхідність продовження роду, шанобливе ставлення до старших осіб, батьків, обов'язковість допомоги старшим, піклування, спрямування на перейняття досвіду і передачу наступному поколінню.

По лінії *ставлення до дітей* моделювання ситуації проводиться з орієнтацією на виховання з використанням традицій, спрямування на доброзичливе ставлення до інших дітей і людей взагалі, дотримання норм поведінки, «можна гарно ставитися до своїх братів, а до решти вважати, що ці норми непридатні». Попередні приклади мали у своїй основі позитивну динаміку. Водночас, ситуація може розвиватися й у негативному напрямку. Мова йде про наступні фокуси негативу: орієнтація на байдуже *ставлення до сімейних відносин*, підтримка громадянських шлюбів, терпимість до багаторазових шлюбів, негативне ставлення до продовження роду, ставлення до старших осіб (кожна людина повинна піклуватися про себе сама, допомагати

---

⁶⁴ В Україні, яка декларує євроінтеграційний вектор ринкових реформ, побудову високорозвиненої, демократичної, правової держави, увага до регіональних досліджень соціокультурних наслідків міграційних процесів, формування і розвитку адекватного запиту на культурного середовища, особливо показова. Вона обумовлена й тим, що нині серед науковців-регіоналістів ведеться дискурс з приводу недостатньої «зрілості» предмету самої культури для його спеціальних економічних досліджень. На переконання окремих вчених на даному етапі розвитку суспільних відносин компонентна структура культури остаточно не сформована. Відтак, немає об'єктивних підстав «запускати» у цій сфері економічні механізми, завідомо орієнтовані на безрезультативність. На думку Г.О. Дружиніна, лише «культурна інфраструктура» готова для управлінських дій. Сказане аж ніяк не означає пасивності поведінки дослідницьких центрів. Більше того, маркетингові підходи до дослідження *соціокультурних наслідків міграційних процесів* є своєрідним викликом традиційним підходам, котрі утвердилися в наукових колах і певною мірою стримують формулювання цілісної теоретико-методологічної бази аналізу та оцінювання рівня соціально-культурної міграційної активності населення, міграційного розвитку культурного середовища, його інноваційно-інвестиційної привабливості, міграційної детермінованості й інтегрованості, інфраструктурного потенціалу тощо. Саме на вирішення цих завдань, на формування теоретико-методологічного підґрунтя для забезпечення розвитку культурного середовища України та її регіонів мають бути спрямовані зусилля науковців і практиків.

старшим не обов'язково, досвід старших осіб – застарілий, з нього мало можна чого взяти, виховання підростаючого покоління – спонтанний процес (конкретна ситуація підказує, що робити), не орієнтуватися на традиції: виховання орієнтації на самих себе у різних людей; терпимість до норм девіантної поведінки, якщо вона не стосується власних дітей або характерна для сторонніх осіб.

Таблиця 1.2 – Виміри культурної орієнтації*

Культурний вимір	Культурна орієнтація у США	Контрастна культурна орієнтація
Суть особистості	Поєднання добра і зла	Домінування добра Домінування зла
Приклад	<i>Наголошено на розвитку і професійному зростанні, створено умови для вдосконалення працівниками вмінь і навичок</i>	<i>Зміни неможливі. Наголошено на відборі і відповідності особи, тобто здійснюється відбір відповідної людини для визначеної посади</i>
Відношення до природи	Люди домінують над природою	Гармонія Підкорення
Приклад	<i>Рішення приймають з метою пристосування природи до потреб людини</i>	<i>Рішення приймають з метою захисту природи, забезпечуючи при цьому задоволення людських потреб</i>
Відношення до інших людей	Індивідуалізм	Колективізм
Приклад	<i>Менеджер персоналу вивчає здобутки і професійні досягнення кандидатів для відбору найбільш кваліфікованого на відповідну посаду</i>	<i>Менеджер персоналу здійснює відбір на роботу родичів і друзів працівників фірми</i>
Вид активності	Діяльність	Буття
Приклад	<i>Люди інтенсивно працюють з метою досягнення певної мети, максимізуючи при цьому обсяг робіт</i>	<i>Люди працюють стільки часу, щоб забезпечити нормальний життєвий рівень. При цьому вони максимізують обсяг роботи</i>
Концепція простору	Приватний	Суспільний
Приклад	<i>Зустрічі та наради відбуваються у великих офісах за зачиненими дверима з найменшою кількістю перерв</i>	<i>Наради проводять в офісах невеликих розмірів з відчиненими дверима і з великою кількістю перерв</i>
Концепція часу	Майбутній/теперішній	Минулий/теперішній
Приклад	<i>Політику компанії розробляють на 5, 10, 15 і 20 років, але акцент роблять на основних завданнях даного року і квартальних звітах, при цьому наголошують на гнучкості у роботі і запровадженні інновацій</i>	<i>Політика компанії поточного року відображає політичні рішення 10-річної давності</i>

* Складено авторами на основі даних: ⁶⁵

Надзвичайно важливо окремо зупинитися ще на двох вимірах культурної орієнтації людини – це ознаки концепції часу і простору. Так, вимір часу має дати відповідь на питання, чи є властивими для представника певної культури такі риси, як пунктуальність, дисциплінованість, організованість тощо. Орієнтація у поведінці людини на спізнення може викликати багато негативу.

Загалом, якщо знайти пояснення позитиву в **концепції часу** – то це орієнтація людини на майбутнє (наприклад, політику компанії розробляють на

⁶⁵ Куриляк В. Є. Міжкультурний менеджмент. – Тернопіль : Астон, 2004. – 239 с., С. 31.

5-10 років, на передові технології, інновації і добре, щоб люди знали про це). Пояснення негативу може бути наступне – орієнтація особи на минуле і теперішнє (для прикладу, політику компанії поточного року відображає політичне рішення 5 чи 10-річної давності, орієнтація на збереження досягнутого рівня діяльності тощо).

Щодо **концепції простору**, то тут увагу привертає пошук відповіді на питання: чиїм є цей соціокультурний простір – приватний чи суспільний. Людина-мігрант не розуміє, чому може «не вписатися» в концепцію культурної орієнтації простору. При концепції приватного простору зустрічі відбуваються в обмеженому колі осіб, не підтримується допущення інших. При концепції суспільного простору ситуація інша: вітається відкритість діяльності, запозичення досвіду (так, на підприємстві виробничі наради проводяться з відкритими дверима і перервами, із залученням споріднених організацій, у них має місце обмін досвідом).

Таким чином, щоб фахово підійти до дослідження наслідків (ефектів) міграції важливо враховувати такі основні виміри:

- *часовий*: мова йде про визначення довго-, середньо- та короткострокових ефектів від міграції (наприклад, у короткостроковій перспективі еміграція призводить до втрат людського капіталу, а в середньостроковій, за умови повернення частини мігрантів, сприяє його зростанню в країні-донорі);

- *просторовий*: країна/регіон-донор та країна/регіон-реципієнт міграційного капіталу. Можливі різні ефекти для цих двох типів країн/регіонів. Наприклад, довготривале негативне сальдо міграції в одній країні призводить до депопуляції населення, а позитивне в країні-реципієнті – до зменшення демографічного навантаження населення);

- *тип інституційних одиниць*, прямо або опосередковано залучених у міграційні процеси: 1) самих мігрантів, 2) їх домогосподарств/родин, 3) роботодавців та інших суб'єктів бізнесу, які використовують міграційний капітал, 4) інститутів державної влади, які впливають на міграційні процеси. Одна міграційна подія може мати різні ефекти для зазначених типів інституційних одиниць-учасників міграційного процесу;

- *домінуючий характер/зміст ефекту*: соціокультурний, пов'язаний із соціальними, національними, етнокультурними індикаторами ефектів міграції; економічний, пов'язаний з вартісними ефектами міграції людського капіталу; політичний, пов'язаний з розподілом політичних впливів в країні з урахуванням відношення різних політичних сил до мігрантів та міграційних процесів;

- *напрямок впливу міграції на учасника міграційного процесу*: позитивний, негативний, неоднозначний.

Очевидно, виходячи з таких вимірів, стає можливим будувати певні структурно-логічні схеми для оцінки впливу міграції на структури людини та середовища її існування (табл. 1.3).

Індикатори соціального ефекту: чисельність населення, середній вік, демографічне навантаження, етнічна та національна структура населення, кількість і частка неповних сімей, рівень злочинності. Принагідно вкажемо на існування *індикаторів економічного ефекту*: вартість робочої сили, рівень

безробіття, абсолютний та відносний рівень бідності, нерівномірність розподілу доходів, продуктивність праці, ВВП на 1 особу, грошові перекази.

В економіці велике значення для моделювання стратегічних векторів розвитку економіки, держави, суспільства мають маркетингові дослідження соціокультурних наслідків міграційних процесів. Інтереси й можливості тут багатогранні. Так, наприклад, в регіональній економіці – прикладній економічній науці, що має на меті вивчення основ раціонального розміщення виробництва матеріальних й нематеріальних благ (товарів та послуг), а також ринків збуту продукції, – заявлена проблема може вивчатися як з позиції безпосереднього впливу на територіальну організацію чинників людської економічної діяльності (через структури самої людини), так й опосередкованої дії (через структури та чинники геопросторового середовища її існування).

Таблиця 1.3 – Орієнтовна схема дослідження наслідків/ефектів міграції*

	Соціокультурні (короткострокова / довгострокова перспектива)		Економічні (короткострокова / довгострокова перспектива)		Політичні (короткострокова / довгострокова перспектива)	
	+ / для домо- господарств, бізнесу, соціуму	- / для домо- господарств, бізнесу, соціуму	+ / для домо- господарств, бізнесу, соціуму	- / для домо- господарств, бізнесу, соціуму	+ / для домо- господарств, бізнесу, соціуму	- / для домо- господарств, бізнесу, соціуму
Країни / регіони походження емігрантів		Зростання кількості не- повних сімей через процеси розлучення; девіантна по- ведінка дітей; депопуляція, старіння населення; зміна у рівні кваліфікації певних професійних груп населення на ринку праці		Збільшення нерівномірності у процесах формування та розподілу доходів внаслідок переказу грошей		
Країни перебування емігрантів			Зниження вартості робочої сили	Зростання частки неформальної зайнятості та тіньового ринку праці		

* Складено авторами

Таким чином, конструювання інструментів дослідження культурологічних наслідків міграційних процесів (у т.ч. з позиції інтересів окремих держав чи їхніх регіонів) вимагає розуміння глибинних основ, будови, властивостей, функцій феномену самої культури – як «...комплексного цілого, що охоплює знання, релігію, мистецтво, право, мораль, звичаї, традиції і будь-які навички та звички, яких набула людина як член суспільства»⁶⁶.

⁶⁶ Hodstede G. Cultural Constraints in Management Theories (Доповідь представлена на щорічних зборах National Academy of Management). – Las Vegas. August 1. – 1992. – Pp. 1-21, P. 11.

Розробка системи вимірів міграційної активності населення має неабияке значення для формування міжкультурного менеджменту, адже елементи культури є ключовими детермінантами не просто поведінки особи-мігранта, а його руху по напрямку, способах інтеграції у місцеві громади. Відтак, вони повинні бути включені в побудову системи індикаторів діагностики й оцінювання причинно-наслідкових зв'язків особи-мігранта із середовищем її існування.

Формування системи показників оцінювання рівня інтеграції мігрантів за новим місцем проживання має забезпечувати проведення спеціальної соціальної *діагностики*⁶⁷ змісту факторів, які діють у соціокультурній сфері суспільного життя осіб-мігрантів, встановлення достовірності інформації про наслідки міграції для особи-мігранта та його оточення, прогнозування можливих змін і впливу на інші соціальні явища, а також вироблення рекомендацій для прийняття організаційних рішень соціального проектування дій для надання соціальної допомоги.

У дослідженні під *соціокультурною діагностикою наслідків міграції* розуміється загальний спосіб отримання вичерпної інформації про причинно-наслідкові зв'язки між структурами внутрішнього світу особи-мігранта (цінності, принципи, норми поведінки) та структурами середовища її існування. Витоки такого підходу до формулювання даного методичного прийому (інструменту) аналізу запозичені в філософській теорії антропосоціогенезу (пояснення розвитку крізь призму єдності природного, соціального і духовного начал), котра дає змогу осмислити місце людини в складному плетиві людських взаємодій, її роль в упорядкуванні суспільних взаємовідносин. Зокрема, вважається, що людина (у т.ч. особа-мігрант) є стійкою тривимірною єдністю структур – морфологічної (організм), психоемоційної (індивідуальність), соціогенної (особистість), яким відповідає триповерхова структура середовища її існування: власне природа, штучне середовище (техносфера), *суспільні відносини (соціум)*⁶⁸. Між усіма складовими структури може виникати дев'ять пар бінарних взаємодій. Упорядкування цих взаємодій визначає стратегічну мету наукового аналізу та прогнозу міграційних явищ і процесів у регіоні, моделювання основних засад та компонентної структури політики інтеграції мігрантів у місцеві громади (інтереси, свідомість, відносини, організація, діяльність⁶⁹). Діагностика таких взаємодій дозволяє вирішити кілька типових задач:

- виявити специфічні соціальні якості, особливості розвитку й поведінки особи-мігранта;
- визначити ступінь розвитку різноманітних властивостей поведінки особи-мігранта, їхньої вираженості в кількісних і якісних показниках;
- провести опис особливостей поведінки особи-мігранта;
- рангувати специфічні властивості поведінки особи-мігранта;

⁶⁷ Діагностика – вчення про методи та принципи хвороби (явищ, особистості) і постановка діагнозу. Термін «діагностика» використовується у медицині для визначення процесу розпізнавання хвороби, встановлення діагнозу.

⁶⁸ Войтенко В. П. Здоровье здоровых. – К. : Здоров'я, 1991. – 248 с., С. 19.

⁶⁹ Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності : навч. посіб. – К. : МАУП, 2002. – 176 с., С. 10.

- виробити рекомендації та розробити проекти, програми інтеграції осіб-мігрантів за новим місцем проживання.

Отже, дослідження соціокультурних наслідків міграційних процесів має принципово важливе значення для вироблення державної політики, формування сценарних умов, прогнозування суспільного розвитку. По суті – це діагностика стану специфічного об'єкту. Складність її проведення пов'язана з тим, що в орбіту наукового інтересу попадають доволі різні не лише сторони соціокультурного дискурсу, але й прикладний інструментарій аналізування явищ та процесів. Це стосується соціології, економіки й організації виробництва, культурної антропології, політології, культурно-порівняльної психології, науки про комунікацію, релігієзнавства, географії тощо. Водночас, саме ці галузі наукових знань дають шанс комплексно здійснювати соціокультурні виміри самих міграційних процесів. Це, зрештою, є важливою передумовою розвитку міжкультурного менеджменту – галузі наукових знань, що займається вивченням функціональних, структурних і персональних управлінських процесів, вирішенням культурно обумовлених проблем у менеджменті шляхом розробки відповідних пропозицій з метою ефективної міжкультурної взаємодії⁷⁰. Здійснення діагностики соціокультурних наслідків міграційних процесів вимагає чіткого розуміння як сутнісних, так і технологічних характеристик інструментарію.

1.4. Міграційні детермінанти модернізації соціокультурної сфери

Механізмам модернізації, розвитку демократії та ринкової економіки присвячено багато наукових праць. Проте процеси переходу систем з одного стану в інший, соціальні ризики під дією міграційних детермінант вивчені надзвичайно слабо, тим більше, коли йдеться про модернізацію соціокультурної сфери суспільства. Мало праць, в яких підтверджено істинні закономірності протікання процесів і котрі можна було б закласти у моделі соціокультурної динаміки.

З цього приводу вартує уваги дослідження американського соціолога У. Огборна (1922 р.), котрий висунув теорію нерівномірності розвитку різних сфер суспільства. Ним було доведено існування між окремими суспільними сферами культурного лагу (культурного запізнювання). Інший учений, Р. Дарендорф, аналізуючи часові терміни проведення різних реформ, прийшов до висновку, що економічні реформи можна провести за 6 років, політичні – за 6 місяців. Що ж до реформ у соціокультурній сфері, де справа торкається змін ментальності, життєвих установок, культури, стилів вчений писав - процеси змін можуть вимагати кількох поколінь (показовими є Біблійні оповіді про Мойсея, який водив по пустелі свій народ 40 років). Ще один вчений, С. Ліпсет, запропонував модель лінійного взаємозв'язку між економічним розвитком і політичною демократією. У 80-х роках ХХ ст. він уточнив модель для країн третього світу (якщо рівень середньорічного сукупного суспільного продукту на 1 мешканця знаходиться у межах 1,5-3,5 тис. доларів США, то стає

---

⁷⁰ Куриляк В. Є. Міжкультурний менеджмент. – Тернопіль : Астон, 2004. – 239 с., С. 63.

можливим зниження рівня демократії і ріст авторитарних тенденцій; при досягненні рівня показника в 5 тис дол. США (характерно для розвинутих країн), рівень демократії стабілізується)⁷¹. Важко не погодитися з такими висновками вчених, коли згадати про здобутки «сінгапурського дива», адже саме два покоління було включено в модернізацію післявоєнної країни, її суспільства та економіки (1959-1990 рр.). У книзі «Фізика майбутнього» Мічіо Кайку ще раз піднімає на поверхню повчальний досвід колишнього прем'єр-міністра Лі Куан Ю «Сінгапурська історія – з третього світу у перший» (2002 р.), який зосередив увагу на трьох реформах: Програмі наведення громадського порядку (боротьба з розрухою, нетрудовими доходами і корупцією); Програмі формування єдності та виховання культури нації (музика, балет); Програмі реформування системи освіти (перетворення країни з ресурсного анклав у світовий фінансовий центр)⁷². Нині він визнаний найбільш успішним керівником держави ХХ століття. Для України втілення у життя євроінтеграційних прагнень означає суттєві структурні зрушення в економіці та суспільстві, залучаючи до цього всі можливі ефекти міграції.

В Україні нині багато вчених сходяться на думці, що криза є невід'ємною умовою модернізації розвитку всієї системи організації суспільства. Дискурс переважно ведеться стосовно глибини кризи і швидкості реформ. З одного боку, радикалісти є прихильками шокової терапії. Інші (часто представники грядореформ), прагнуть мінімізувати соціальну ціну реформ, полегшити процес адаптації для найбільш вразливих верств населення. Очевидно, тут слід врахувати досвід зарубіжних країн (перш за все, європейський), який показує, що *модернізація*, впровадження прогресивних, одночасних змін у різних сферах соціуму (причому незалежно від того, на якому рівні розвитку він знаходиться) веде до чергових соціальних ризиків.

Нині українське суспільство стоїть перед дилемою – яку модернізацію вибрати для країни. За типом індустріального й постіндустріального суспільства висувуються гіпотези щодо можливості інтегрованого руху відразу на двох рівнях, а це вимагає значних зусиль (політичних, фінансових, соціокультурних). Справді модернізація (або сталий прогресивний розвиток) необхідна людині, і соціокультурна складова (в освіті, економіці, бізнесі) є головною. Вона враховує механізми соціальних змін – культурну систему координат, особливості менталітету, моральні постулати, самосвідомість нації, історичну пам'ять народу. Така «інтегрована модернізація» здатна забезпечити країні безпеку й конкурентоспроможність.

Для України фахівцями відстоюється *скандинавська модель модернізації суспільства*⁷³. Йдеться про паралельну трансформацію (*політична демократія*

⁷¹ Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / Липсет С. М. и др. // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 5–34.

⁷² Мічіо Кайку. Фізика майбутнього / Пер. з англ. А. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2013. – 432 с.

⁷³ Моделі модернізації: 1) «класичної хаотичної (органічної) модернізації» (поч. XVI ст. країни Західної Європи, США), фактори модернізації – економічні, політичні, соціальні, правові й культурні – зароджувалися одночасно й визрівали синхронно, що спричинило умови для поступового виникнення структур сучасного суспільства. За своїм цивілізаційним вибором Україна найближче стоїть до Європи, але класичну модернізацію не зможе здійснити – саме через відсутність синхронних передумов; 2) «запізнілої» або «неорганічної» модернізації (XVIII-XIX ст., Японія, Аргентина, Бразилія, Балканські країни, відсутність класичних передумов для модернізації – *правової держави, вільного ринку, громадянського суспільства*). Ідеолог і втілювач модернізації –

й ринкова інфраструктура має поширюватися й зміцнюватися синхронно в один історичний період). Це передбачає: розбудову демократичної, соціальної, правової держави; рух до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту громадян; надання гарантій для реалізації індивідуального та колективного буття людини й суспільства. Для цього слід осмислити вплив модернізаційних «пасток», «провалів» і криз перехідних етапів суспільства. Унікальний резерв соціокультурної реструктуризації – тисячолітня традиція господарювання України (не унітарна влада, а принципово децентралізоване місцеве самоуправління). Форми такої організації соціуму були породженням окремого типу культури – кооперативної (місцева кооперативна культурна практика). Це не лише економічна кооперація чи механізми соціального самоуправління. Досвід вказує, що на відміну від конкурентної культурної моделі (де мова може йти лише про тимчасове перемир'я у стані перманентної війни) – це соціальна організація, яка не припускає війни, тобто принципово мирна. Це культура децентралізована, позбавлена фанатичної віри, захмарних ідеалів й утопізму. Вона вміє підтримувати порядок у суспільстві не шляхом репресій і покарань, тюрмами і поліцією, суддями й законами, а досягати цієї мети іншими засобами, сформувавши своєрідне звичаєве право. Спадщина й актуальні форми української кооперативної культури мають своє продовження в територіальних міграційних системах⁷⁴.

Враховуючи усе наведене вище, варто погодитися зі словами А. Кея (дослідницький центр Хегох PARC в Паоло Альто, штат Каліфорнія, США), який пише - «єдиний спосіб точно передбачити майбутнє – це створити його». Очевидно, слід виважено використати український міграційний досвід, міграційні ефекти (наслідки) для втілення у життя скандинавської моделі модернізації суспільства. Вагоме місце займає тут міграційний потенціал населення (гранична кількість та якість запасів енергії – енергії стану або взаємодії, яку акумулює економічно активне населення території і котра за певних умов може бути перетворена в іншу форму (енергію руху), забезпечуючи при цьому реалізацію цільових функцій міграції – прискорюючої, селективної, перерозподільчої, регенеративної. Варто згадати перший закон термодинаміки, згідно з яким енергія ізольованих систем є завжди величиною незмінною. Вона має властивості – розсіюватись та нагромаджуватись, може перетворюватись в інші форми, стаючи джерелом живлення цих систем. «...Людська праця повертає людям у формі їжі, одягу, житла, задоволення

авторитарна влада. У XX ст. (після II Св. війни – Іспанія й Португалія). Джерело – сильна королівська влада і сильний середній клас (також згода в суспільстві й громадянський мир). Реформи – поетапно, були направлені проти тоталітарних інститутів попередньої влади; 3) «форсованої» модернізації (феномени азійських економічних «тигрів» і «драконів»). Країни Південно-Східної Азії – Сінгапур, Тайвань, Південна Корея). Перетворення здійснено тоталітарними режимами у стислі терміни – 25-30 років. Влада – ініціатор реформ. Оскільки модернізація – це створення атрибутів нетоталітарного суспільства – вільного ринку, громадянського суспільства, плюралізму думок, багатопартійної системи і головне – зміна соціокультурного ландшафту настільки, що кожний окремо взятий громадянин починає відчувати себе частиною глобального людства, його цінностей, його способу життя й мислення, то для закритих тоталітарних суспільств – це початок кінця.

⁷⁴ Формування територіальних міграційних систем як фактора нарощення соціально-економічного потенціалу // Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів : національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика, У. Я. Садової. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с. – С. 164–252.

психічних потреб *велику суму енергії*, яку було спожито на її виробництво...», писав С. Подолинський.

Показовою для України є увага до *інтелектуальної праці, яка повертає більшу суму енергії, ніж фізична. На фоні цього варто погодитися з думкою, що інтелектуальна міграція – це рух до нових видів та форм організації праці.* А модернізаційний потенціал інтелектуальної міграції – це гранична кількість та якість запасів енергії трудових мігрантів, котра за певних умов може сконцентрувати й мобілізувати їхній ресурс для транспортування на батьківщину знань, досвіду суспільних інституцій, а також запозичення тих культурних норм, які відповідають кращим стандартам і цінностям розвинутих демократичних країн. Постає питання, як скористатись з потенціалу міграції співвітчизників задля модернізації всього українського суспільства.

Нині до основних міграційних детермінант економічної модернізації соціокультурної сфери України можна віднести: глобалізацію (продукування інформаційної асиметрії на регіональні ринки праці, посилення проблеми плинності кадрів); науково-технічний прогрес (розвиток ІТ-технологій, біотехнологій й медицини; саме інтелект дає нову продуктивність праці; має місце просування нового товару й формування потреби в кваліфікованій робочій силі на локальних ринках праці); світову кон'юнктуру (встановлення світових цін на локальних ресурсних ринках (нафта, окремі види сировини); інституційні перетворення (відмінності в циклах, режимах ділової активності населення на центральних та периферійних регіональних ринках праці, для прикладу, в умовах вільних економічних зон); регіональну спеціалізацію (існування природних монополій та структурування галузевих ринків (у динаміці – структурні зміни в економіці). Водночас, існують й соціальні, демографічні та соціокультурні детермінанти модернізації соціокультурної сфери України, зокрема у *сфері демовідтворення* (високі міграційні ризики демографічного зростання), у *сфері праці* (затягування переходу від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати ефективної праці), у *сфері розподілу* (посилена орієнтація на європейський споживчий стандарт), у *соціально-культурній сфері* (деформації активності місцевих еліт у процесах мобілізації ресурсів). Як для макрорівня суспільної системи, так і для регіону-соціуму модернізація (оновлення) означає концентрацію ресурсів (у т.ч. міграційних) у просторі та їхню мобілізацію у часі. Вона акумулює історичні традиції, демографічне зростання, людський потенціал, відмову від споживання на користь нагромадження тощо (рис. 1.6).

Через усі модернізаційні ядра соціокультурної сфери «просочуються» наслідки міграційних процесів: *економічні* (детермінанти трудового потенціалу – причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів, фінансові потоки за участю мігрантів, кваліфікаційний потенціал мігрантів, попит на їхню працю, трудові практики мігрантів, торгівля людьми як нелегальна економічна практика, кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлені міграцією, бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу, інтернаціоналізація економіки внаслідок міграцій, тощо), *політичні* (ініціативи з удосконалення міграційного законодавства, ініціативи з легалізації мігрантів, практики амністії нелегальних мігрантів, лобіювання інтересів мігрантів, візовий режим та зміни у ньому,

діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць, міждержавні діалоги з питань міграцій, політичні партії як суб'єкти міграційної політики, політичні й інші біженці тощо), *культурні* (механізми культурної інтеграції, культурний удар повернення, зміни в ідентичності мігрантів, індивідуальний вибір, самореалізація, творчість мігрантів, комунікативні, шлюбні практики мігрантів, імідж українців за кордоном, освіта в умовах еміграції, стосунки нової і старої українських діаспор, культурний розвиток мігранта, розширення культурних горизонтів, культурне життя українських громад за кордоном тощо), *соціальні* (проблеми та потреби сімей мігрантів, включаючи біженців і жертв торгівлі людьми, соціальне сирітство як наслідок міграцій, материнство та батьківство на відстані, практики возз'єднання сімей мігрантів, організація медико-соціальної підтримки мігрантів, міжнародні та національні (державні) соціальні програми підтримки реемігрантів (репатріантів), громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами, самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки, соціальна підтримка мігрантів з боку Церкви та її структур тощо).

Рис. 1.6 – Модернізаційні ядра соціокультурної сфери: соціоантропологічний контекст*

* Складено авторами

Через вказані модернізаційні ядра соціокультурної сфери (рис.1.6) модифікується дія всіх функцій ринку праці та зайнятості населення, перш за все:

- *трудозбереження* – це системо-утворююча функція, яка відбиває не лише економію живої та уречевленої праці, а й нагромадження та відтворення людського потенціалу мігрантів;
- *перерозподілу* – з одного боку, відображає урізноманітнення форм власності на робочу силу, стимулює конкуренцію у межах територіальної

міграційної системи (ТМС), впливає на пропозицію робочої сили мігрантів, яка реалізується через відповідні механізми її найму, детермінує вартість робочої сили і ціну праці; з іншого, – визначає попит на працю трудових мігрантів. Через функцію перерозподілу відбувається збалансування ТМС. Оптимізувати її механізми означає дати шанс вибору тієї форми власності і організації праці, які за інших рівних умов даватимуть найвищу віддачу власнику капіталу, впливатимуть на ціну праці трудового мігранта та на її регіональну специфіку. Вона відіграє важливе значення у формуванні специфіки регіонально-галузевих рис сфери зайнятості трудових мігрантів, так званої їхньої спеціалізації;

- *соціалізації* – відображає процес свідомого, цілеспрямованого, культурно-виховного супроводу мігранта, його структур як особистості (свідомість, почуття, здібності) на шляху освоєння ним культурних зразків цінностей, поглядів, мови тощо у новому середовищі існування, виконання соціальних ролей, також формування соціальної пам'яті. Ця функція значною мірою забезпечує функціональність міграційної культури. Перш за все вона є засобом зберігання та трансляції всього міграційного людського досвіду, тобто її можна визначити як міграційну соціальну пам'ять. Культура поєднує духовні багатства, що нагромаджені у минулому, та духовні цінності сучасного суспільства і завдяки чому вона виконує освітню, виховну, комунікативну та регулятивну функції. Мігрант-індивід стає мігрантом-особистістю шляхом засвоєння культури: цінностей, норм, звичаїв, традицій його міграційно сформованої соціальної групи, її мови та певних знань. Означена функція здійснює соціальний контроль, стимулює та регулює поведінку мігрантів. Як засіб соціального впливу – забезпечує опанування соціальних ролей, тобто несе інноваційну складову. Також вона виконує функції інтеграції та диференціації соціуму. Вона стає зразком міграційної культури, створює у мігрантів почуття належності до певної групи, забезпечує цілісність спільностей. Однак, якщо міграційна культура поєднує одні риси, протиставляючи їх іншим, то вона стає джерелом дезінтеграції.

Нині в Україні масштаби та структура міграційних процесів зумовлюють гостру необхідність аналізування не просто соціокультурних наслідків міграційних процесів, але й відповідне моделювання цілей та засобів державної міграційної політики, серед яких, крім розвитку системи соціального захисту трудових мігрантів, організації ринку міграційних послуг, механізму регулювання чинників міграції, фігурували б орієнтири перетворення потенціалу самої міграції у чинник соціокультурної модернізації економіки країни та її регіонів. Наразі роль соціокультурних ефектів, наслідків міграції в розвитку українського суспільства, національної культури, держави, економіки ще не набула належного осмислення ні в теоретичному, ні у практичному сенсі.

Свідчень гостроти проблем міграції, що чекають на вирішення, багато (це й тема мінімальних соціальних стандартів як основного інструменту активізації рееміграційних процесів наших співвітчизників (рис. 1.7), й економічних передумов інтенсифікації й поляризації потоків внутрішньої міграції, й широкий спектр демовітворювальних деформацій міграції, які склалися на фоні низької уваги з боку держави до соціокультурних викликів суспільного розвитку.

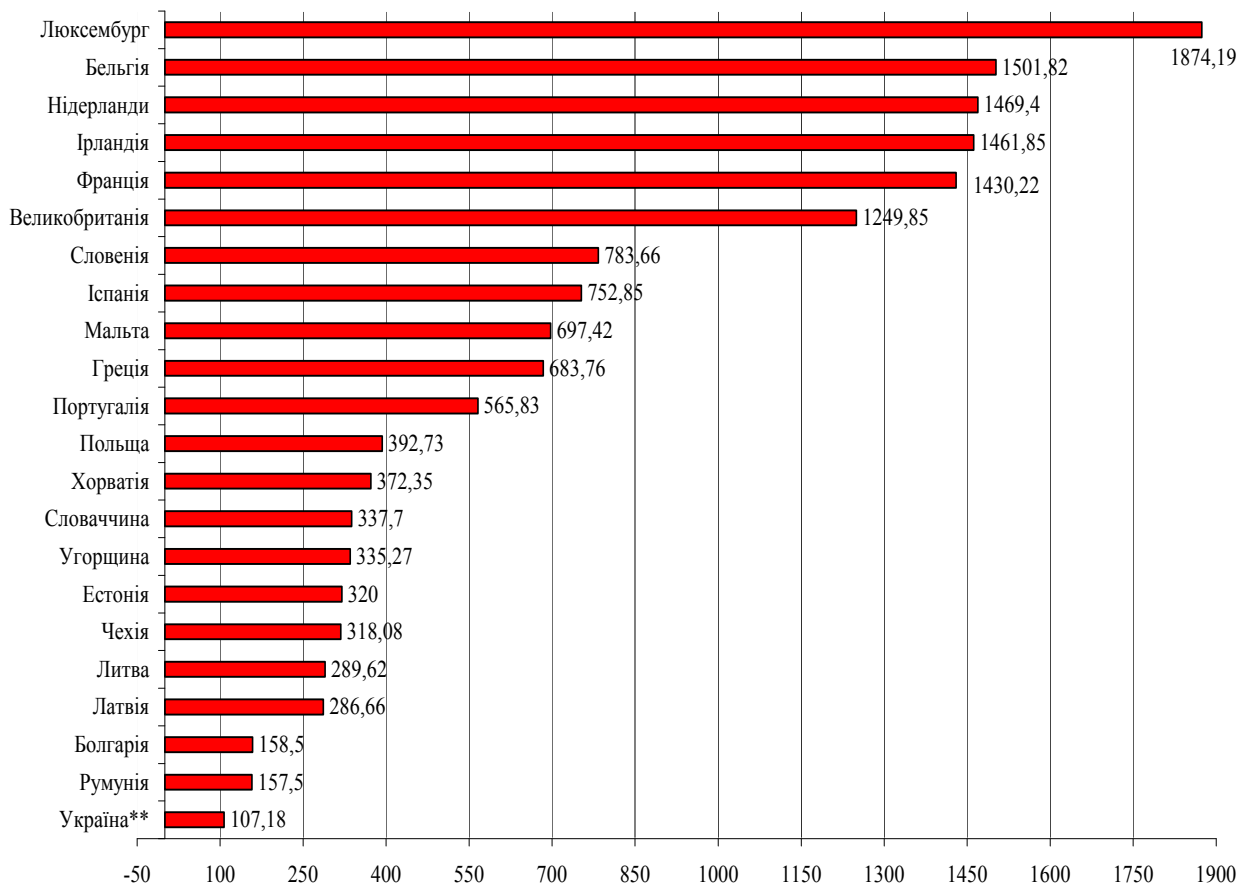

Рис. 1.7 – Мінімальна заробітна плата в країнах ЄС та Україні (станом на 1.01.2013 р.)*

* Складено авторами на основі даних: ⁷⁵

У контексті пошуку модернізаційного шляху розвитку України, з включенням у нього міграції, вартує уваги дослідження, в якому наголошено на зростанні в Україні неконтрольованого *просторового трудовопотенційного балансування*⁷⁶. Нині, вказує автор, виходячи з новітніх міграційних викликів суспільного розвитку, для України дуже важливо увійти у світовий міграційний процес на правовій основі. Це слід закласти у стратегію внутрішньої й зовнішньої політики країни. Необхідно й надалі ефективізувати реалізацію Концепції державної міграційної політики й обґрунтувати відповідну стратегію для регулювання процесів трудової міграції з максимальним урахуванням регіональної специфіки⁷⁷. Як наголошують експерти, міграційна політика України повинна убезпечити державу від потоків нелегальної міграції з третіх країн та гарантувати своїм легальним мігрантам інтеграцію в цивілізовані

⁷⁵ Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>; Інформаційно-аналітичні матеріали на засідання НТСЕР до питання про стан реформування оплати праці // Федерація профспілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ntser.gov.ua/split/files/content/p1-ps.doc

⁷⁶ Чорний Р. С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудовопотенційного балансування // Територіальні міграційні системи: теорія та практика : серія : Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 76–82.

⁷⁷ Про Концепцію державної міграційної політики: Указ Президента України від 30.05.2011 року №622/2011 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>; Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; Наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с., С. 512–522.

суспільства на правовій основі й сприяти поверненню їх до України⁷⁸. Усе це допоможе зменшити вплив еміграційного фактору на зростання неконтрольованого просторового трудовопотенційного балансування.

Означення детермінацій еміграцією трудовопотенційного балансування в просторовому аспекті потребує уточнення авторського трактування даної категорії. *Балансування* в загальному сенсі слід розуміти як певну рівновагу, досягнуту завдяки процесам перерозподілу, нагромадження, відкидання (виштовхування) тощо, що відбуваються задля забезпечення розвитку різних підсистем регіону, оптимізації міжрегіональних та міждержавних відносин⁷⁹. Якщо мова йде про балансування трудового потенціалу, носієм якого є людина як найвища цінність сучасного суспільства, то такий процес повинен здійснюватись з орієнтацією на визначені нормативи із недопущенням їхніх масових і непомірних дисонуваль, що ведуть до надмірної трудовопотенційної концентрації. Важливо розуміти, що трудовопотенційне балансування повинно забезпечувати такий перерозподіл носіїв трудового потенціалу за відповідними кількісними й якісними характеристиками, щоб задовольнити перспективні потреби місцевої (регіональної) економіки з розглядом людського чинника як головного рушія соціально-економічного розвитку. Передусім важливо забезпечити відповідність освітніх та соціально-трудова систем з подальшим трудовопотенційним перерозподілом за умов виникнення працевнадлишковості чи, навпаки, працедефіцитності, що може відбуватись як у межах регіону, так і в зовнішньому відносно нього вимірі.

Таким чином, *просторове трудовопотенційне балансування* слід розглядати як тривалий процес, що передбачає такий перерозподіл населення в просторово-часових координатах, який відповідає структурним параметрам інших регіональних підсистем або ж забезпечує їхній цільовий розвиток та дозволяє здійснювати продуктивну, інноваційно-містку трудову діяльність у привабливому для особи просторовому утворенні з переважаючими схильностями до місця постійного проживання. Значущість процесу трудовопотенційного балансування вимагає узагальнення його теоретичної сутності у відповідній *концепції*. Ідея її формулювання виникла на основі подальших досліджень розвитку трудового потенціалу на стику галузей знань просторової економіки, регіоналістики й потенційної демографії (рис. 1.8).

Теоретична основа концепції є досить розвиненою. Найбільш вагомими за змістовним наповненням варто виділити теорії людських ресурсів, людського і соціального капіталу, концепцію якості життя (у тому числі трудового), теорію людського розвитку, концепцію безперервної освіти, концепцію народонаселення (що стосується теоретичного обґрунтування формування трудових потенцій з концентрацією в психофізіологічній компоненті), теорії зайнятості й мотивації праці (у тому числі її оплати) тощо. Стосовно теоретичних положень просторового розвитку – це насамперед теорія «ідеального міста», концептуальні засади котрої лягли в основу авторської концепції просторового

⁷⁸ Українська еміграція : причини й наслідки. Віче : Журнал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/310/>

⁷⁹ Соляник О. М. Балансовий метод як інструмент дослідження розвитку регіону : Інформаційно-науковий портал з менеджменту та економіки Сумського державного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : me.fem.sumdu.edu.ua/docs/d006.pdf

трудопотенційного балансування⁸⁰. Також вагому нішу тут формують міграційні теорії, адже міграція традиційно залишається ключовим чинником та важелем балансування за умов її легальності, врегульованості з мало вираженими деструктивними наслідками для територій-донорів і реципієнтів.

Обґрунтування потреби Концепції просторового трудопотенційного балансування включає наслідковість поширення неконтрольованих міграційних процесів, що ведуть до працедефіцитності й подальшого соціально-економічного занепаду одних просторових утворень та надмірної праценадлишковості з подальшими негативними наслідками для інших⁸¹.

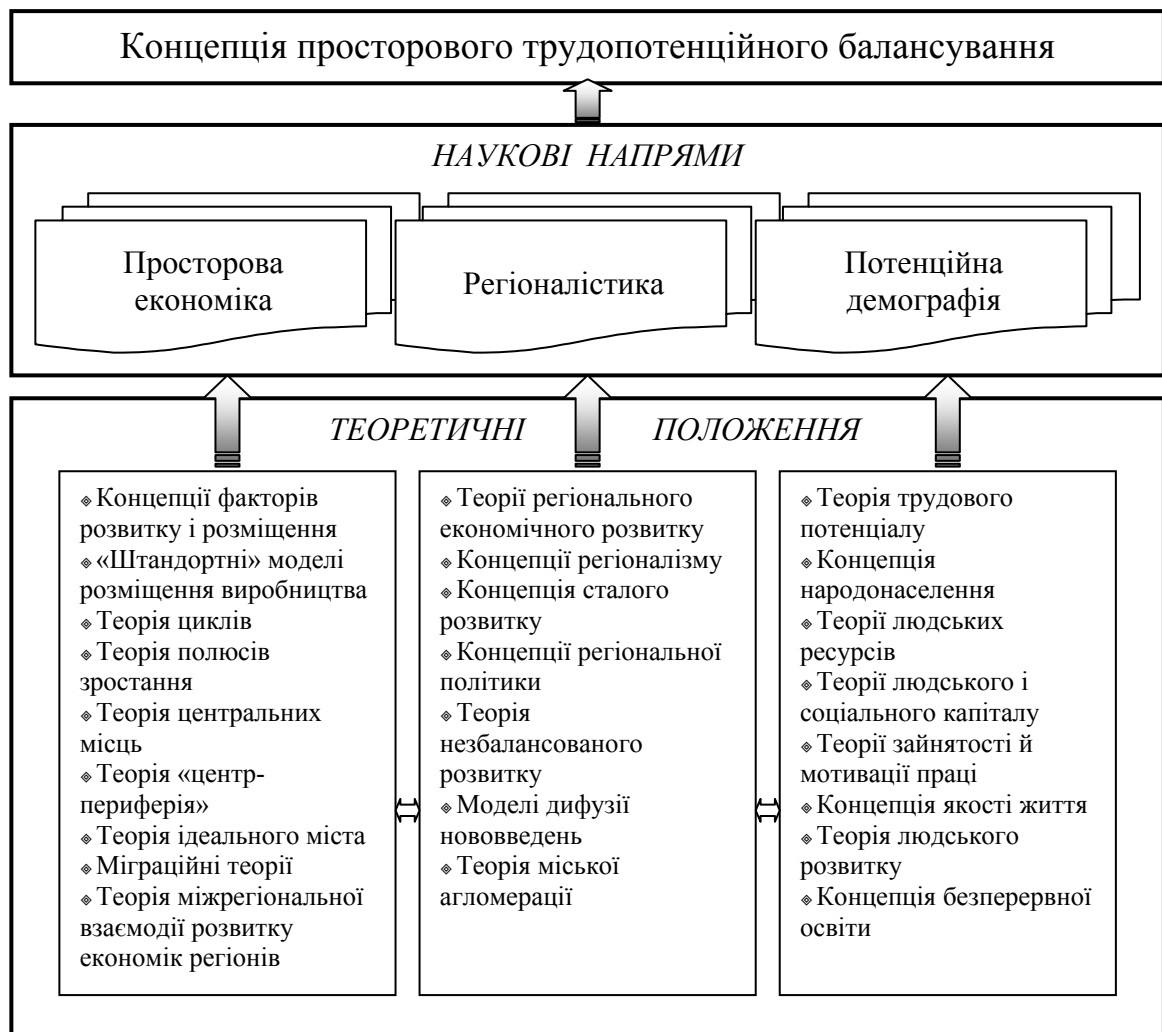

Рис. 1.8 – Теоретична основа формулювання положень концепції просторового трудопотенційного балансування*

* Складено авторами на основі даних: ⁸²

Специфіка еміграційних детермінацій просторового трудопотенційного балансування як процесу з реакцією на середовищні умови можливостей

⁸⁰ Утопия и утопическое мышление : Антология зарубежной литературы / Сост. В. Чаликова. – М. : Прогресс, 1991. – 405 с.; Кампанелла Т. Місто Сонця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gramotey.com>; Ідеальна держава ранніх соціалістів-утопістів. Томас Мор і Томасо Кампанелла [Текст] : навч. посіб. / Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко // Національний ун-т внутрішніх справ. Сумська філія. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 37 с.

⁸¹ Чорний Р. С. Розвиток трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства : монографія ; НАН України. Ін-т регіон. досліджень. – Львів, 2013. – 384 с.

⁸² Чорний Р. С. Розвиток трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства : монографія ; НАН України. Ін-т регіон. досліджень. – Львів, 2013. – 384 с.

розвитку особистості та трудової діяльності в першу чергу виражається при формуванні відносно сталих *міграційних мереж*. У результаті вагомою перешкодою ефективним регульованим впливам на трудовотенційне балансування є труднощі долаття *ефекту кумулятивної причинності* при активних міграційних переміщеннях населення. Такий ефект виникає, коли процес поширення міграційних мереж стає самовідтворювальним, оскільки кожен випадок міграції сприяє формуванню соціальної інфраструктури, що стимулює подальший міграційний рух. Міграційні потоки зміцнюють свою внутрішню інерцію, що дає їм змогу протистояти маніпуляціям обмежувальної імміграційної політики⁸³. За таких умов формуються потужні міграційні системи та поширюється явище багатопокілних сімей мігрантів. Відтак стимулювання процесів просторового трудовотенційного балансування у межах держави та регіонів значно ускладнюється.

Інший зріз детермінацій міграційними процесами трудовотенційного балансування – це проблемність метрополійного розвитку з наслідковою надмірною трудовотенційною концентрацією. У нинішніх умовах високої просторової мобільності населення, доступності інформації про можливості різних ринків праці спостерігаються тенденції формування величезних *мегаполісів*, де поліетнічність, надмірний тиск на соціальну інфраструктуру та вільні робочі місця створюють численні проблеми для місцевих мешканців. Розвиток потужних агломерацій, як-от Париж із зосередженням 2 млн населення безпосередньо в його межах та близько 10 млн у приміській зоні, лише посилює проблему збереження національної ідентичності. Відтак така практика розвитку тих самих величезних агломерацій з неконтрольованою чисельністю мігрантів для регіонів України є неприпустимою. Тому основною ідеєю створення сприятливих умов життя українського суспільства повинна постати *просторова конвергенція* умов трудової діяльності, рівня та якості життя населення з оптимальними можливостями розвитку його трудового потенціалу та відповідністю функціональності типу поселення, де воно проживає. Відповідно це вимагає нової філософії сталого розвитку відповідних просторових утворень (сільських територій, малих та великих міст, обласних центрів) і забезпечення гідного рівня та якості життя людини за місцем її постійного проживання завдяки трудовотенційному балансуванню як нового напрямку дослідження сфери соціально-трудова відносин і просторової економіки⁸⁴.

Отже, важливим напрямом сучасної міграційної політики повинно стати ефективне просторове трудовотенційне балансування – відповідно до економічних, соціальних, історико-культурних та інших характеристик регіонів. Неконтрольованість міграцій для України постало потужною перешкодою на шляху такого перерозподілу людських ресурсів, який міг би

⁸³ Міжнародна міграція: Навч. посіб. / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. – К. ВЦ «Академія», 2007. – 312 с.; Позняк О. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан та перспективи / За ред. О.В. Позняка. – Умань : СПД Сочінський, 2007. – 276 с.

⁸⁴ Чорний Р. С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудовотенційного балансування // Територіальні міграційні системи: теорія та практика. – Серія: Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 76–82.

стати запорукою просторової конвергенції середовищних характеристик проживання населення та можливостей його трудової діяльності. У зв'язку з цим нові концептуальні засади трудопотенційного балансування в просторовому вимірі повинні передбачати формування сприятливих передумов життєдіяльності та праці у місці постійного проживання з одночасним дотриманням конституційних прав свободи вибору. В іншому ж випадку і надалі будуть поглиблюватись процеси надмірної трудопотенційної концентрації в окремих типах поселень, що часто веде до погіршення низки індикаторів якості життя населення та формує загрози сталого розвитку відповідних територій.

1.5. Соціально-економічні наслідки трудової міграції в контексті концепції людського розвитку

Методологія вивчення наслідків міграції може мати доволі різні фокуси уваги. Для прикладу, *економічні наслідки* міграції робочої сили мають відмінні значення при моделюванні потреб окремих груп населення в регіонах еміграції та імміграції. Як правило, у міжнародних економічних дослідженнях фахівці виділяють три головні групи наслідків:

- *стандартні ефекти, що обумовлені впливом міграції на ринок праці* (унаслідок прибуття мігрантів в інший регіон пропозиція праці зростає, а ціна праці (на національному рівні – погодинна ставка заробітної плати) знизиться; в результаті виїзду мігрантів з регіону у ньому зменшиться пропозиція праці, а ціна праці підвищиться);

- *наслідки для державних фінансів* (в економічній моделі рівнодіюча податкових та видаткових складових державних фінансів, пов'язаних з міграційними процесами, неоднакова для країн еміграції та імміграції. Вважається, що в країнах еміграції втрати через неотримання можливих податкових надходжень від емігрантів перевищують вигащ, що отримується у результаті скорочення державних послуг та благ у зв'язку з виїздом емігрантів. За кордон виїждять, як правило, особи працездатного віку, що отримали освіту за більшою або меншою участю державного фінансування, і країна еміграції втрачає потенційні податки з їхніх доходів. Більшість економістів вважає, що для обмеження виїзду спеціалістів високої кваліфікації слід ввести особливий податок для осіб, що виїжджають за кордон, який компенсував би видатки країни на надані суспільні товари та послуги);

- *позаринкові наслідки* (можуть мати як форму втрат, так і форму вигащу. Вигащ пов'язується, перш за все, з отриманням додаткових знань. Мається на увазі, що тільки частина економічного вигащу від цих знань належить мігрантам та їхнім роботодавцям, а інша – всім громадянам країни)⁸⁵.

Соціокультурологічні в негативному зрізі наслідки міграції робочої сили – це передусім поширеність різних форм насилля і примусу в час роботи мігрантів – примус працювати в дні релігійних й національних свят мігрантів, заборона спілкуватися у процесі виконання завдань національною мовою, а

⁸⁵ Економічні та соціальні причини міжнародної трудової міграції : Навчальні матеріали онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/12360519/ekonomika/ekonomichni_sotsialni_prichini

також примус працювати у режимі понад норму – належний час, без вихідних, без додаткової оплати, з підвищеною інтенсивністю, в нелюдських умовах та без оплати, виконання роботи, на яку мігранти не давали своєї згоди, обмеження свободи (контроль над переміщеннями, ізоляція), тривалі затримки щодо заробітної плати, примус до секс-послуг, фізичне насилля (побиття), психологічне насилля (погрози, шантаж, обман), інші форми насилля тощо.

Зупинимося детальніше на власне економічних наслідках міграційних процесів і способах їхнього вивчення з позиції доктрин розвитку регіону-соціуму (наведено за результатами попередніх досліджень⁸⁶).

Так, виявлення *взаємозв'язків між* трудовою міграцією та економічним розвитком регіону-соціуму, з якого походять мігранти, та оптимізм щодо позитивного впливу міграцій на розвиток є одним із найбільш обговорюваних питань сучасного світового мігрантознавства. Уряди країн походження мігрантів часто покладають великі надії на *грошові перекази* мігрантів, вважаючи, що вони мають потужний потенціал для розвитку економіки. Ідея стосовно мігрантів, які можуть виступати агентами розвитку в своїх країнах, підтримується міжнародними організаціями.

Міжнародна організація міграції (МОМ) визначає загальну *мету* щодо міграції у використанні потенціалу розвитку міжнародної міграції для окремих мігрантів і України. Тому МОМ у своїй діяльності приділяє основну увагу зміцненню *позитивних аспектів* міграції та управлінню міграційними процесами шляхом економічного розвитку, допомоги в реінтеграції, а також наданню підтримки у сфері мікрофінансування⁸⁷.

У 2013 році уряд Канади та МОМ надали підтримку уряду України в розробці політики щодо ефективного використання потенціалу міграції для розвитку. Планується реалізація проекту «Дослідження та діалог з розробки політики щодо міграції та грошових переказів» із загальним бюджетом 400 тис. канадських доларів та тривалістю півтора року, який має *на меті* підвищити обізнаність ключових міністерств та відомств *щодо походження, використання і впливу грошових переказів, що направляються в Україну, дослідити фінансову поведінку мігрантів та їхніх домогосподарств, зокрема заощадження та споживання, а також оцінити комплексний вплив міграції на соціально-економічний розвиток країни*⁸⁸. Спеціалісти Світового банку підготували статистичний довідник «Міграція та грошові перекази» у 2011 році, в якому представлена комплексна інформація про потоки грошових переказів по 210 країнах і 15 категоріях країн.

Протягом останніх років проблема трудової міграції активно дискутується в науковій літературі, ведуться дослідження причин і наслідків зовнішньої трудової міграції українців, однак *вплив міграції на соціально-економічний розвиток країни/регіону* походження мігрантів вивчено недостатньо.

⁸⁶ Лапшина І. А. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України // Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб.наук.пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.) – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 91–100.

⁸⁷ Міграція і розвиток в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iom.org.ua/ua/activities/maximaizing-the-opportunities-of-migration.html>

⁸⁸ МОМ дослідить обсяги та вплив грошових переказів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1690>

Враховуючи те, що Україна має велику кількість мігрантів, за різними оцінками від 1,5 до 7 млн осіб, а також 49,3% осіб працездатного віку, які мають позитивні міграційні аспірації та складну демографічну ситуацію, пов'язану із втратою людського капіталу внаслідок природного скорочення і міграційного відпливу, *дослідження міграції в контексті розвитку та використання позитивних ефектів від трудової міграції є своєчасним і актуальним*⁸⁹.

У вітчизняній літературі *взаємозв'язок міграцій і розвитку* оцінюється *неоднозначно*. О. Купець вважає, що внаслідок дії комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників дуже мало трудових мігрантів повертається на батьківщину з новими знаннями, вміннями та цінностями й лише деяким з них вдається ефективно застосувати ці надбання на місцевому ринку праці, модернізувати свої території походження та сприяти економічному розвитку України. Отже, у нашій країні повною мірою досі не використовується *потенціал* трудових мігрантів, які повертаються на батьківщину⁹⁰.

О. П'ятковська у своїх дослідженнях приходить до висновку, що при незначних обсягах *еміграція здійснює позитивний вплив на рівень ВВП на одну особу в Україні*, а при значних – *негативний*. Вона стверджує, що вплив грошових переказів трудових мігрантів у короткостроковій перспективі веде до зростання добробуту населення, однак у довгостроковій перспективі їхній вплив залежатиме від сфери розподілу й ефективності використання цих коштів⁹¹.

І. Майданік наводить аргументи, що *учасники трудових міграцій є не єдиною категорією потенційних підприємців*, які можуть відкрити бізнес, використовуючи міграційний капітал. *Діти заробітчан* також мають доступ до міграційних коштів, що можуть бути використані ними на заснування власної справи⁹².

У зарубіжній літературі *мігранти розглядаються як «нові агенти розвитку» або «постачальники зарубіжної допомоги»* завдяки *грошовим трансфертам* і транснаціональній діяльності у країнах походження (Д. Капур, 2004)⁹³.

На думку американського вченого-соціолога П. Левіта *соціальні*

⁸⁹ Bilan Y., Borshchevska Y., Duvell F., Lapshyna I., Vdovtsova S., Vollmer B. Perceptions, imaginations, life-satisfaction and sociodemography / Bilan Y., Borshchevska Y., Duvell F., Lapshyna I., Vdovtsova S., Vollmer B. : The case of Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eumagine.org/outputs/Project%20Paper%202011%20-%20Ukraine%20FINAL.pdf>

⁹⁰ Купець О. В. Міграція та економічний розвиток України : чи використовується потенціал трудових мігрантів, які повертаються на батьківщину? // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>, С. 50.

⁹¹ П'ятковська О. Вплив зовнішньої трудової міграції на добробут населення України // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с., С. 69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>

⁹² Майданік І. Підприємницький потенціал дітей трудових мігрантів в Україні / Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с., С. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>

⁹³ Kapur D. Remittances : The New Development Mauntra G24 Discussion Papar Series. – New York : United Nations Conference on Trade and Development (2004).

трансферти мігрантів є важливішими, ніж грошові (П. Левіт, 1998, 2001; П. Левіт і Д. Ламба-Нівес, 2001)⁹⁴. До соціальних трансфертів автор відносить ідеї, ноу-хау, норми, цінності, знання, поведінку, практики і вміння, які мігранти привозять чи присилають додому. Це сприяє розвитку країни походження мігрантів. Проте варто відмітити, що здебільшого *теоретичний дискурс* в основному має односторонній характер, увага здебільшого приділяється трансфертам та їхнім безпосереднім економічним наслідкам.

Менш систематично досліджуються *нематеріальні ефекти трансфертів: вплив на здоров'я, освіту, соціальні та етнічні аспекти в країнах походження мігрантів*. Також недостатньо уваги приділено нематеріальним ефектам міграції, зокрема, *ролі мігрантів у зміні культурного і соціального середовища в країні походження мігранта*.

А. Сен (1999) запропонував більш різносторонній підхід до розуміння «розвитку», як процесу розширення свобод і можливостей людей. Він використовує *концепцію «людських можливостей»* («human capability»), зміст якої полягає в тому, що розширення можливостей покращує якість життя (наприклад *доступ* до якісної медицини, освіти, зайнятості). А. Сен аргументує, що зростання доходу не повинно бути лакмусовим тестом для розвитку, натомість ключовим є питання про те, *чи збільшуються можливості покращення якості життя людей*⁹⁵.

Проте за несприятливих умов мігранти не можуть досягти певного розвитку людського капіталу, який формується з огляду на *стратегії виживання*. Це в свою чергу матиме незначний вплив на розвиток на локальному і національному рівнях.

Еволюція поглядів у сфері проблеми міграції та розвитку показана у табл. 1.4.

Проаналізуємо аспекти міграції і розвитку на основі матеріалів дослідження в межах проекту EUMAGINE у 2010-2013 р.р.⁹⁶. Предметом аналізу були чотири основні «країни походження» і «транзитні країни», а саме Україна, Марокко, Сенегал та Туреччина. У кожній із країн-учасниць опитано 2000 осіб у визначених чотирьох регіонах (500 респондентів віком від 19 до 39 років у кожному з регіонів). Для аналізу міграційної ситуації в Україні обрано такі регіони:

- 1) Солом'янський район м. Києва (регіон з імміграційною історією);
- 2) Знам'янський район Кіровоградської області (регіон з низьким рівнем еміграції);
- 3) Нововодолазький район Харківської області (регіон з високим рівнем еміграції в Росію);
- 4) Збаразький район Тернопільської області (регіон з високим рівнем еміграції на Захід).

⁹⁴ Social Remittances revisited-2011. / Levitt P., Lamba-Nieves D. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/webhp?tab=mw&ei=5jiDVPP6NIHDgwS5n4CgAw&ved=0CAUQqS4oAg#q=levit%2C1998%2C+2001%3B+Levit+%2C+Lamba-Nives%2C+2001>

⁹⁵ Sen Amartya. Development as Freedom. Anchor Books. – New York, 1999 International Migration 50, no. 3. – P. 8–25.

⁹⁶ Детальніше з результатами проекту можна ознайомитись тут: <http://www.eumagine.org/>

Таблиця 1.4 – Основні етапи у дослідженні проблеми «міграція – розвиток»*

Період	Дослідницька спільнота	Основні ідеї
До 1973 р.	Оптимізм у питанні «міграція-розвиток»	Трансфер капіталу і знань мігрантів допомагає країнам, які розвиваються
1973-1990 рр.	Песимізм у питанні «міграція-розвиток»	Поява і зростання песимістичних поглядів; міркування про втрату інтелекту («brain drain»)
1990-2001 рр.	Перехід до більш завуальованих поглядів під впливом зростання кількості емпіричних досліджень	Стійкий скептицизм; посилення імміграційних політик
Після 2001 р.	Бум публікацій	Воскресіння оптимізму у питанні «міграція-розвиток». Різкий переверт у поглядах: поява концепції «приросту інтелекту» («brain gain») замість втрати інтелекту («brain drain»), дискурс щодо трансферів і залучення та використання потенціалу діаспори; подальше посилення імміграційних політик, але збільшення толерантності по відношенню до висококваліфікованих іммігрантів.

*Складено авторами на основі даних: ⁹⁷

Додатково в кожній із країн було проведено 80 глибинних інтерв'ю з потенційними мігрантами та низку інтерв'ю із представниками неурядових громадських організацій, посольств, агенцій з працевлаштування і шлюбних агенцій⁹⁸. Розглянувши основні напрями, коли міжнародна трудова міграція може мати позитивний вплив на думку респондентів, було проаналізовано ефекти для мігранта/його домогосподарства та для регіону/країни походження. До *позитивних ефектів* розвитку на індивідуальному рівні опитані респонденти віднесли *покращання рівня життя завдяки грошовим переказам мігрантів* (за даними Національного банку України, у 2012 р. обсяг грошових переказів в Україну становив 7,5 мільярдів доларів США, що відповідає 4% ВВП країни; за підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 4,5 мільярди з цієї суми переслали в Україну трудові мігранти), *пряму матеріальну допомогу своїм найближчим людям, набуття досвіду, нових вмінь і збагачення знань, отримання якісної освіти за кордоном, доступ до якісної освіти в Євросоюзі та її значущість в майбутній кар'єрі, розширення кругозору, знайомство з іншими культурами і цінностями*. Цікаво, що результати кількісного дослідження в 2012 р. показали – більше 65% опитаних українців вважали, що більшість людей з України, які їдуть жити і працювати в Європі, набувають в результаті цінні навички; 57,1% респондентів погоджувалися з думкою про те, що «коли чоловіки їдуть жити чи працювати в Європу, то це може бути для них хорошим досвідом»; 47,6% опитаних вважали, що «коли жінки їдуть жити чи працювати в Європу, то це може бути для них також хорошим досвідом» (рис. 1.9).

⁹⁷ De Haas H. (2012) The migration and development pendulum : a critical view on research and policy // International Migration. – № 50 (3). – P. 8–25, P. 8.

⁹⁸ Perceptions, imaginations, life-satisfaction and sociodemography / Bilan Y., Borshchevska Y., Duvell F., Lapshyna I., Vdovtsova S., Vollmer B. : The case of Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eumagine.org/outputs/Project%20Paper%2011%20-%20Ukraine%20FINAL.pdf>

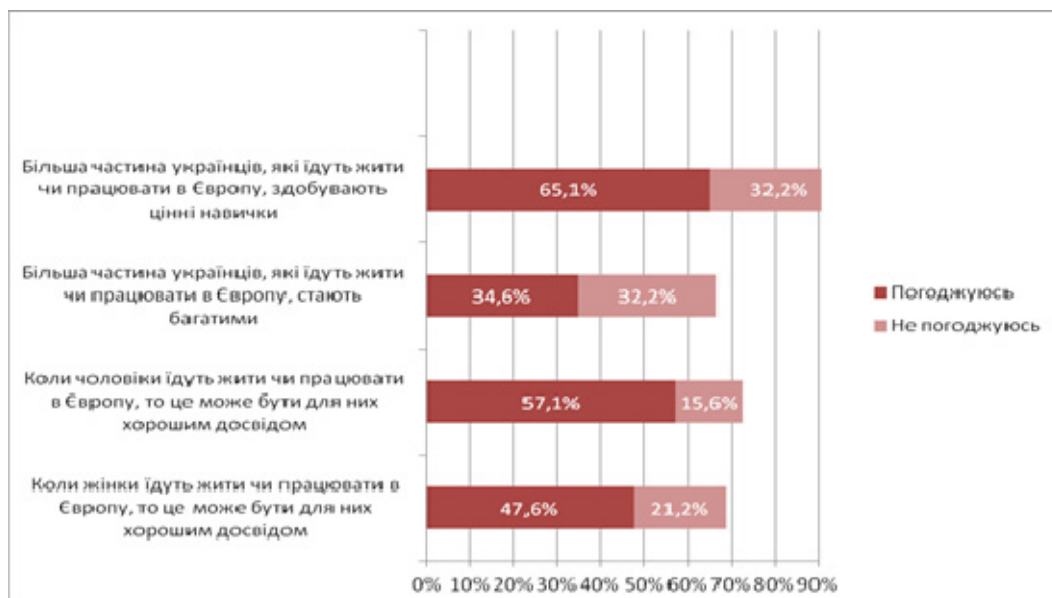

Рис.1.9 – Думка опитаних щодо міграції та розвитку*

*Складено авторами на основі даних: ⁹⁹

Виїзд за кордон вважався важливим елементом розширення людського капіталу. Аналіз інвестицій та моделей споживання мігрантів дає змогу встановити зв'язок з тривалістю часу, проведеного трудовим мігрантом за кордоном (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Співвідношення між стадією міграції, споживанням та інвестуванням*

Стадія		Міграція	Моделі інвестування і використання зароблених грошей і що здійснюються домогосподарствами мігрантів
I		Мігрант в процесі влаштування в приймаючій країні	Задовольняються найбільш нагальні потреби: харчування, здоров'я, виплата боргів, освіта дітей
II		Мігрант в процесі стабілізації і має стабільну роботу в приймаючій країні	Побудова/ремонт будинку/квартири, купівля необхідних предметів побуту, купівля землі, продовження вкладень в освіту
Можливі сценарії	III а	Процес міграції триває	Інвестування у вищу освіту дітей. Різноманітне інвестування: в комерційне будівництво, землю, магазини, сільське господарство. Розмір, географія і сектор інвестування залежить від доходу домогосподарства, рівня розвитку території
	III б	Повернення	Продовження інвестування як в IIIа, якщо домогосподарство має доступ до зовнішнього доходу (наприклад пенсія, заощадження або започаткування власного бізнесу)
	III в	Возз'єднання із родиною	Традиційний погляд: відсутність значних інвестицій за винятком допомоги сім'ї. Виклик – більше і більше мігрантів звикають до транснаціонального життя і цінностей

*Складено авторами на основі даних: ¹⁰⁰

⁹⁹ Лапшина І. Соціально-економічні наслідки трудової міграції в контексті розвитку // Територіальні міграційні системи: теорія та практика : Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С.Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 91–101.

¹⁰⁰ Лапшина І. Соціально-економічні наслідки трудової міграції в контексті розвитку // Територіальні міграційні системи: теорія та практика: Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С.Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с.

Водночас, результати багатьох наукових досліджень вказують на існування *негативних ефектів міграції* на *індивідуальному рівні*. Як показало зазначене вище дослідження, 52% опитаних погодились із тим, що люди, які їдуть працювати чи жити в ЄС, часто *втрачають зв'язки зі своїми сім'ями, можуть бути помічені у нерациональному витрачанні зароблених грошей*. Значною загрозою є втрата інтелекту. Також потужним деструктивом є *тривала фізична відсутність батьків і бездоглядність дітей*. Разом з тим, респонденти зауважували, що *проблема соціального сирітства зменшується*.

Без сумніву, з погляду сьогодення важливим для населення України та її регіонів є усвідомлення *позитивних ефектів міграції*. А це – *розвиток підприємництва, зниження рівня бідності в регіоні*. Люди здебільшого позитивно і з вдячністю говорять про заробітчанин.

Аналізуючи **мотиви** міграції, більшість респондентів говорять про економічні чинники. Хоча, з'являються і інші, **неекономічні мотиви** міграції, серед яких *політична нестабільність, корупція, неможливість реалізувати себе*. За даними наведеного дослідження, більше 80,3% опитаних вважали корупцію величезною проблемою в Україні.

Таким чином, з огляду на проаналізовані вище позиції, незаперечними залишаються гострота проблеми та необхідність вироблення і реалізації стратегії державної політики щодо міграції. Вона повинна враховувати модернізаційний, соціокультурний, превентивний інтереси економіки, держави, суспільства, і, водночас, – окремої особи-мігранта.

Важливим видається створення державою відповідних умов для стримування відтоку людського капіталу з України, можливості використання переказів міжнародних мігрантів як інвестиційного ресурсу, виведення трансфертів, що інвестуються мігрантами у місця їхнього постійного проживання, з-під оподаткування, визначення доцільних форм інвестиційної діяльності в регіоні та пріоритетних сфер, в які можна здійснювати інвестування мобілізованих трансфертів мігрантів. Тільки тоді мігранти можуть виступати **агентами розвитку**. Окрім цього, система заходів державної підтримки мігрантів на регіональному рівні повинна передбачати підтримку мігрантів не лише в процесі повернення і реадaptaції, але й на етапі їхнього перебування за кордоном, наприклад, захист прав мігрантів у приймаючій країні.

Таким чином, аналіз економічних ефектів міжнародної трудової міграції на рівні країн-учасників обміну людськими ресурсами, індивідуальному рівні (мігранта і його людського капіталу) та на рівні ТМС є надзвичайно важливим. Доцільним є розгляд економічних вигод у контексті моделі «міграція та розвиток», зміст якої полягає у використанні позитивних ефектів як для окремих мігрантів – «агентів розвитку», так і для ТМС загалом.

РОЗДІЛ II. СОЦІОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ НАСЛІДКІВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

2.1. Демовідтворювані тенденції України в світлі глобальних міграційних рухів

Оптимізація взаємозв'язку зростаючих глобалізаційних викликів сьогодення та демовідтворюваних процесів домінуючого характеру, притаманним вітчизняним суспільним територіальним системам різного ієрархічного рівня – визначальний чинник побудови в Україні постіндустріального, інформаційно-інноваційного суспільства¹⁰¹. Без сумніву, глобалізаційні впливи безпосередньо пов'язані з розвитком світових демопроектів, надають специфічних форм його реалізації в певних країнах та територіях. Так, засвоєна від попередніх етапів нерівномірність соціального і економічного розвитку різних країн, суттєва відмінність в них напрямку демовідтворення об'єктивно вимагають перерозподілу робочої сили у світовому масштабі, перебігу її (як контрольованому, так і стихійному) з недостатньо розвинених у більш працездатні економічні системи. Слід зазначити, що світова економічна криза певною мірою стримує цей перерозподіл, але не є спроможною ліквідувати його.

Побудова в Україні повноцінного інноваційного суспільства повинна базуватись на засвоєнні найновіших досягнень науково-технічного прогресу, структурній перебудові матеріального виробництва, радикальній видозміні організації праці, широкому транспонуванню робочої сили у сферу послуг та інтелектуальну діяльність, всебічному піднесенні культурно-технічного і науково-технологічного рівня зайнятого персоналу, спрямуванні трудової діяльності усіх соціальних груп і прошарків на пріоритетне наповнення її гуманістичним змістом.

В Україні та багатьох її регіонах впродовж останніх десятиліть сформувався досить потужний інтелектуальний потенціал. Однак, його збереження і примноження видається доволі проблематичним з огляду на низку причин, серед яких, крім недоліків переведення економіки на ринкові засади функціонування, не останню роль відіграє несприятлива демографічна ситуація в країні та більшості її регіонів. Також глобалізаційні виклики спричиняють неоднозначний вплив на перспективи подальшого суспільного поступу. З одного боку, глобалізація соціально-економічного життя у планетарному вимірі не усуває, а, навпаки, поглиблює диференціацію країн стосовно їхньої реальної спроможності засвоювати найновіші дослідження науково-технічного (і не

---

¹⁰¹ Різні аспекти міграційної активності населення, міграційних процесів у трудовозабезпеченні, механізмів та інструментів міграційної політики на всіх рівнях її реалізації достатньо активно досліджувалися багатьма провідними вітчизняними та зарубіжними вченими, у т.ч. Ж.А.Зайончковською, А.М. Колотом, Е.М. Лібановою, О.А. Малиновською, О.Ф. Новіковою, С.І. Пирожковим, О.В. Позняком, І.М. Прибитковою, Ю.І. Римаренком, М.Д. Романюком, У.Я. Садовою, Н.П. Тиндик, Л.Г. Ткаченком, С.О.Цапком, В.Я. Бідаком, О.Т. Риндзак, М.М. Біль тощо. Більшість цих дослідників виступають як прибічники безперечно інформаційного характеру новітнього етапу суспільного розвитку, притаманного економічно розвиненим країнам науково-інноваційного прориву, що гарантує їм посідання надійного місця в системі міжнародного розподілу і перерозподілу праці.

тільки) прогресу. Кожна суспільна система, щоб не бути однозначно відсунутою на задвірки всезагального поступу, об'єктивно змушена якнайшвидше впроваджувати в практику різного роду новації, незалежно від того, стосуються вони еволюції засобів виробництва, удосконалення фахових властивостей, гармонізації внутрішнього світу самого суб'єкта праці чи оптимізації взаємодії людей у процесі виконання конкретної діяльності. Перед такою необхідністю опинилася і сучасна Україна.

З іншої сторони, вимоги глобалізаційного підходу до економічного життя певним чином взаємодіють з особливостями деморозвитку окремих країн та їхніх регіонів. На наш погляд, глобалізація впливає на деморозвиток здебільшого опосередковано, детермінуючи в кінцевому підсумку прискорення темпів нарощення кількісних параметрів людського потенціалу суспільства в одних випадках або ж їхнє сповільнення – в інших. Безпосередніше вплив глобалізації на демопроекти виявляється в перерозподілі робочої сили між окремими країнами і континентами, емпіричним референтом чого виступає постійне зростання міграційних переміщень населення.

Загалом, актуальною ця проблема є і для країн з трансформаційною економікою, до яких донедавна відносили Україну. Вже у наш час значна частина трудового потенціалу країни щорічно виїздить на тимчасову або постійну працю в зарубіжні країни, що тільки сприяє загостренню демографічної кризи. У цілому, у багатьох державах з економікою модернізаційного етапу економічна та демографічна кризи тісно пов'язані між собою та посилюють одна одну. Виходячи з негативних тенденцій новітнього деморозвитку, фахівці свого часу розробили прогноз демографічного розвитку країни до 2076 р., згідно з яким населення України до 2025 р. скоротиться до 43, а можливо навіть до 40 млн осіб. У подальшому ж стабілізація чисельності населення можлива лише за умов, коли кожна середньостатистична сім'я матиме принаймні трьох дітей. Проте, враховуючи реальний стан речей, досягти цього не вдасться. Тому ймовірним джерелом приросту населення буде його міграція з-за кордону. У результаті цього до 2060 р. в Україні зможе жити 52 млн осіб, однак чверть їх складатимуть вихідці з різних афро-азіатських країн з усім комплексом властивих їм звичаїв і традицій¹⁰².

З метою недопущення некерованості та стихійності деморозвитку в країні повинна проводитись зважена, цілеспрямована демографічна політика, метою якої є припинення в близькій перспективі зменшення загальної чисельності населення, орієнтація на першочергове значення якісних характеристик людського, у т.ч. інтелектуального, потенціалу, спроможних забезпечувати досягнення цілей і завдань подальшого прогресивного розвитку суспільства. Цілком очевидно, що реалізації на практиці такої політики повинен передувати всебічний аналіз сучасних особливостей деморозвитку країни та її регіонів. Такий аналіз тим більше необхідний тому, що за всіх умов носієм та продуцентом нарощування людського потенціалу, завдяки якому створюється національне багатство, завжди виступає населення як своєрідна біосоціальна система з домінуванням у ній соціального чинника. Загалом, населення за своєю сутністю є соціальним явищем дійсності і яке при найбільш загальному

¹⁰² Українське слово. – 2002. – 14-20 лютого.

підході може бути визначене як складна, відносно стійка сукупність людей, що природно-історичним чином формується і безперервно самовідтворюється в процесі виробництва та відтворення безпосереднього життя, як головний матеріальний компонент людського суспільства¹⁰³. Зауважимо, що при дослідженні народонаселення мали місце як істотне перебільшення в розвитку суспільства демографічних чинників, так і недооцінка місця і ролі цього явища в суспільному розвитку. Загалом, вітчизняна демографія не заперечувала того, що деморозвиток кожного суспільства демонструє значну автономність по відношенню до загальних соціально-економічних умов. Разом з тим, недопустимою є абсолютизація незалежності деморозвитку. Така незалежність, що проявляється у переважному діянні власне демографічних законів та закономірностей, є лише відносною. При цьому за певних умов, особливо на переломних етапах історичного розвитку, залежність деморозвитку від загальної соціально-економічної ситуації посилюється. За стабільних економічних умов, навпаки, демопроеци переважно втрачають безпосередню залежність від соціально-економічного розвитку країни чи окремих її регіонів. Цьому в немалій мірі сприяє така особливість прояву демопроеци, як значна їхня інертність, здатність зберігати набуті ними раніше властивості за соціально-економічних умов, що кардинально змінилися.

Неоднозначність деморозвитку не лише суттєво утруднює його дослідження, але й перешкоджає складанню науково виважених, надійних прогнозів природного руху населення, а отже і перспектив розвитку людського потенціалу на віддалену перспективу. Отже, деморозвиток виступає як відносно самостійний феномен з властивими для нього тенденціями і закономірностями. При цьому наростання міждержавних переміщень населення лише сприяє посиленню неоднозначності, нелінійної спрямованості розвитку демопроеци на певний проміжок часу.

Незважаючи на неоднозначність, а часом і внутрішню суперечливість перебігу демопроеци, можна стверджувати, що у світовому масштабі домінуючим усе більше стає сучасний раціональний тип відтворення населення, який відзначається систематичним зниженням його приросту з подальшою перспективою його стабілізації на рівні, близькому до нульового значення. Загалом, типи відтворення населення являють собою послідовні етапи демографічної історії суспільства. У зв'язку з цим у демографічній науці прийнято виділяти такі типи відтворення населення: «архетип», традиційний (доіндустріальний) та сучасний (раціональний). Одночасно обґрунтовується (у залежності від коефіцієнта народжуваності та смертності) чотири фази демографічного переходу до сучасного типу відтворення населення. Перші з цих фаз характеризувались різним переважанням народжуваності, а отже – і помітним зростанням обсягів демовідтворення. У подальшому баланс народжуваності і смертності почав порушуватись, що призвело, принаймні в економічно розвинених країнах, до суттєвого зниження природного приросту населення, який в окремих країнах набув від'ємного значення. Нами запропоновано виділити додаткову «ультрапарадоксальну» фазу демографічного переходу, притаманну для сучасної України та кількох інших

¹⁰³ Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М. : БРЭ. – 1994. – 640 с., С. 251.

постсоціалістичних держав. Характерною ознакою цієї фази виступає різке переважання смертності, внаслідок чого встановлюється стійка і до того ж періодично зростаюча депопуляція населення¹⁰⁴. Підтвердженням цього є динаміка основних параметрів деморозвитку країни, наведена у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Загальні коефіцієнти народжуваності та природного приросту населення України (на 1000 наявного населення)*

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (скорочення)
1913	44,1	25,2	18,5
1940	27,3	14,3	13,0
1959	20,9	7,5	13,4
1970	15,2	8,8	6,4
1990	12,6	12,1	0,5
1995	9,6	15,4	-5,8
2001	7,7	15,3	-7,6
2005	9,0	16,6	-7,6
2008	11,0	16,3	-5,3
2010	10,8	15,2	-4,4
2011	11,0	14,5	-3,5
2012	11,4	14,5	-3,1

* Складено авторами на основі даних¹⁰⁵

Як свідчать наведені дані, впродовж життя 2-3 поколінь Україна з території з високим рівнем природного приросту в результаті діяння низки несприятливих факторів (війни, голодомори, депортації, анексії тощо) трансформувалась у країну з явною депопуляцією населення. Тенденція зменшення чисельності населення країни розпочався у 1993-1994 рр., досягнувши свого максимуму на початку ХХІ століття. У подальшому темпи зниження чисельності мешканців країни дещо сповільнилися, але і по цей час характеризується від'ємними значеннями. Депопуляція населення притаманна практично усім адміністративно-територіальним одиницям країни. При цьому процес зменшення населення в колишніх переважно аграрних регіонах країни розпочався ще у 70-х роках минулого століття, тобто значно раніше, ніж по всій країні. Останнім часом епіцентр депопуляції демонструє чітку тенденцію до зміщення на індустріальний південний схід України.

Досить виразно далекі від оптимістичних перспективи деморозвитку України простежуються у порівнянні з іншими державами Європи і світу, зокрема з тими, де перехід до сучасного типу відтворення населення відбувся на декілька десятиліть раніше, ніж в Україні. Особливо чітко ці відмінності проявляються зокрема за період 1990-2011 рр. (табл. 2.2).

Станом на 1995 р. природний приріст населення в Україні виявився найнижчим серед усіх країн, що аналізувались за цим показником. Станом на

¹⁰⁴ Цапок С. О. Народонаселення – головна передумова становлення трудового потенціалу суспільства // С. О. Цапок, Л. С. Ноджак / Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С.35.

¹⁰⁵ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p14>

2011 рік ситуація трохи покращилась і за скороченням населення Україна вже займає не перше, а четверте місце (після Болгарії, Росії та Білорусі).

Таблиця 2.2 – Загальний коефіцієнт приросту населення в Україні та деяких зарубіжних державах (на 1000 населення)*

Країна	Роки									
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	0,5	-5,8	-7,6	-7,6	-6,4	-6,2	-5,3	-4,3	-4,4	-3,5
Білорусь	3,2	-3,2	-4,1	-4,9	-4,7	-4,5	-4,3	-4,2	-4,1	-4,0
Росія	2,2	-5,7	-6,5	-5,3	-5,2	-5,1	-5,0	-5,0	-4,9	-5,0
Болгарія	-0,4	-5,2	-4,8	-4,6	-4,6	-4,7	-4,7	-4,8	-4,9	-5,0
Велика Британія	2,7	1,5	1,1	2,3	2,9	3,2	3,1	3,1	3,0	3,0
Іспанія	1,7	0,4	1,0	1,8	2,5	2,3	2,9	2,6	2,2	1,9
Італія	0,4	-0,5	-0,2	-0,3	0,0	-0,2	-0,1	-0,4	0,5	-0,7
Німеччина	-0,1	-1,5	-0,9	-1,8	-2,2	-1,7	-2,3	-2,4	-2,5	-2,6
Польща	4,1	1,2	0,3	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	-0,2
Франція	4,2	3,7	4,3	4,3	4,7	4,5	4,3	4,0	3,8	3,5

* Складено авторами на основі даних¹⁰⁶

До визначальних особливостей та атрибутів розвитку народонаселення в постіндустріальному суспільстві належить його наростаюча міграційна активність, у т.ч. міждержавна, що в частині розвинених країн не допускає зниження чисельності їхніх мешканців до нижче критичного рівня (на відміну від України та інших постсоціалістичних держав).

Загалом з проблемою інтенсивної міждержавної міграції впритул зіткнулися багато країн Зарубіжної Європи, Північної Америки, Японія, Австралія, де мізерний (а часто – і від’ємний) приріст місцевого населення компенсується значною мірою притоком працівників з інших регіонів світу. Така ситуація характерна, наприклад, для Великої Британії, Франції, Німеччини, країн Бенілюксу та інших держав, в яких частка населення іноземного походження наблизилась до 10 % або навіть значно перевищувала цей рівень (табл. 2.3). Зокрема, у Великій Британії на початок ХХІ століття населення іноземного походження складало 4,5 млн осіб або 7,1%, у Німеччині – 9%, Франції – 5,6%. Всього громадяни іноземного походження забезпечували у Франції не менше чверті загального приросту населення, а у Швеції – навіть 40%.

Зрозуміло, що за таких умов саме іноземна робоча сила сприяє значному зростанню ВВП окремих країн. Це стосується Швейцарії та Канади, де частка іноземної робочої сили наближається до 20% від загальної чисельності всієї робочої сили цих країн, а особливо – Австрії (майже чверть всієї робочої сили) і Люксембургу, де вона взагалі є домінуючою (понад 60%) серед зайнятого населення¹⁰⁷.

Подальше розгортання глобалізаційних процесів ще більшою мірою загострить проблему міждержавної і міжконтинентальної міграції. Як свідчать статистичні дані, в наш час міждержавна міграція охоплює понад 215 млн осіб,

¹⁰⁶ Статистичний щорічник України за 2011 рік. – К.: Державна служба статистики України. ТОВ «Август Трейд». – 2012. – 336 с., С. 533-534

¹⁰⁷ World development Indicators. 2004. Washington. –2005. – P. 346.

що становить приблизно 3% від загальної чисельності населення світу. При цьому цей показник з року в рік суттєво не змінюється, що свідчить про недосконалість підрахунків міждержавної міграційної активності, а отже – і про його недостатнє як теоретико-методологічне, так і про суто прагматичне значення. Річ у тім, що суб'єкти міграційної активності з часом набувають у країні-реципієнті іншого статусу (зокрема, громадянина) і тому перестають обліковуватись в офіційній статистиці. А це означає фактичне применшення обсягу реальної міграції, якою, як правило, найбільше охоплені особи працездатного віку.

Таблиця 2.3 – Частка населення міграційного походження та іноземної робочої сили в деяких економічно розвинених країнах (початок ХХІ ст.)*

Країна	Частка населення міграційного походження, %	Країна	Частка іноземної робочої сили, %
Франція	5,6	Швейцарія	18,1
Велика Британія	7,1	Канада	19,9
Німеччина	8,9	Австрія	24,2
Нідерланди	8,9	Люксембург	61,7
США	11,1		
Канада	18,2		
Швейцарія	19,7		
Австралія	23,1		
Люксембург	37,5		

* Складено авторами на основі даних¹⁰⁸

Ще більшого обсягу (орієнтовано – 1 млрд осіб) досягають внутрішньодержавні міграційні переміщення, характерні головню для великих за територією і кількістю мешканців держав (США, Китай, Росія, Бразилія, Австралія, Індія, Індонезія та ін.), на даний час міграційними процесами охоплено не менше п'ятої частини населення планети. Крім того, із загальної кількості мігрантів близько 9% припадає на біженців. Загалом, майже кожен десятий мешканець розвинених країн та регіонів світу є мігрантом, тоді як у країнах «третього світу» – лише 1 особа з 70. За даними ООН, на початок ХХІ століття найбільше мігрантів нараховувалось в США (35 млн осіб), Німеччині (понад 7 млн), Франції (6,3 млн), Індії (6,2 млн), Канаді (5,8 млн), Саудівській Аравії (5,2 млн), Австралії (4,7 млн), Великій Британії (4,5 млн), Ізраїлі (2,3 млн). У Росії тільки з 1991 по 2001 рр. осіло не менше 4,6 млн мігрантів¹⁰⁹.

Зростання міграційних потоків неодмінно призводить до певної зміни етнічного, а також лінгвістичного складу населення країн-реципієнтів. Іншими словами, закономірно посилюється поліетнічність країн та їхніх регіонів. При цьому зрушення в етнічній структурі будуть тим відчутніші, чим ближчим до простого відтворення є приріст місцевого населення і чим більшим є обсяг міграції, особливо нелегальної, у певну країну. Ситуація значно ускладнюється,

¹⁰⁸ Енциклопедия стран мира. – М. : Экономика. – 2004. – С.156-329.

¹⁰⁹ Сухов А.Н. Миграция в Европе и ее последствия // А.Н. Сухов, С.А. Трыканова. – М.: Флинта, 2008. – С. 51-52.

якщо основна частина мігрантів належить до інших рас, мовних та релігійних груп, відрізняється особливими господарсько-культурними типами. Внаслідок посиленої (дуже часто – некерованої) міграції у світі систематично скорочується число моноетнічних і різко зростає число поліетнічних держав. Всього на наш час залишилась порівняно невелика частина з однорідним складом населення (Ісландія, Японія, обидві корейські держави, деякі арабські країни і держави Карибського басейну, Вірменія тощо). І, навпаки, низка практично моноетнічних в післявоєнний період країн (наприклад, Німеччина і Швеція з їхніх 99% корінних жителів) впродовж декількох десятиліть перетворились у держави з надто строкатим етнічним складом населення (нині в цих країнах титульні етноси становлять відповідно 91 і 87 % населення). Подібні зміни відбуваються в інших скандинавських країнах, Фінляндії, Австрії, Нідерландах, Бельгії і т.д. Своєрідним варіантом посилення поліетнічності населення є тимчасове ускладнення етнічного розподілу населення, пов'язане з сезонним напливом туристів. Таке явище, зокрема, спостерігається в Ірландії, на Мальті, деяких інших країнах, що в цілому продовжують зберігати моноетнічну структуру власного населення.

З метою недопущення подальшого різкого порушення етнічної структури населення чимало країн намагаються обмежити як кількість іммігрантів, так і строки їхнього легального перебування. Так, нафтодобувні країни Аравійського півострова використовують працю мільйонів іноземних працівників, а після закінчення контракту без особливих сентиментів замінюють їх новими і також тимчасовими мігрантами. На таких принципах базувалось перебування кількох тисяч іноземних працівників у багатій фосфоритами крихітній країні Науру в Океанії, місцеве населення якої практично занедбало традиційні заняття та види економічної діяльності, живучи тривалий час за рахунок дивідендів.

Проте, обмежувальна стосовно іммігрантів демографічна політика, не завжди супроводжується бажаними результатами і є доволі витратною. Так, у США виявились нездійсненими спроби депортації на історичну Батьківщину 13 млн нелегальних мігрантів, особливо з Мексики¹¹⁰. Також, зниження у багатьох економічно розвинених країнах до критичного рівня (1,2-1,4 ‰) загального коефіцієнту фертильності жінок переконливо засвідчує, що цього недостатньо навіть для простого заміщення поколінь. У зв'язку з цим за повного перекриття каналів імміграції відбувалося б лише неухильне постаріння місцевого населення. Зокрема, за розрахунками фахівців, населення України до 2015 р. повинно зменшитись до 41,8 млн осіб, а частка осіб віком 65 років і більше складатиме 15,9% від усього населення. Зауважимо, що ця частка не очікується стати найвищою, оскільки у низці розвинених країн Європи вона перевищуватиме 17,0-20,9%, досягаючи максимуму в Японії – 26,2%¹¹¹. Однак, різке зростання частки населення старшої вікової групи у цих країнах досягатиметься за рахунок зростання середньої тривалості життя, на відміну від України та її постсоціалістичних сусідів, де основним чинником такої ситуації є

¹¹⁰ Приходько О.В. «Американский интернационализм» vs «европейская многосторонность» / О.В. Приходько // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – №10 – С.5.

¹¹¹ Доклад о развитии человека 2007/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org.ua/files/hdr_2007ru.pdf

аномально низький рівень народжуваності. Але в обох випадках ймовірно не існує іншої альтернативи для подальшого деморозвитку як залучення іноземної робочої сили мігрантів.

Значних масштабів набув обмін населення між Україною та зарубіжними державами. Зокрема, за роки незалежності у пострадянські країни виїхали з крани близько 2 млн осіб, прибули – понад 2,2 млн, у західному напрямку емігрували 650 тис., тоді як в'їхали в країну – близько 170 тис. осіб. Отже, за рахунок міграції населення України скоротилось на 280 тис. А взагалі, як стверджує Ю.Шаповал, для того, щоб країна змогла поновити максимальну чисельність свого населення (52,2 млн), необхідно щорічно приймати до півмільйона іммігрантів¹¹².

Проте, як свідчить світовий досвід, надмірний, хай навіть керований, наплив іммігрантів, особливо різко відмінних своєю культурою, віруваннями, особливостями менталітету від місцевого населення, не тільки порушує етнічну структуру територій, що історично склалась, але й продукує різного роду міжетнічні непорозуміння та конфлікти, які зовсім не сприяють ефективному функціонуванню суспільних систем національного чи регіонального рівня. Прикладом таких конфліктів є міжетнічні стосунки у Франції, Німеччині, Італії, інших європейських державах.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу показники ООН, що стосуються чисельності мешканців ряду країн, що народилися поза їхніми межами, а отже в минулому були як легальними мігрантами чи біженцями, так і нелегалами, яким вдалось натуралізуватись (табл. 2.4).

Як видно, на табл. 2.4, перше місце у цьому переліку посідають США, де вже у 2005 р. нараховувалось 38,355 млн таких осіб, або 12,9% від загальної чисельності населення. На другому місці виявилась Російська Федерація, на третьому – Німеччина, на четвертому – Україна (поза її межами народились 6,833 млн осіб, тобто 14,7% або майже сьома частина населення. Всього ж у розвинених країнах світу поза їхніми межами народились майже 115,4 млн осіб або 9,5% від загального числа їхніх мешканців¹¹³.

Якщо ж враховувати лише частку такого населення, то Україна серед обстежених країн зайняла вже не четверте, а друге місце. На першому місці виявилась Канада, населення якої, на відміну від України, завжди формувалось великою мірою за рахунок саме імміграції. В Україні ж особливого розмаху імміграційні процеси набули в ХХ столітті, переважно після другої світової війни. Це означає, що складнощі, пов'язані, насамперед, з міжреспубліканським обміном населення, мали місце в колишній радянській Україні. Основними територіями, звідки прибували в Україну мігранти, виступали Росія, Білорусь, Молдова, частково – Казахстан та інші республіки колишньої СРСР. При цьому певну частку іммігрантів становили етнічні українці та представники депортованих етносів, що отримали можливість повернутись на Батьківщину. Більшість, однак, припадала на представників основних етноспільнот сусідніх республік. Оскільки іммігранти, як і місцеве українське населення, здебільшого належали до східноєвропейської історико-культурної провінції, це на перших

¹¹² Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К. : Друк. – 2008. – С. 40-41.

¹¹³ Клупт М. Демография регионов Земли. – СПб., Питер. – 2008. – С. 327.

порах не супроводжувалось визріванням міжетнічних конфліктів¹¹⁴. Ситуація ускладнилась пізніше, коли в Україну посилювався потік населення з інших генетично віддаленіших історико-культурних провінцій світу (всього таких провінцій у світі нараховується 16): кавказької, середньоазіатсько-казахстанської, південно-західноазіатської, африканської та ін. Але порівняно з розвиненими країнами Зарубіжної Європи Україна все ж продовжує залишатись у дещо вигіднішому положенні, оскільки мігранти з віддалених регіонів розглядають її, в основному, як транзитну територію на шляху до намічених бажаних місць проживання в країнах ЄС.

Таблиця 2.4 – Чисельність та частка мешканців низки країн, що народились поза їхніми межами, млн осіб*

1. США – 38,355 (12,9%)	5. Франція – 6,471 (10,7%)
2. Російська Федерація – 12,08 (8,4%)	6. Канада – 6,106 (18,9%)
3. Німеччина – 10,144 (12,1%)	7. Велика Британія – 5,408 (9,1%)
4. Україна – 6,833 (14,7%)	8. Розвинені країни світу – 115,4 (9,5%)

* Складено авторами на основі даних¹¹⁵

Перепис населення 2001 р. містить давніші, але детальніші дані щодо співвідношення в складі мешканців регіонів країни місцевих уродженців та вихідців з інших територій, в т.ч. зарубіжних держав (табл. 2.5). Всього серед постійного населення України (48,241 млн осіб), згідно з переписом, нараховувалось 5,156 млн осіб, що народились поза її межами. Це становило 10,7% від загальної чисельності населення країни. При цьому більшість (3,613 млн осіб або 7,5%) місцем свого походження назвали Росію. З 27 регіонів країни, особи, що народилися за кордоном, в 11 територіальних одиницях становили понад 10% від усього їхнього населення. Що стосується уродженців Росії, то вони в 6 регіонах становили більше 10 % мешканців. Всі ці регіони розташовуються в східній та південній частинах країни. Загалом частка осіб, що народились в Росії, становила в Запорізькій області – 10,4%; Харківській – 10,6%, Донецькій – 11,9%, Луганській – 12,7%, АР Крим – 18,8%, м. Севастополь – 26,9%.

Загалом, найбільша частка усіх осіб, що походять з-за кордону, фіксувалась в Криму та м. Севастополі (приблизно третина населення). В усіх інших регіонах зі значною кількістю осіб, народжених поза Україною, частка осіб цієї категорії населення коливалася в інтервалі від 12,4% до понад 15%, зокрема, в Луганській області – 15,1%, Донецькій – 14,6%. Це означає, що на Донбасі приблизно сьому частину мешканців становили особи, які походять з-поза меж України і до того ж в основному з Росії, що спровокувало в майбутньому вплив сепаратистського чинника на політичну систему України. Натомість, в інших регіонах країни частка осіб, що народилися за кордоном, включаючи Росію, виявилась значно скромнішою (наприклад, у Львівській області за – 5,7% і 2,8% відповідно).

¹¹⁴ Історико-культурные области. В Кн.: Народы мира: историко-этнографический справочник. – М.: Советская Энциклопедия, 1988. – С. 580-585.

¹¹⁵ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p14>

Таблиця 2.5 – Частка населення України та її регіонів,
що народжені в Україні та за кордоном (2001 рік)*

Регіон	загальна кількість населення, осіб	з них народжені, %			
		в Україні	в т. ч. в тій самій області	народжені за кордоном	в т. ч. в Росії
Україна	48240902	88,9	-	10,7	7,5
АР Крим	2024056	65,2	49,1	32,0	18,8
Вінницька	1763944	95,5	88,5	4,5	3,0
Волинська	1057214	95,0	87,5	5,0	2,5
Дніпропетровська	3561224	87,2	71,7	12,8	9,6
Донецька	4825563	85,2	74,4	14,6	11,9
Житомирська	1389293	94,7	86,3	5,3	3,5
Закарпатська	1254614	97,3	92,9	2,7	1,8
Запорізька	1926810	86,2	71,5	13,8	10,4
Івано-Франківська	1406129	96,8	90,2	3,2	1,8
Київська	1821061	92,4	72,8	7,5	5,2
Кіровоградська	1125704	91,8	77,6	8,2	5,1
Луганська	2540191	84,5	75,0	15,1	12,7
Львівська	2605956	94,2	86,3	5,7	2,8
Миколаївська	1262899	87,4	69,6	12,5	8,0
Одеська	2455666	87,6	75,6	12,4	7,2
Полтавська	1621207	91,6	77,8	8,4	6,0
Рівненська	1171445	95,6	86,7	4,4	2,4
Сумська	1296763	92,2	83,1	7,2	5,4
Тернопільська	1138500	95,0	87,5	4,7	1,5
Харківська	2895813	85,5	73,1	13,6	10,6
Херсонська	1172689	87,2	66,9	12,7	8,4
Хмельницька	1426649	95,2	86,8	4,6	3,1
Черкаська	1398313	92,7	79,8	7,0	4,9
Чернівецька	919028	95,8	88,9	4,1	2,5
Чернігівська	1236065	93,6	85,2	6,1	4,2
м. Києва	2566953	87,0	47,9	11,4	8,1
Севастополя (міськрада)	377153	65,9	41,4	33,1	26,9

* Складено авторами на основі даних¹¹⁶

Слід особливо відзначити, що в більшості регіонів серед осіб, народжених за кордоном, основну частину становили уродженці Росії. Однак, в деяких регіонах, помітною була також частка вихідців з інших країн. Зокрема, в АР Крим перепис 2001 року зафіксував 164,7 тис. вихідців з Узбекистану (8,1%), в переважній більшості це – особи кримськотатарської національності, свого часу депортовані з Криму та їхні нащадки, що народились на місцях поселення.

¹¹⁶ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p14>

2.2. Територіальна асиметрія розвитку України: етно-структурний та лінгвістичний контекст

В Україні завдяки міграційній активності населення систематично зростає поліетнічність (табл. 2.6) при синхронному зниженні частки корінного населення. Якщо в 1959 р. частка етнічних українців становила 76,8%, то у 1989 р. – вже тільки 72,7%. Натомість частка етнічних росіян в країні зросла за цей період з 16,9% до 22,1%. Чисельність і частка представників усіх інших етносів, змінились малою мірою (1959 р. – 2,62 млн або 6,2%; 1989 р. – 2,677 млн, тобто 5,2%). При цьому фіксувались помітні регіональні відмінності перебігу вказаних процесів. Якщо в Західному регіоні частка корінного населення хоча і повільно, та все ж зростала, то на решті території спостерігалась зовсім протилежна картина. Найбільші ж зміни етнічної структури відбувались на індустріальному південному сході та причорноморських областях країни. Зокрема в чотирьох областях Карпатського регіону (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька) чисельність етнічних українців з 1959 по 1989 рр. зросла з 4,061 млн до 5,451 млн осіб, а їхня частка з 82,9% до 86,2% (в т.ч. у Львівській області – з 86,2% до 90,4%, а у Івано-Франківській – з 94,8% до 95,0%), то в двох областях Донбасу чисельність українців зросла з 3,784 млн до 4,175 млн осіб, але їхня частка знизилась з 56,4% до 51,1% (в т.ч. в Луганській області – з 57,7% до 51,9%, в Донецькій – з 55,6% до 50,7%). Паралельно цьому на південному сході країни мало місце зниження ролі мови корінного населення – вкрай небажаний феномен, який незалежна Україна не спромоглась подолати за більше ніж два десятиліття свого існування.

Виходячи із динаміки співвідношення на певній території основної (як правило – титульної) етноспільноти та всіх інших етноутворень нами запропонована спроба класифікації держав світу або їхніх адміністративно-територіальних одиниць.

Таблиця 2.6 – Етнічний розподіл населення України*

Рік Все населення	Всього, тис. осіб					2001 рік у % до			
	1959	1970	1979	1989	2001	1959	1970	1979	1989
	41869	47127	49609	51452	48241	115,2	102,4	97,2	93,8
з них:									
українці	32158	35284	36489	37419	37542	106,4	106,4	102,9	100,3
росіяни	7091	9126	10472	11356	8334	117,5	91,3	79,6	73,4
інші народи	2620	2710	2648	2677	2365	90,3	87,7	89,3	88,3

* Складено авторами на основі даних¹¹⁷

Згідно з проведенням аналізом результатів перепису населення 2001 р. стосовно регіонів України класифікаційна картина етнорозподілу виглядає наступним чином: 1) *практично моноетнічні регіони*, в яких частка основної етноспільноти коливається в інтервалі від 96% до майже 100%, тоді як частка етноменшин, незалежно від їхнього походження та термінів проживання в регіоні, залишається незначною (1-5%). В цю групу входили 4 області

¹¹⁷ Демографічна криза в Україні : причини та наслідки. – К. : Держкомстат України, 2003. – С.161-162.

Західного регіону країни (Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська); 2) *умовно або переважно моноетнічні регіони*, де частка основної спільноти становила від 90% до 95% населення, а частка етноменшин виявилась помітнішою (5-10%) у порівнянні з першою групою. Всього ця група об'єднувала 9 областей (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська), розташованих в західній та центральній частині держави; 3) *поліетнічні регіони з різним домінуванням однієї етноспільноти* (орієнтовно від 75% до 90%) *та наявністю значної частки етноменшин* (10-25%). Всього до цієї групи належали 6 регіонів, розташованих в різних частинах держави (Дніпропетровська, Закарпатська, Миколаївська, Сумська, Херсонська області, а також м. Київ); 4) *регіони зі значним переважанням однієї етноспільноти* (орієнтовно від 60% до 75%) *та явно підвищеним відсотком* (25-40%) *етноменшин*. Всього до цієї групи належали 4 області (Запорізька, Одеська, Харківська, Чернівецька), розміщені, переважно, на сході та півдні країни; 5) *регіони з незначним переважанням однієї етноспільноти* (орієнтовно – від 50% до 60%) *та високою часткою серед населення представників національних меншин* (від 40% до 50%). До цієї групи належали 2 області Донбасу (Донецька і Луганська) в яких основна (титульна) етноспільнота перебувала в меншості (близько 25%), в той час як різко домінували (понад 75%) етноменшини. До цієї групи відносились АР Крим та м. Севастополь. Зауважимо, що етнічна структура регіонів України, в т.ч. завдяки міграції, постійно змінюється, а, отже, сама запропонована класифікація регіонів України може певною мірою видозмінюватись.

Порівняння даних переписів населення 1989 і 2001 рр. свідчить, що в країні зіштовхнулись дві протилежні тенденції, а саме – при загальному зменшенні чисельності всього населення зростала кількість їхніх етнічних одиниць. При цьому чисельність основних етносів за цей проміжок часу змінилась так: все населення у 1989 р. становило 51,452 млн осіб, а в 2001 р. – 48,241 млн, тоді як: етнічні українці відповідно – 37,419 млн і 37,542 млн; росіяни – 11,356 млн і 8,334 млн; білоруси – 440 тис. і 276 тис.; молдавани – 324,5 тис. і 259 тис.; кримські татари – 47 і 248 тис.; болгари – 234 і 205 тис.; угорці – 163 і 157 тис.; румуни – 135 і 151 тис.; поляки – 219 і 144 тис.; євреї – 486 і 104 тис.; вірмени – 54 і майже 100 тис. осіб¹¹⁸. Як видно з наведених даних, останній перепис зафіксував зростання чисельності в країні етнічних українців на 123 тис. осіб або на 0,3%, а їхньої частки на 5,1% (з 72,7% до 77,8%). Натомість чисельність росіян зменшилась більше, ніж на 3 млн осіб, а їхня частка – на 4,8% (з 22,1% до 17,3%). Останній феномен, вірогідно, пов'язаний не стільки з поверненням якоїсь частини росіян у Росію, скільки зі зміною етнічної ідентифікації багатьох змішаних українсько-російських родин, що за умов незалежності оголосили про свою приналежність до титульного етносу. На вірогідність такого пояснення наштовхує той факт, що за часів незалежності частка населення, яка вважає рідною українську мову, зросла з 64,67% до 67,53%¹¹⁹. Але, одночасно, продовжувала зростати і чисельність, і

¹¹⁸ Демографічна криза в Україні: причини та наслідки. – С.161-162

¹¹⁹ Лозинський Р. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 500 с., С.204.

частка етнічних українців, що задекларували рідною російську мову. Всього у 1959 р. таких виявилось близько 2,1 млн осіб або 6,5%, тоді як у 1970 р. – 3 млн (8,6%), у 1989 р. – 4,6 млн (12,2%), а у 2001 р. – понад 5,5 млн осіб, тобто 14,8%. Отже в країні збільшення частки основної етноспільноти не супроводжувалось зміною її мовних пріоритетів.

Зміна чисельності інших вагомих етнічних спільнот країни пояснюється різними факторами (відмінності статевовікової структури і пов'язаного з нею природного приросту, асиміляційні процеси, еміграція за межі України та ін.). Всього ж перепис 2001 р. зафіксував на території країни наявність представників близько 130 етносів, серед них і таких, які раніше тут практично не зустрічалися. Однак, лише 10 з них нараховують 100 і більше тис. осіб, ще трохи більше десятка – від 10 до 100 тис. Таким чином, при частковій поліетнічності населення України та її регіонів мусимо констатувати, що переважна більшість наявних у ній етноспільнот виявились доволі малочисельними, розселеними дисперсно і переважно позбавленими спеціальних форм організації громадського життя. Тому і вплив таких спільнот на перебіг суспільних процесів у країні, навіть на регіональному рівні, є мінімальним. Лише поодинокі малочисельні меншини демонструють добре налаштовану організованість буття, що досягається їхнім прагненням до більш-менш компактного розселення. Найчастіше ці особливості притаманні вихідцям з Кавказу, Середньої Азії та народам, що репрезентують країни «далекого» зарубіжжя. До останніх належать, зокрема, корейці, турки, араби, афганці, в'єтнамці та інші, що за своїм побутом та менталітетом явно знаходяться на значній відстані від світосприйняття, притаманного як східноєвропейському, так і загальноєвропейському комплексу культури в широкому її розумінні.

Звернення до статистичних даних показує, що чисельність окремих «малих» (менше 100 тис.) етноспільнот змінилась не в однаковій мірі. Багато з них істотно зменшили свою чисельність. Це стосується, наприклад, представників народів Середньої Азії та Казахстану, волзько-уральських татар тощо. Одночасно чисельність низки інших меншин суттєво зросла. Так, за 12 років, що минули між двома переписами, помітно збільшилась чисельність грузинів (а саме з 23,5 до 34,2 тис. осіб, тобто приблизно у 1,5 рази), азербайджанців (з 37 до 45,2 тис. осіб або в 1,2 разу), вірмен (з 54,2 до 99,9 тис. або майже у 2 рази). Також за вказаний період чисельність корейців в країні зросла майже у 1,5 рази, арабів – у 7 разів, а турків – у 30 разів. Наростають темпи міграції з Афганістану, В'єтнаму, Китаю, країн індостанського субконтиненту, Тропічної Африки та ін. При цьому офіційна статистика дає далеко не повну інформацію щодо осідання в країні осіб іноземного походження. Наприклад, представники вірменської діаспори оцінюють її чисельність приблизно в 400 тис. осіб.

Переписи населення дозволяють виявити також найпривабливіші зони для осідання в країні іммігрантів. Ними були: АР Крим, Донецька, Запорізька, Херсонська і, особливо, Одеська області, а також м. Київ, Харківська, Миколаївська та інші південні території. Подібна географія переважного поселення іммігрантів пояснюється як прикордонним розташуванням певних регіонів, так і їхнім індустріальним розвитком або ж сприятливими

кліматичними умовами. Не можна ігнорувати такий факт, як порівняно невелика в минулому зацікавленість іноземців можливістю постійного проживання у західних регіонах країни, які донедавна розглядались ними як зручний коридор в омріяну Європу.

Слід зауважити, що останнім часом у зв'язку з анексією Криму та війсьними діями на сході України відбувається значна переорієнтація учасників внутрішньодержавних та міждержавних переміщень стосовно вибору тимчасового поселення вимушених переселенців в тих чи інших регіонах України.

Ще один аспект проблеми зрушень в етноструктурі населення країни та регіонів пов'язується з порівнянням природного і міграційного його приросту. Згідно з офіційними даними, в Україні деякий час зовнішня міграція характеризувалась від'ємним сальдо і значно поступалась внутрішньодержавним переміщенням. Наприклад, у 2002 р. усіма напрямками міграції в межах країни було охоплено 1,435 млн осіб, тоді як міждержавною міграцією – 118,5 тис. осіб, тобто у 12 разів менше. Станом на 2008 р. обсяги міждержавної міграції поступалися переміщенням у межах країни у 22 рази, а в 2011 р. – у 27,5 разів. Загалом з 1994 по 2004 р. як природний, так і міграційний приріст мали від'ємні значення. Однак, у 2005 р. в країні спостерігається невеликий приріст населення внаслідок міграційних переміщень. Так, якщо в 2005 р. цей приріст становив лише 4,6 тис. осіб, то в 2009 р. – 13,4 тис., в 2010 р. – 16,1 тис., у 2011 р. – 17,1 тис., а в 2012 р. – вже 61,8 тис. осіб. Загалом, сальдо міждержавної міграції в 2008 р. мало позитивне значення у 8 з 27 регіонів країни, а у 2011 р. – в 12, а в 2012 р. – у 13 регіонах¹²⁰. Незважаючи на недостатню повноту офіційних статистичних даних щодо міжрегіональної та міждержавної міграційної активності населення, загалом чітко проявляється тенденція до наростання її обсягів, а саме міграційного приросту (скорочення) населення країни та її областей у 2001-2012 рр.

Як вже відзначалось вище, з 2005 р. в країні розпочався процес поступового переважання імміграції над еміграцією. При цьому продовжували існувати істотні відмінності регіонів стосовно співвідношення вказаних форм міждержавних переміщень. Зокрема, серед регіонів виявились як лідери, так і аутсайтери щодо осідання вихідців із зарубіжних країн. Наприклад, у 2012 р. найбільшого обсягу імміграція досягла в м. Києві та столичній області, у Харківській, Одеській областях та, в АР Криму разом з м. Севастополем. Всього на ці території сумарно припадало 65,9 тис. іммігрантів, що перевищувало загальний міждержавний міграційний приріст населення. В той само час в 14 регіонах фіксувалося в цьому році від'ємне сальдо міграційного приросту. Така ситуація мала місце, наприклад, в чотирьох з семи областей Західного регіону, де міграційне скорочення становило майже 2,7 тис. осіб, в шести областях Центрального регіону (понад 5,2 тис.) і навіть в чотирьох адміністративних одиницях півдня і сходу країни (близько 4,5 тис. осіб). Сумарно міграційне скорочення становило 12,4 тис. осіб. В абсолютних цифрах відзначались: Кіровоградська (1,76 тис. осіб), Луганська (1,55 тис.), Рівненська (1,4 тис.), Сумська (1,175 тис.) області. Скоріше за все, підвищений рівень

¹²⁰ Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 448 с., С. 434-435.

еміграції в цих регіонах пов'язаний з їхнім недостатнім економічним розвитком, високим рівнем безробіття.

Наростання обсягів міграційної активності спричиняє також появу певних додаткових аспектів глобалізаційних викликів. Мова йде про висунення на передній план не одних лише викликів економічного, політичного чи правового характеру, але й необхідність врахування при здійсненні загальнодержавної та регіональної міграційної політики можливих соціокультурологічних наслідків міграційних процесів. У зв'язку з цим неабиякого звучання в сучасній Україні та її регіонах набуває проблема оптимального вирішення мовної проблеми. На жаль, ця проблема за роки незалежності лише штучно загострилась (часто завдяки діяльності певних політичних сил як поза межами країни, так і в її середині). Загалом, можемо констатувати, що *надання українській мові статусу єдиної державної* по суті залишилось формальним актом без наповнення його повноцінним змістом. Певні позитивні зміни фіксувались лише в сфері розширення функцій державної мови в системі освіти. Але в інших сферах суспільного життя, включаючи інформаційний простір країни та низки її регіонів (перш за все – південь та схід), ситуація тільки погіршилась.

Ми вже звернули увагу на таке явище, як зростання чисельності і частки етнічних українців, які визнають рідною російську мову. Динаміка змін частки всього населення, яке вважає рідною російську мову, представлена в табл. 2.7.

Таблиця 2.7 – Розподіл населення України за рідною мовою*

	Кількість осіб, що вважають рідною мовою: українську, російську, тис.			Частка осіб, що вважають рідною мовою: українську, російську, %		
	1959	1989	2001	1959	1989	2001
Всього						
українська	30562	33271	32577	73,0	64,7	67,5
російська	10172	16899	14274	24,3	32,8	29,6
інші	1135	1282	1390	2,7	2,5	2,9
З них етнічні українці:						
українська	30072	32825	31970	93,4	87,8	85,2
російська	2076	4578	5542	6,5	12,2	14,8

* Складено авторами на основі даних¹²¹

Як видно з наведених даних, за період з 1959 по 2001 р. частка всього населення країни, що вважає рідною українську мову зменшилась на 5,5 %, тоді як тих, хто вважає рідною російську – зросла на 5,3 %. Серед етнічних українців частка україномовних осіб за цей само час зменшилась на 8,2 %. Всього ж за 40 років, які аналізувались, чисельність російськомовних етнічних українців збільшилась у 2,7 разів а їхня частка – 2,3 разу.

¹²¹ Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник. – Київ : Державна служба статистики України, 2013. – 448 с.; Статистичний щорічник Львівської області за 2011 р. Ч. 1. – Львів : Держслужба статистики України. Головне управління статистики у Львівській області, 2012. – 368 с.; Державна служба статистики України. Міграційних рух населення в 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/fin/ds/mrk/m20112u.html>.

У табл. 2.8 показано, як змінилася частка всього населення, що вважає рідною українську мову, в розрізі адміністративно-територіальних одиниць країни.

Таблиця 2.8 – Частка україномовного населення у регіонах України (в %).*

Регіон, область	1959	1989	2001	Напрямок змін:	
				у 1989 р. проти 1959	у 2001 р. проти 1959
Західний регіон:					
Тернопільська	96,7	97,3	98,3	+0,6	+1,6
Івано-Франківська	95,2	94,8	97,8	-0,4	+2,6
Волинська	94,4	94,5	97,3	+0,1	+2,9
Рівненська	93,8	94,0	97,0	+0,2	+3,2
Львівська	86,2	90,2	95,3	+4,0	+9,1
Закарпатська	74,0	78,1	81,0	+4,1	+7,0
Чернівецька	68,1	70,8	75,6	+2,7	+7,5
Центральний регіон:					
Хмельницька	93,2	91,3	95,2	-1,9	+2,0
Вінницька	92,4	90,7	94,8	-1,7	+2,4
Черкаська	93,5	89,1	92,5	-4,4	-1,0
Київська	93,1	88,4	92,3	-4,7	-0,8
Житомирська	89,7	87,1	93,0	-2,6	+3,3
Полтавська	92,7	85,9	90,0	-6,8	-2,7
Чернігівська	88,4	85,7	89,0	-2,7	+0,6
Кіровоградська	87,8	83,3	88,9	-4,5	+1,1
Сумська	82,4	78,1	84,0	-4,3	+1,6
м. Київ	43,8	57,6	72,1	+13,8	+28,3
Південний та Східний регіони:					
Херсонська	77,1	67,7	73,2	-9,4	-3,9
Миколаївська	74,4	64,2	69,2	-10,2	-5,2
Дніпропетровська	73,0	61,5	67,0	-11,5	-6,0
Харківська	61,9	50,5	53,8	-11,4	-8,1
Запорізька	61,8	49,3	50,2	-12,5	-11,6
Одеська	49,4	41,2	46,3	-8,2	-3,1
Луганська	51,1	34,9	30,0	-16,2	-21,1
Донецька	44,4	30,6	24,1	-13,8	-20,3
АР Крим (з Севастополем)	11,3	13,7	9,6	+2,4	-1,7

* Складено авторами на основі даних¹²²

Наведені дані свідчать, що здобуття країною незалежності сприяло деякому покращанню лінгвістичної самоідентифікації населення. Так, у 2001 р. порівняно з 1989 р. частка населення більшості регіонів України (22 області та м. Київ), що вважає рідною українську мову, зросла. Однак, однозначно позитивною можна визнати лінгвістичну самоідентифікацію мешканців усіх західних і частини центральних областей України. Складнішим цей процес виявився здебільшого у південно-східній половині України, де частка

¹²² Інтелектуальний потенціал та науково-технічна політика. – Львів : ІРД НАН України, 1999. – 235 с., С. 144; Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

україномовного населення у 2001 р. все ж не досягла навіть того рівня, що мала в кінці 50-х років XX ст. Крім того, перепис 2001 р. зафіксував факт, що мовна асиміляція місцевого населення в районах Донбасу і АР Криму продовжувалась. Зокрема, в Луганській області за цей час частка населення, що вважає рідною українську мову, знизилась з 51 до 30 %, а в Донецькій – з 44 до 24 %. Фактично, україномовне населення в цих областях перетворилось в незначну і маловпливову лінгвістичну меншість. І, що особливо прикметно, україномовне населення стало справжньою меншістю навіть серед етнічних українців, що мешкають в цих областях. Так, в Донецькій області, незважаючи на проголошення незалежності, частка російськомовних українців з 1959 по 2001 р. зростає з 21 до 60 % (одночасно чисельність україномовних українців у цій області зменшилась з 1,87 млн до менше ніж 1,2 млн осіб). Не набагато відстала у цьому відношенні і Луганська область.

Саме в цих областях, а також в АР Криму та м. Севастополі, найактивніше виявився спротив впровадженню в систему освіти державної мови відповідно до етнічної структури населення. Добре відомо, що ознаки патологічного стану в шкільництві України особливо проявився в останні роки існування СРСР. Так, в цей час титульний етнос становив в Україні майже 73 % населення, україномовних шкіл нараховувалось 76,5 %, але в них навчалось менше 48 % учнів (в російськомовних – 50,8 %). Станом на 1995/96 навчальний рік українською мовою в країні вже почало навчатись 58 %, а в 2011/12 році – 82 % учнів. На південному сході країни процес використання державної мови в шкільництві гальмувався (Донецька область у вказані роки відповідно – 6 % і 48 %, Луганська область – 9 % і 48 %, АР Крим – 0,1 % і 8 %) ¹²³.

Негативний напрямок використання державної мови в незалежній Україні особливо виразно проявляється в діяльності видавництв, засобів масової інформації. Так, при зростанні з 1990 по 2011 рік кількості видань у понад 3 рази (з 7046 до 22826 друкованих одиниць) наклад видань українською мовою знизився з 56 до 51 %, в т.ч. газет – з 68 до 33 %, а журналів – з 90 до 12 % (!) ¹²⁴. Значні відмінності щодо мовного статусу відзначаються по регіонах країни, причому вони стосуються також функціонування театрів, музеїв, бібліотек, клубних та інших закладів культури. Зокрема, якщо у 2011 р. в Дніпропетровській області функціонувало 13 театрів, то в Донецькій – 5, а в 11 областях – лише 2. Відзначимо, що в Дніпропетровській області, де етнічні українці становлять понад три чверті від усього населення, з п'яти основних драматичних театрів тільки один був україномовний, тоді як чотири (в обласному центрі, Дніпродзержинську, Кривому Розі та Павлограді) – російськомовні. Домінує російська мова і в практичній діяльності багатьох театральних колективів столиці країни.

Не все гаразд і з місцевими радіо- і телепередачами в межах регіонів країни. Подекуди практично продовжували пропагуватися далекі від державотворення ідеї, насамперед пропаганда федералізації країни, доцільності та неминучості входження її не до ЄС, а до євразійської співдружності тощо. До того ж на місцях мало місце блокування поширення загальноукраїнських

¹²³ Статистичний щорічник України за 2011 р. – С. 442.

¹²⁴ Там само. – С. 482.

ЗМІ. Отже, можна стверджувати, що в суверенній Україні триває гостра загроза повноцінному функціонуванню української мови як визначального чиннику формування політичної нації. Більше того, ігнорування мови титульного етносу гальмує процес завершення формування української етнічної нації, навколо культурних цінностей якої і повинен реалізуватись культурно-ідеологічний континуум всієї країни як цілісного соціального організму. Таким чином, мова кожної титульної нації залишається потужним маркером її ідентичності в сучасній лабораторії націотворення.

Малоймовірно, що консервування нинішньої соціолінгвістичної ситуації в центрі і на місцях, обстоювання деякими політичними силами обов'язкової регіоналізації культурної політики сприятиме адекватному сучасним вимогам розвитку людського, особливо інтелектуального потенціалу країни.

Акцентування уваги на соціолінгвістичній проблемі закономірно передбачає оптимізацію взаємин не лише української та російської мов, а й надання реальних можливостей для розвитку мов і культур усіх етнічних меншин країни, посилення їхнього внеску в становлення загальнонаціональної культури. Зростання міграційної активності, особливо з подіями на південному сході країни, висвітлює ще один аспект взаємозв'язків місцевого та прийдомого населення. Актуальна проблема подібних взаємозв'язків все більше розповсюджується на нові території країни, включаючи і Західний регіон. Вже станом на кінець 2014 р. нараховувалося приблизно 445 тис. осіб, що змушені були залишити місця свого постійного проживання в Криму і на південному сході країни. До 25 тис. таких переміщених осіб знайшли тимчасовий (а може – і постійний) притулок у Львівській області. Ще кілька сотень тисяч осіб перетнули україно-російський кордон.

Переміщення значного контингенту населення України з одних регіонів в інші, з одного боку, створює важливу передумову для подальшої інтеграції територіальних суспільних систем в цілісну систему, що базуватиметься не лише на соціально-економічних, але й на узгоджених між собою духовно-ідеологічних засадах, притаманних окремим територіям та етнічним угрупованням. Однак, на шляху до досягнення такої єдності стоять значні перешкоди, пов'язані з труднощами адаптації до нових умов принаймні частини переселенців, що відрізняються від населення приймаючої території особливостями звичної для них мови спілкування, відмінностями у ставленні до національних звичаїв і традицій, характеру сімейних відносин, орієнтації на релігійні, природоохоронні та інші цінності. Кількісне зростання переміщених осіб може викликати певну конфронтацію місцевих мешканців та вихідців з інших регіонів, а отже вимагатиме удосконалення регіональної міграційної політики, спрямованої на швидке усунення такої конфронтації, досягнення в загальнонаціональному масштабі історичної зрілості народу, його здатності розв'язувати складні завдання суспільного прогресу, гуманізації людського буття в усіх його проявах.

2.3. Моделювання демографічних явищ та процесів у регіоні: структурно-кваліметричний аспект (на прикладі Львівської області)

Глобалізація світової економіки, як і глобалізація світового ринку праці, призвела до закономірних змін в якісних та кількісних характеристиках людського капіталу і потенціалу, загальному зростанні конкурентоспроможності, реструктуризації національних ринків праці, частковому зменшенні та зникненні бар'єрів між ними. Водночас, глобалізація обумовила виникнення нових, нехарактерних для світової та національних економік, явищ, що не знайшли відображення у традиційно здійснюваних економічних та демографічних дослідженнях. З цього приводу актуалізується питання власне системного дослідження впливу міграційної активності населення регіону як на демографічний потенціал, так і на соціокультурну сферу життя мешканців регіону.

Вплив мобільності населення на демографічну ситуацію вивчається багатьма вченими-регіоналістами та експертами, однак такі дослідження носять зазвичай вибірковий характер і не включають у себе кількісне визначення міграційних демографічних втрат та впливу мобільності на розвиток демографічних процесів.

Загальний аналіз демографічної ситуації показав, що на даний час у Львівській області має місце звужений тип відтворення населення, характерною ознакою якого є різке переважання рівня смертності над рівнем народжуваності. Унаслідок цього встановлюється стійка (і періодично зростаюча) депопуляція населення.

Наростанню темпу депопуляційних процесів сприяли як від'ємний природний, так і механічний (міграційний) відтоки населення. За рахунок першого кількість населення зменшилась за роки незалежності на 108,9 тис. осіб, а за рахунок другого – на 129,6 тис. осіб.

Така ситуація свідчить про майже однакову силу впливу як природних, так і міграційних процесів на розвиток демографічної ситуації в регіоні. Заштрихована площа графіка на рис. 2.1 та рис. 2.2, яка утворюється внаслідок переважання відносних показників смертності над народжуваністю й аналогічно перевищення відпливу населення над його прибуттям, наочно демонструє величину природних та міграційних демографічних втрат ТСС.

Показники, наведені на рис. 2.1, рис. 2.2 наочно підтверджують гіпотезу про тісний взаємозв'язок між природними і міграційними процесами. Активні еміграційні настрої населення вже сьогодні сприяють погіршенню показників народжуваності та смертності в недалекій перспективі. Високі еміграційні показники на кінець 90-х ХХ ст. спровокували відчутні людські природні втрати, величина яких значно зросла на початку 2000-х років.

Інтенсивні міграційні процеси, змінюючи статевовіковий склад населення призводять до демографічної деформації структури суспільства, вносячи таким чином свої корективи в екістико-поселенську структуру та безпосередньо впливаючи на відтворювальний потенціал населення.

Аналіз статевовікової структури мігрантів Львівської області свідчить про значний внесок мобільності населення в розвиток депопуляційних процесів.

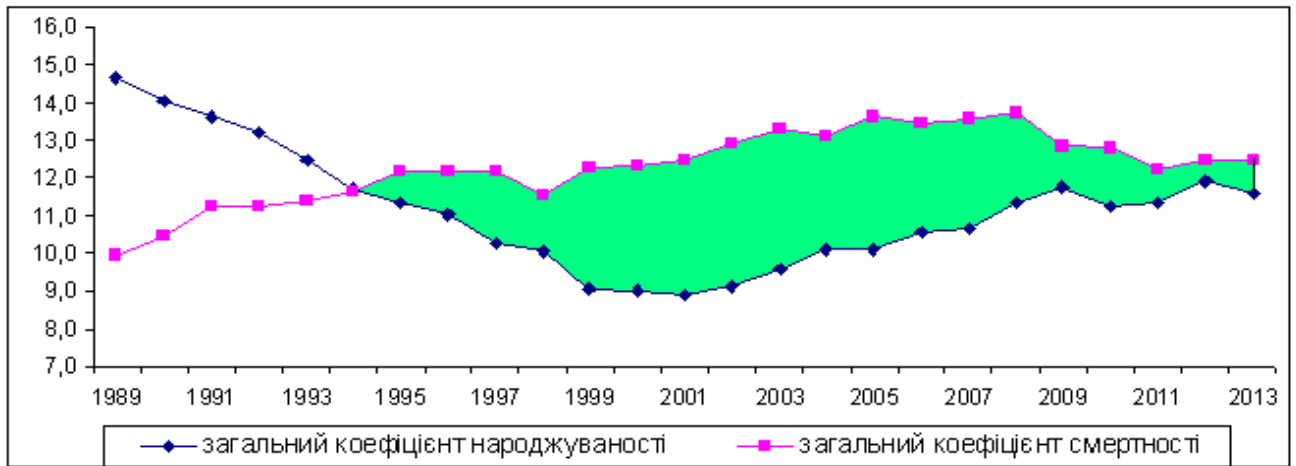

Рис. 2.1 – Динаміка загального коефіцієнту народжуваності, смертності та природного приросту (скорочення) населення у 1989-2013 роках у Львівській області*

* Складено авторами на основі даних ¹²⁵

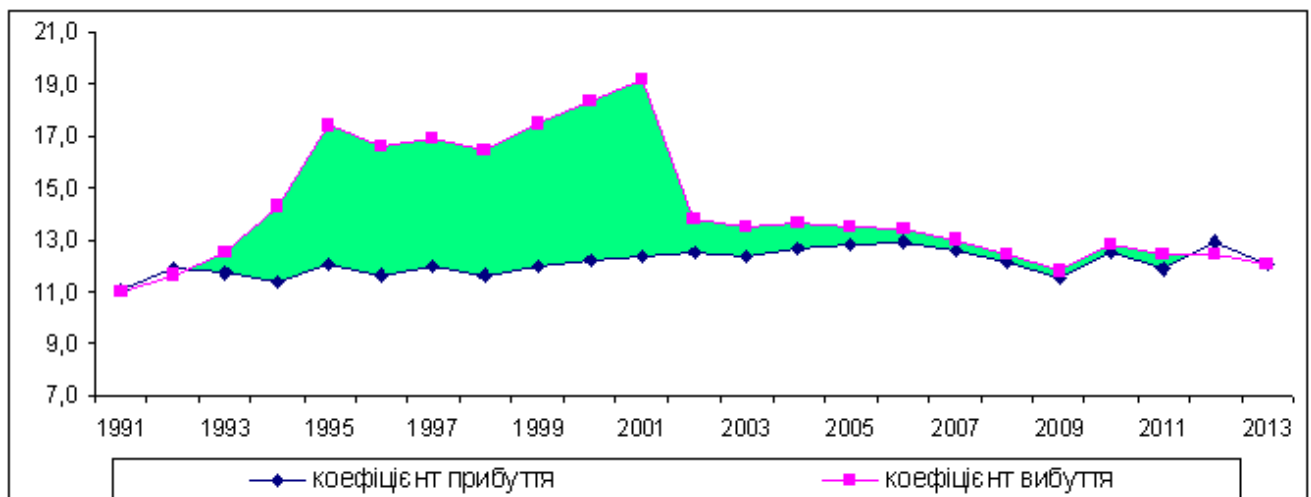

Рис. 2.2 – Динаміка коефіцієнту прибуття та вибуття населення та механічного приросту (скорочення) населення у 1991-2013 роках у Львівській області*

* Складено авторами на основі даних ¹²⁶

Зокрема, за 1993-2013 рр. внаслідок від'ємного механічного приросту кількість населення зменшилась на 129,6 тис. осіб; з них близько 60% мігрантів становили жінки. Крім того, статистичний аналіз відтоку населення за віковими групами та статтю показав, що близько 50% жінок мігрує з Львівської області в інші регіони України у найбільш репродуктивно активному віці – 20-35 років. Пік активності міграційних процесів серед жінок, які виїжджають з Львівської області за кордон, теж припадає на демографічно активний 25-35-річний вік (близько 40%), а серед чоловіків – на 30-40-річний вік (рис. 2.3 та рис. 2.4).

¹²⁵ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁶ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

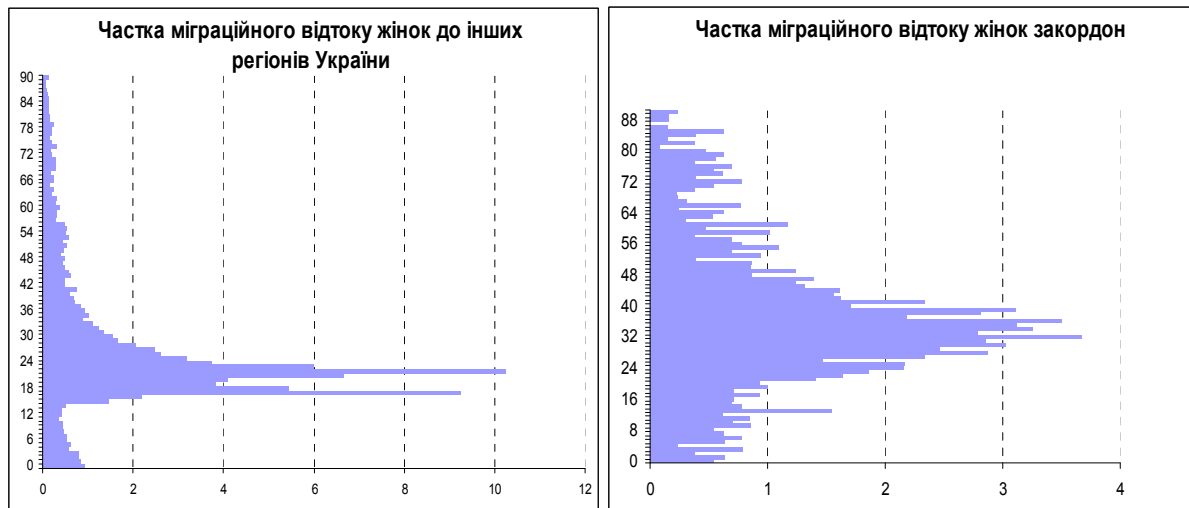

Рис. 2.3 – Вікова структура активності міграційних процесів серед жінок у 2012 р. у Львівській області, %*

* Складено авторами на основі даних¹²⁷

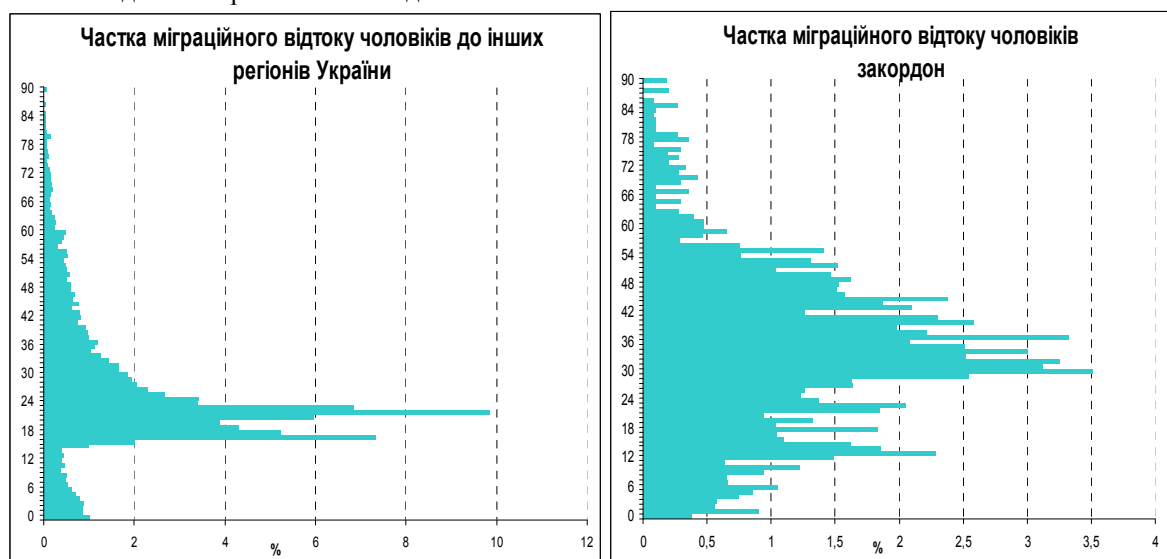

Рис. 2.4 – Вікова структура активності міграційних процесів серед чоловіків у 2012 році у Львівській області, %*

* Складено авторами на основі даних¹²⁸

Така статевовікова структура мігрантів доводить, що рушійною силою виникнення явища міграції є боротьба особистості за власне самоствердження в житті, а тому й не дивно, що понад 80% мігрантів – люди працездатного віку. Це говорить про переважання трудових мотивів у переміщенні населення. Поширення бідності, занижена ціна робочої сили створили сприятливі умови для формування в потенційних мігрантів в кінці 90-х років XX ст. установок на виїзд за кордон. В останні роки поряд з трудовою міграцією значну частку починає займати освітня міграція. З одного боку, виїжджаючи на навчання за кордон, молода людина має можливість покращити знання іноземних мов, ознайомитись із міжнародними стандартами ведення бізнесу, набути досвіду

¹²⁷ Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lv.ukrstat.gov.ua/>

¹²⁸ Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lv.ukrstat.gov.ua/>

роботи, щоб надалі використовувати його в Україні. Проте з іншого, – через нестабільну економічну ситуацію, а також бажання освітніх мігрантів будь-якою ціною залишитись проживати в країнах навчання, – такі міграційні процеси теж можуть призвести до втрати демографічного потенціалу та відповідно зниження показників народжуваності. Іншим вагомим ризиком для демопотенціалу є той факт, про який говорять результати соціологічних обстежень: у складі мігрантів переважають здебільшого одружені, причому серед жінок частка заміжніх досягає 51,3%¹²⁹.

Інтенсифікація еміграційних процесів у країні загострює проблеми, пов'язані з станом та умовами демографічного відтворення нації, та може поглиблювати розвиток соціальної, шлюбної, моральної і культурної криз суспільства. Найгіршим результатом мігруючого заробітчанства, з точки зору демографії, варто вважати розрив сімей. Неповні молоді сім'ї втрачають здатність виконувати покладену на них репродуктивну та виховну функції й приносити демографічну користь суспільству. У результаті таких процесів молоді сім'ї залишаються розірваними, діти – без належного нагляду та виховання з боку безпосередніх батьків.

Міграційні втрати внаслідок відтоку чоловіків та жінок частково або й повністю можуть компенсуватися прибуттям населення як з інших регіонів України, так і з-за кордону. Проте вікова структура емігрантів та іммігрантів значно відрізняються і це лише загострює проблеми, пов'язані з демовідтворенням населення.

Аналіз статевовікової структури міграційних потоків, що прибувають у Львівську область з інших регіонів України та з-за кордону, свідчить про їхню відносну однорідність. Тобто, як у чоловіків, так і в жінок активні імміграційні процеси мають місце майже протягом усього працездатного віку – від 20 до 60 років, тоді як чоловіки та жінки виїжджають здебільшого в активному репродуктивному віці. Такий стан справ говорить про вплив міграції на старіння населення та зниження його відтворювальних можливостей. Тобто, у статистичному вимірі міграція призводить до вимивання демографічного, наукового потенціалу (до виїзду за кордон молодих, здорових, цілеспрямованих осіб) та заміну їх представниками старшого покоління. І хоча оцінювати вплив міграції в однозначно негативному плані не варто. Проте, з точки зору демографії та відтворювального потенціалу для Львівської області цей вплив наразі є більш негативним, ніж позитивним.

Крім очевидних фактичних втрат унаслідок інтенсивних міграційних процесів існують й інші – похідні, що виникають у результаті дії перших. До таких втрат варто віднести кількість дітей, яка не народилась унаслідок від'ємного міграційного приросту населення.

При проведенні цього дослідження було використано статистику міграції населення за основними потоками у Львівській області за період 1993-2013 рр., при цьому дані за 2002-2013 рр. були взяті з публікацій Державної служби статистики України та Головного управління статистики у Львівській області.

---

¹²⁹ Зовнішня трудова міграція населення України. – К. : Укр. центр соціальних реформ, Держкомстат України, 2009. – 119 с., С.31

Ретроспективний аналіз мобільності, народжуваності та чисельності населення дозволив обчислити демографічні втрати області внаслідок міграційних процесів. Певні труднощі виникли з обчисленням повікової структури мігрантів у 1993-2001 роках через відсутність необхідних даних у статистичній звітності. Але оскільки ці роки були найбільш показовими в міграційній історії (оскільки характеризуються найвищими від'ємними приростами), також здійснено реконструкцію повікового розподілу показників міграції для даного періоду за наступним підходом. Спочатку обчислено повікові пропорції кількості прибулих та вибулих осіб у загальному числі переміщень населення за період 2002–2013 рр. окремо для чоловіків та жінок. Далі здійснено ретроекстраполяцію цих пропорцій за лінійною та логарифмічною функціями. За остаточні пропорції було прийнято середні з отриманих значень. Оперуючи загальним числом кількості прибулих та вибулих осіб, а також повікові пропорції, отримано обчислені повікові значення прибуття та вибуття населення у 1993-2001 рр.

Міграційні втрати людського потенціалу можна розраховувати як суму добутку сальдо міграції жінок у репродуктивному віці в певній віковій категорії на коефіцієнт народжуваності в даній віковій групі. Крім того в структурі кількісних міграційних втрат варто виділити: фактичні – дані статистичних звітів Державної служби статистики України; первинні, що виникли в результаті мобільності жінок у фертильному віці; вторинні, що матимуть місце в недалекій перспективі та є наслідком первинних втрат.

Результати аналізу та обчислень показали, що за 1993-2012 рр. вплив міграційного фактору на народжуваність у регіоні виражався здебільшого у негативних проявах, зменшуючи відтворювальний потенціал регіону. Проте в останні роки така його дія поступово зменшується, а у 2006, 2008, 2009 та 2012 роках унаслідок оптимізації структури міграційних потоків математичні розрахунки показали приріст народжуваності за рахунок високої мобільності жінок у активному репродуктивному віці (рис.2.5).

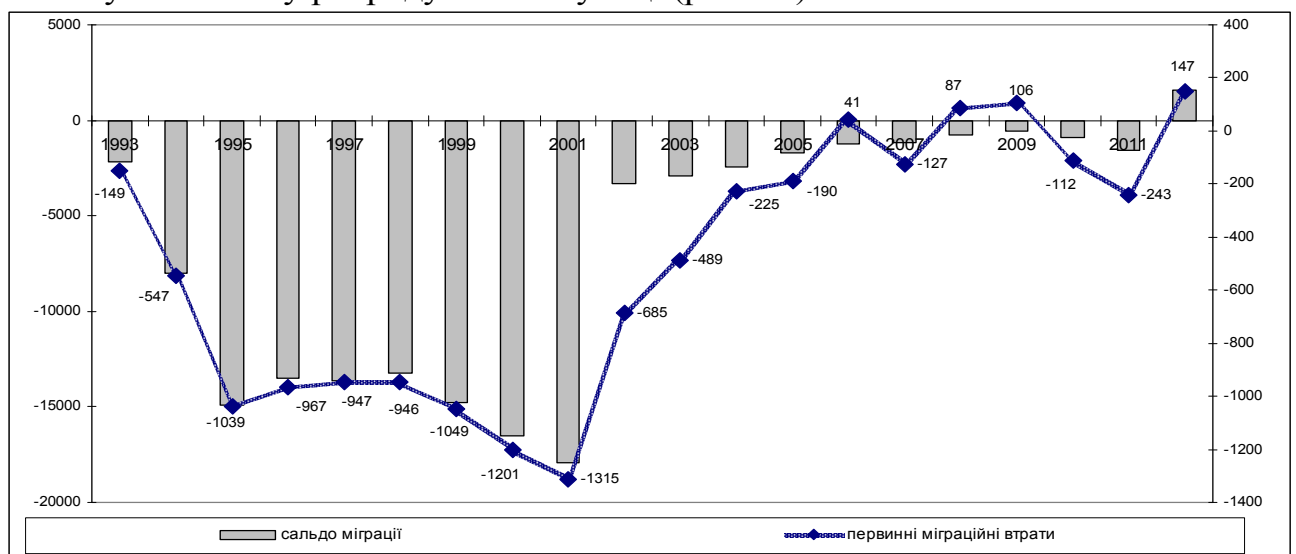

Рис. 2.5 – Динаміка сальдо міграції та первинних міграційних втрат за 1993-2012 рр. у Львівській області, осіб*

* Складено авторами на основі даних¹³⁰

¹³⁰ Авторські розрахунки на основі даних Офіційного сайту Головного управління статистики у Львівській

Сумарно за ці роки внаслідок міграції кількість населення фактично зменшилась майже на 131,8 тис. осіб. Крім того внаслідок значних обсягів виїзду за кордон жінок в активному фертильному віці, за нашими оцінками, не народились практично 10 тис. дітей (первинні втрати). Загалом втрати демографічного потенціалу області за 1993-2012 рр. сягають 142 тис. осіб (табл. 2.9). Вторинні втрати незначні, оскільки дівчатка, що могли б народитись у середині 90-х років, ще не ввійшли у фертильний вік, проте на перспективу в прогнозних моделях ці втрати будуть вагомішими.

Варто відмітити, що насправді наведені результати не показують усієї картини демографічних міграційних втрат, адже тут враховано лише демовтрати внаслідок високої мобільності жінок за останні 20 років. А виникнення структурних деформацій у статевовіковій сукупності населення можна ще пов'язати із історичними процесами, які відбувались в Галичині в ХХ ст. Війни, репресії, насильницьке виселення, загалом національно-визвольна боротьба, однозначно негативно вплинули на статевовікову структуру як чоловіків, так і жінок у фертильному віці, а також сприяли формуванню декількох еміграційних хвиль.

Таблиця 2.9 – Демографічні втрати населення внаслідок мобільності жінок у 1993-2012 роках у Львівській області*

Роки	Демографічні втрати, осіб			
	Первинні	Вторинні	Фактичні	Загальні
1993-1997	3649	0	52200	55849
1998-2003	5197	0	65696	70893
2003-2008	904	0	10239	11144
2008-2012	162	48	3704	3914
Разом	9912	48	131839	141800

* Складено на основі авторських розрахунків

З іншого боку, виокремлено оцінити вплив чоловіків на стан демографічної ситуації доволі важко, адже немає показників, які б дозволяли це визначити. Зрозуміло, що розрив сім'ї внаслідок того, що чоловік покидає рідну країну і їде на заробітки, призводить до погіршення показників народжуваності серед жінок, зокрема – до наднизького сумарного коефіцієнта народжуваності (в останні роки він коливався в межах від 1,2 до 1,6 дитини на одну жінку в фертильному віці). З рисунку 2.6 стає очевидним факт наявності прямої залежності між значеннями показника міграційного сальдо та сумарним коефіцієнтом народжуваності.

До 2001 року з наростанням від'ємних значень механічного приросту кількість дітей, які може народити жінка у фертильному віці, стабільно зменшувалась, досягнувши свого мінімального значення в 1,26 дитини у рік з найвищими імміграційними показниками. Упродовж першого десятиріччя ХХІ ст. поступове врівноваження міграційних процесів вилилось у стабілізацію

головного відтворювального показника та його повільного зростання до 1,58 дитини на одну жінку у фертильному віці.

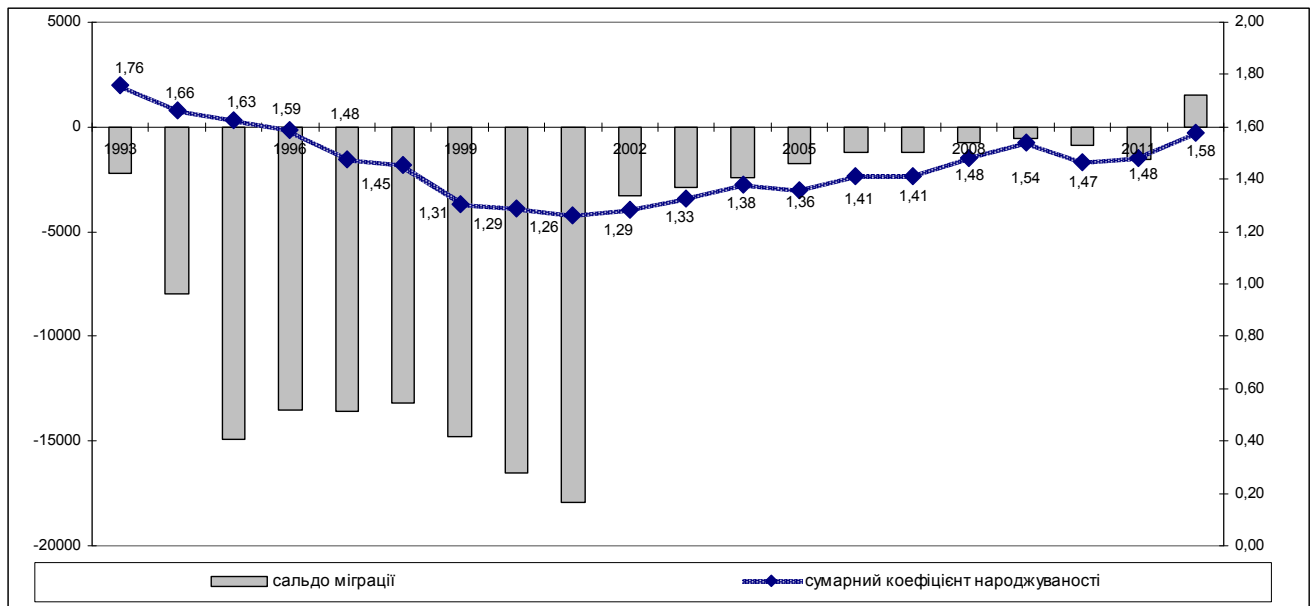

Рис. 2.6 – Динаміка сальдо міграції та сумарного коефіцієнта народжуваності за 1993-2012 рр. у Львівській області*

* Складено на основі авторських розрахунків

Зазначимо, що такі значення сумарного коефіцієнта народжуваності не є достатніми для нормального відтворення населення і в подальшому можуть призвести до нової хвилі демографічної кризи.

Крім того, математичні розрахунки показали тісний взаємозв'язок між інтенсивними міграційними процесами та структурними змінами в статевовіковій структурі населення регіону (рис.2.7).

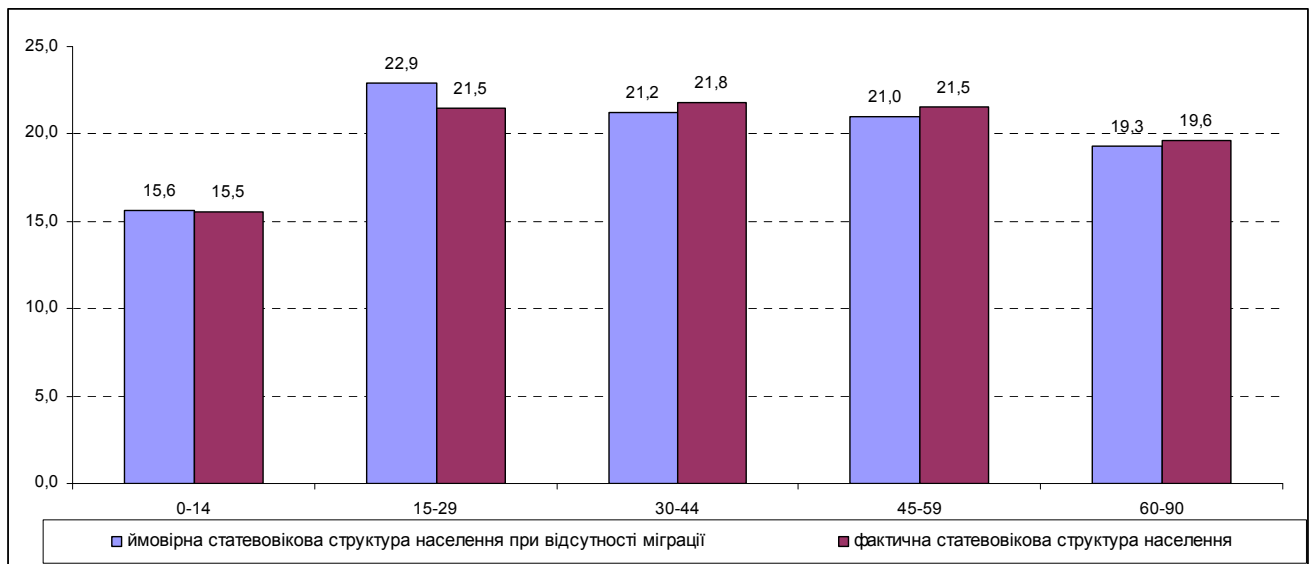

Рис. 2.7 – Статевовікова структура населення станом на 2013 р. при відсутності міграції та при її наявності у Львівській області, %*

* Складено на основі авторських розрахунків

Так, за відсутності від'ємного механічного приросту станом на 2013 рік така структура населення могла б бути сприятливішою. Частка населення у

молодших вікових групах 0-14 років та 15-29 років була б вищою на 0,5% та 1,5% відповідно, а у старших вікових групах – навпаки, нижчою.

Детальніший аналіз впливу міграційних процесів на статевовікову структуру у Львівській області представлено на рис. 2.8 та рис. 2.9.

Графічне зображення кількісних результатів міграції дозволило зробити висновок про значний вплив рівня мобільності на поглиблення диспропорцій у статевовіковій структурі населення, а іншими словами – про вимивання людських ресурсів серед жінок, особливо у молодому віці до 19 років, та практично протягом усього працездатного віку від 25 до 60 років.

Варто зазначити, що масовий відплив осіб жіночої статі та відповідно трансформація їхньої вікової структури загострили проблеми, пов'язані з майбутнім відтворенням населення. Особливо наочно це демонструє рисунок 2.10 (статевовікова піраміда). З даної статевовікової піраміди добре видно, що відплив жінок у молодших вікових групах значно збільшив спадний кут нахилу кривої, яка відображає на рисунку кількість населення, та одночасно поглибив демографічну яму, пік якої станом на 2012 рік серед жінок припадає на 10-річний вік.

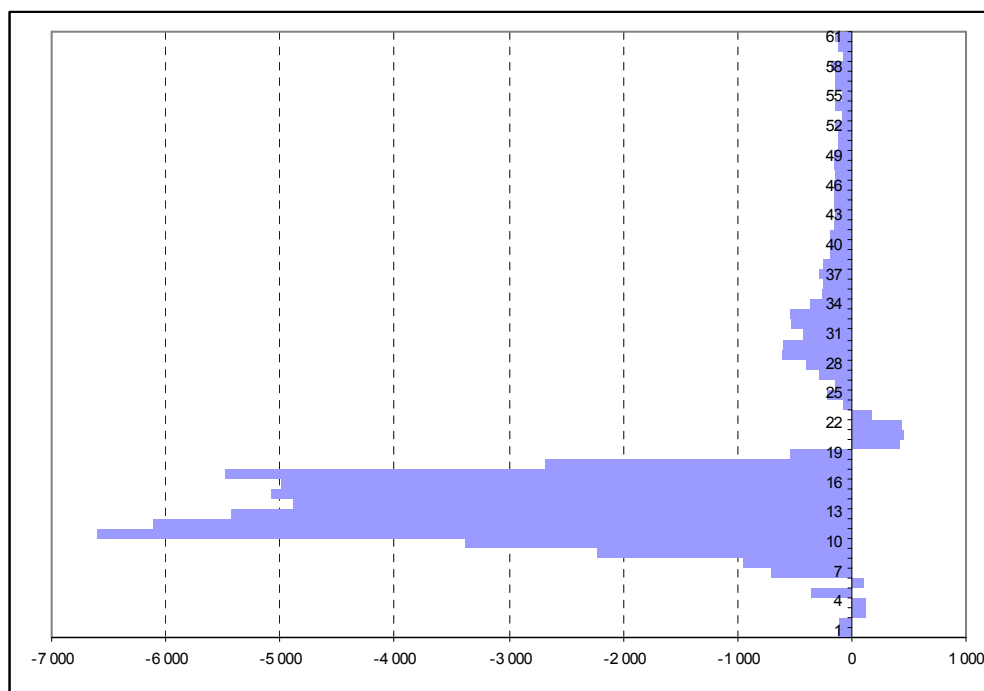

Рис. 2.8 – Графічна ілюстрація впливу міграційних процесів (2002-2012 рр.) на вікову структуру населення жіночої статі Львівської області, осіб*

* Складено на основі авторських розрахунків

Такий стан справ дозволяє зробити висновок, що підстав для зростання чисельності населення за наявної статевовікової структури у майбутньому немає, а ймовірність виникнення демографічних криз у недалекій перспективі залишається дуже високою.

Відзначимо порівняно незначний внесок міграції в трансформацію вікової структури серед чоловіків. Проте, внаслідок від'ємного сальдо міграції все ж демографічна яма поглибилась незначною мірою (рис. 2.10), пік якої станом на

2012 рік припадає на 10-річний вік, а також нечисельно зменшилась кількість чоловіків у активному працездатному віці 30-40 років.

Такий стан справ можна пояснити статевовіковими особливостями мігрантів Львівської області. Так, за даними статистики, понад 60% мігрантів – жінки, в той час як лише 39% з мігруючого населення є представниками чоловічої статі. Крім того, вікова структура мігрантів, які вибувають з регіону та прибувають в місце міграційного вибору має більш виражений маскулінний ніж феміністичний профіль, що в результаті веде до зниження впливу міграції на трансформацію статевовікової структури чоловіків.

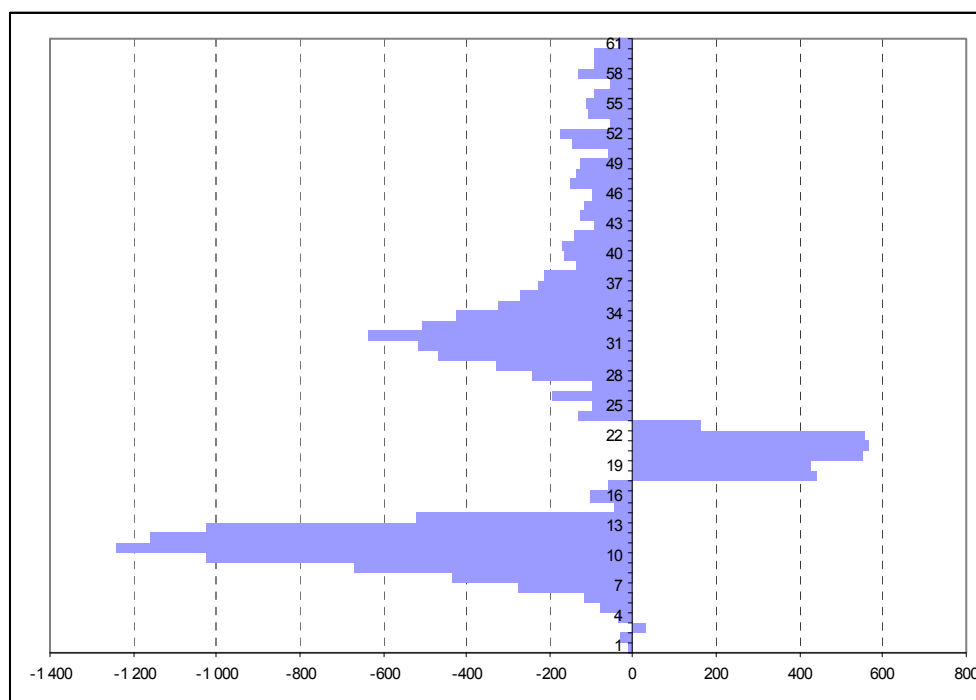

Рис. 2.9 – Графічна ілюстрація впливу міграційних процесів (2002-2012 рр.) на вікову структуру населення чоловічої статі Львівської області, осіб*

* Складено на основі авторських розрахунків

У плані скорочення кількості населення і погіршення його вікової структури, згідно з демографічним прогнозом, Львівська область у Карпатському регіоні займає лідируючі позиції. У даному регіоні кількість населення за останні 10 років зменшилась на 100 тис. осіб¹³¹. Найнижчі показники відтворення, які спостерігаються в Львівській області, не сприятимуть стабілізації демографічної ситуації, а частка області в загальному зменшенні кількості населення Карпатського регіону становить близько 70%. За оптимістичним сценарієм розвитку подій людність зазначеної регіональної складової цієї суспільної системи може зменшитись на 270 тис. осіб, за середнім – на 450 тис. осіб, а за найгіршим – на 658 тис. осіб.

Якщо зробити спробу дати коротку оцінку можливого впливу міграції на розвиток демографічних процесів на Львівщині до 2050 року (для довідки – розрахунки здійснюються фахівцями зазвичай у трьох варіантних сценаріях:

¹³¹ Бараняк І. Є. Прогнозування тенденцій розвитку демографічних процесів у регіоні (на прикладі Львівської області) / І. Бараняк // Регіональна економіка – Вип. 1/ 2013 / – Львів, 2013. – 224 с. – с. 136, С. 132-137

песимістичному, середньому та оптимістичному), то середній варіант відповідає найбільш вірогідному стану, а песимістичний та оптимістичний задають нижню та верхню межі динаміки демографічних показників. І якщо інтенсивність міграційних процесів до 2050 року зберігатиме такі ж тенденції, як в останні 10 років, то демографічні міграційні втрати й надалі матимуть місце, проте поступово змінюватиметься співвідношення між їхніми первинними та вторинними компонентами.

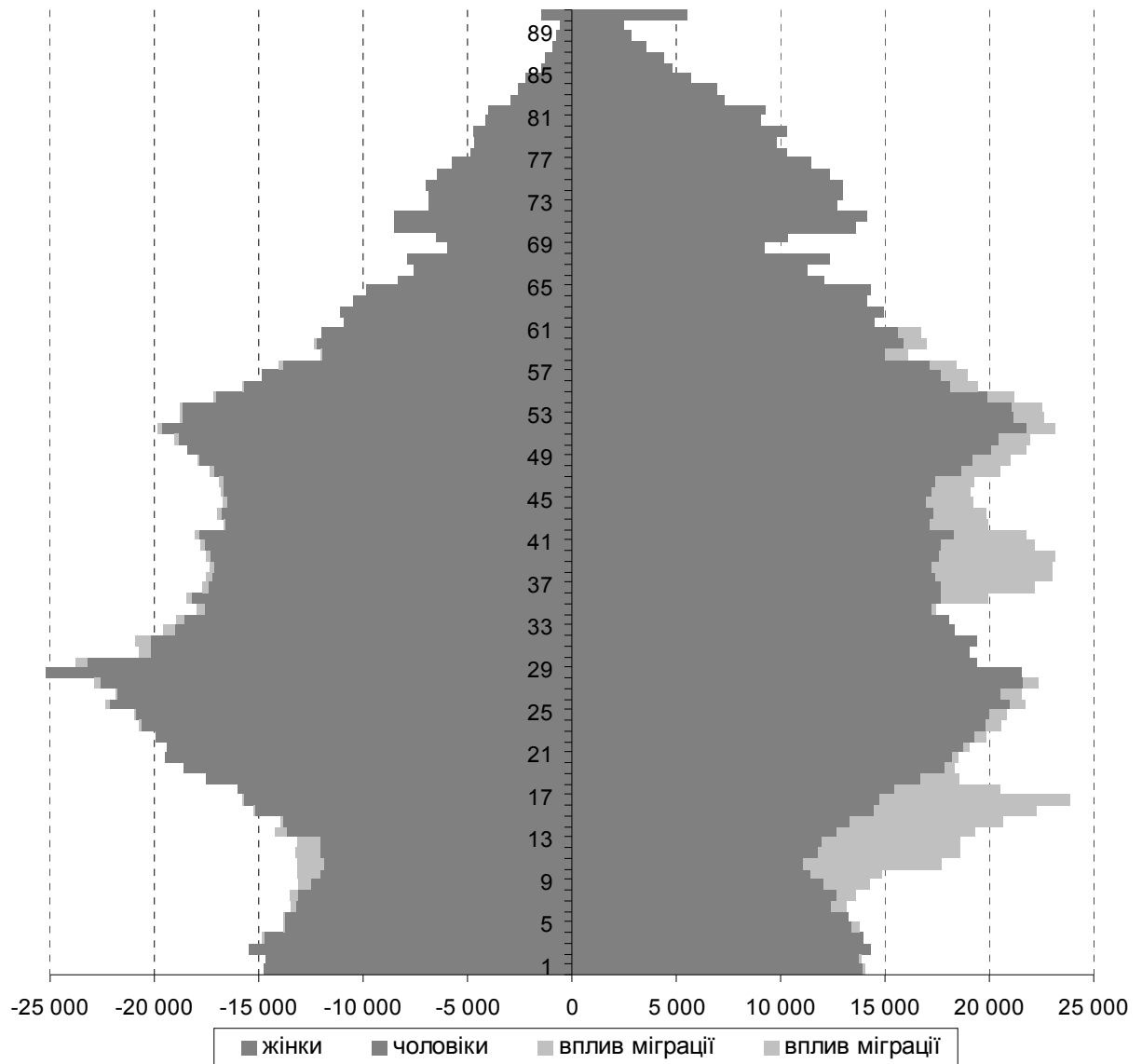

Рис. 2.10 – Фактична статевовікова структура населення Львівської області станом на 2012 рік та ймовірна – за винятком міграційних втрат, осіб*

* Складено на основі авторських розрахунків

У підсумку, згідно з таким сценарієм розвитку подій, за рахунок фактичних міграційних процесів кількість населення може зменшитись на 15 тис. осіб. Додатково первинні втрати становитимуть близько 2 тис., а вторинні – 6 тис. осіб. Втрати демографічного потенціалу внаслідок мобільності населення області за 2014-2050 роки можуть сягнути 23 тис. осіб (табл. 2.10).

За оптимістичного варіанту розвитку подій наявна кількість населення в результаті міграційних процесів мала б зрости до 2050 року більш ніж на 13,5

тис. осіб, проте, врахувавши первинні і вторинні витрати, ця цифра буде набагато меншою – трохи більше 6 тис. осіб.

Щоб урівноважити демографічну систему, яка була «розхитана» під час демографічної кризи в кінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст., значення демопоказників, які за ідеальних умов вважаються нормальними при простому відтворенні населення, вже не є достатніми. Необхідно, щоб тривалий час зберігались сприятливі умови для зростання показників-стимуляторів (позитивне сальдо-міграції та високі показники народжуваності), а також загальна динаміка росту реальних показників була на порядок вища відповідної прогнозованої «норми».

Таблиця 2.10 – Прогнозні втрати демографічного потенціалу населення внаслідок міграційних процесів у 2014-2050 роках у Львівській області*

Варіант розвитку подій	Демографічні втрати, осіб			
	Первинні	Вторинні	Фактичні	Загальні
середній	-1813	-5949	-15474	-23236
оптимістичний	-1232	-5799	14139	7108
песимістичний	-1813	-6747	-38898	-47459

* Складено на основі авторських розрахунків

Наявність первинних демографічних втрат від міграції в оптимістичному варіанті демопрогнозу пов'язана з тим фактом, що структура розподілу позитивних та негативних значень міграційного сальдо за віковими групами не є сприятливою для відтворення населення. Тобто простежується така тенденція, що більш високі позитивні значення сальдо міграції спостерігаються серед чоловіків та жінок у нерепродуктивному віці, і, відповідно, від'ємні – серед жінок в активному репродуктивному віці.

У підсумку слід зазначити, що вплив демографічної кризи кінця ХХ ст. ми відчуватимемо в найближчій перспективі постійно, а особливо в 20-х роках ХХІ ст., коли в дітородний вік увійдуть жінки, народжені у час попередньої демо кризи. Тому вже зараз, з метою запобігання ускладнення демоситуації, необхідна активна демографічна політика, яка б мінімізувала та регулювала можливі втрати людського потенціалу в найближчому майбутньому, забезпечила умови для формування розширеного режиму відтворення населення. Така політика повинна сприяти зміні кількісних і якісних параметрів в структурі населення, а це, в свою чергу, пов'язується з необхідними якісними змінами у динаміці процесів народжуваності, смертності, сімейного складу, внутрішньої й зовнішньої міграції.

2.4. Модель «міграційного профілю регіону» в системі розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення вимірів міграції

Ефективне регулювання міграційних явищ та процесів, які мають особливе значення для розбудови регіональної економіки та політики в Україні, вимагає концентрованої, якісної, оперативної статистичної інформації.

Актуальність такої постановки питання обумовлена різними обставинами.

Серед них слід назвати:

- рух світової спільноти до нового геополітичного й економічного порядку. Нині має місце глобалізація й одночасна регіоналізація нових загроз і можливостей регіонального людського розвитку в Україні, пов'язана з інтенсифікацією міжнародних зв'язків між суб'єктами регіональної економіки та політики;
- інституціоналізацію форм та видів міграційних явищ та процесів, котрі локалізовані в регіональному середовищі й повинні бути досліджені з позиції інтересів розбудови української держави задля підвищення рівня добробуту людей;
- відстоювання населенням України європейського вектора розвитку й визначення керівництвом держави нового курсу реформ. Мова йде про розробку інфраструктурного забезпечення їхньої реалізації на рівні центральних та територіальних органів державної влади, що вимагає правдивої інформації;
- розвиток регіональної системи обліку й статистики, котра нині орієнтовна на використання нових технічних засобів й інформаційних технологій.

В Україні з боку держави наразі немає чітких кроків щодо розбудови національної системи обліку й статистики процесів міграції, які б відповідали потребам якісного інформаційного забезпечення міграційної політики. Теоретико-методологічні дослідження ведуться доволі фрагментарно, орієнтовані на особистий потенціал керівників окремих наукових шкіл. Регіональна специфіка реальних обсягів явища не є предметом постійного моніторингу з боку держави. Культурологічні проблеми міграції в Україні тривалий час просто замовчувалися з ідеологічних причин.

Найбільш показовими в цій ситуації є міграційні дослідження (перш за все, соціологічні), що проводяться під егідою міжнародних організацій, при їхній посиленій фінансовій допомозі. Прикладом є спільний проект технічного співробітництва Міжнародної організації праці (МОП) в Україні, Міжнародної організації з міграції (МОМ), українських та міжнародних експертів, фахівців ДМС України, зацікавлених міністерств та відомств «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами», який фінансувався ЄС, опублікований в 2013 році¹³². Аналіз трудової міграції проводився на основі двох масштабних обстежень населення України, проведених у 2008 та 2012 роках Держстатом України за підтримки МОП, МОМ та Світового банку.

Реалізація саме цього проекту вказала на незадовільний стан міграційної статистики в Україні¹³³. У вказаному звіті, зокрема, наголошено, що численні категорії трудових мігрантів, зокрема, внутрідержавних, офіційною статистикою не обліковуються. Заповнити прогалини у системі статистичних знань міг би Всеукраїнський перепис населення, однак останній перепис був проведений у 2001 році, а наступний планувався на 2016 рік. Значне застереження викликає

¹³² Україна. Міграційний профіль МОП в Україні – 2013. – 98 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rv.dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf

¹³³ Україна. Міграційний профіль. МОП в Україні – 2013. – 98 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rv.dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf

відомча статистика, адже методологія розрахунку показників міграції в різних структурах не те що по-різному фіксує міграційні явища і процеси (відповідає різних цілям), але дає різні оцінки тим самим явищам. Свідченням цьому є розходження у статистичних даних Держприкордонслужби України у кількості іноземців, поставлених на облік в органах ДМС України як прибулих на навчання та кількості іноземних студентів, які навчаються в Україні. При цьому спеціальні вибіркові обстеження міграцій не є систематичними. Додатковим джерелом інформації про українську міграцію виступають відомості інших країн, проте методологія обліку мігрантів у цих країнах суттєво різниться між собою (фіксація зміни офіційного місця проживання, дані про освіту мігранта, його етнічну належність), а тому не може слугувати надійною базою аналізу міграційних явищ та процесів. Незважаючи, на те що в Україні створено Державну іграційну службу (ДМС), вона не концентрує в собі усі функції та повноваження у сфері регулювання міграцій. Гостро стоїть питання статистико-інформаційного забезпечення міграційної політики на рівні регіональної економіки та політики. З 2010 року в Україні пророблялись питання адміністративно-територіальної реформи, проте у плані формування регіональної статистики міграції теж практично нічого зроблено не було.

Суттєвим викликом сучасного розвитку України є така абсолютно нова форма внутрішньої міграції населення як вимушені переселенці. Розпочавшись в 2014 році на фоні анексії Криму й збройного конфлікту на сході України, вона загострила питання формування системи обліку та статистики надзвичайно специфічної категорії людей.

Говорячи про систему діючого інформаційного забезпечення міграційної політики в Україні, можна виділити такі джерела її формування:

- офіційні статистичні дані органів державної статистики України (в т.ч. регулярних вибірових обстежень Державної служби статистики);
- відомчі адміністративні дані міністерств та відомств України (центральных та територіальних органів виконавчої влади);
- відомості спеціальних досліджень наукових установ та організацій України;
- відомості спеціальних обстежень окремих дослідників, що займаються проблемами міграції (у рамках міжнародних, грантових проектів, власних ініціатив).

Враховуючи, що в Україні в останній період відбуваються значні зміни в системі цивілізаційних орієнтирів розвитку, а з ними - в системі органів державної влади, в розподілі їхніх повноважень, у виконанні ними певних функцій, можна сподіватися на активізацію інтересу суспільства, і, зокрема, владних, бізнесових й громадських структур до формування й розвитку **регіонального міграційного менеджменту**.¹³⁴ Він вимагає належного статистико-інформаційного супроводу.

---

¹³⁴ Регіональний міграційний менеджмент - нова галузь регіональної економіки та територіального управління, покликана вивчати закономірності та особливості реагування органів державної влади та територіального управління на активізацію локалізованих у просторі і часі міграційних процесів, враховуючи їхні соціокультурні й інші наслідки для локальних регіонів-соціумів, а також здійснювати супровід з формування та розвиток ринку міграційних послуг в світлі вимог нової економіки XXI століття.

Процес формування системи обліку та статистики міграційних процесів, які б відповідали потребам регіонального міграційного менеджменту, включатиме постановку цілей та вирішення задач різного рівня – загальнонаціонального, регіонального або місцевого (територіального). На національному рівні слід:

- перейти від ведення статистики, що ґрунтується на фактах реєстрації/зняття з реєстрації фізичних осіб за місцем проживання, до статистики власне міграції, яка б враховувала значну кількість переїздів населення, які не супроводжуються реєстрацією зміни місця проживання;
- організувати та провести черговий перепис населення України, Програма якого б містила детальний перелік питань про внутрідержавну міграцію, облік міграційної активності населення, а також пов'язаних з ними питань щодо фрагментації станів сімейних відносин;
- створити єдиний державний орган, який би концентрував усі повноваження щодо міграцій в Україні;
- навести порядок у веденні міграційної статистики (в т.ч. на регіональному рівні), відновити по можливості рештки баз даних, які існували на момент початку адміністративної реформи в Україні (2010 р.) в окремих центральних органах виконавчої влади, що згодом ліквідовувалися й реорганізовувалися (стосується передачі обліку баз даних іноземців від МВС України до ДМС країни), відкоректувавши їх бази даних необхідною інформацією.
- розширити сферу доступності зацікавлених осіб до інформації адміністративних (відомчих) баз даних міграційного обліку та статистики, які не публікуються або публікуються з грифом «ДСП»;
- налагодити систематичне й періодичне (хоча б один раз на 4-5 років) проведення спеціальних вибірових обстежень міграційних питань в Україні, які б ґрунтувалися на однаковій методиці (як це мало місце в 2008 та 2012 роках за допомогою введення Державною службою статистики України спеціального додаткового модуля регулярного вибірового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності), що уможливило співставність отриманих даних. Вибірковий метод обстежень міграційної активності населення поширити на дослідження різних категорій мігрантів, передусім, внутрішніх мігрантів, іммігрантів з країн, що розвиваються. Особливо на часі його використання для дослідження проблем, що пов'язані з потребою організації обліку та статистики вимушено переселених осіб в Україні із АР Крим та зони збройного конфлікту в Донбасі;
- використовувати усі можливі джерела даних міграційної статистики, в т.ч. з інших країн, обов'язково враховуючи наявність розбіжностей у методології збору та обробки статистичних даних інших країн;
- максимально сприяти заохоченню громадян до виконання вимог щодо реєстрації/зняття з реєстрації за місцем проживання мігрантів;
- розширити коло показників, за якими фіксується інформація про зміну офіційного місця проживання, зокрема, введення до її числа даних щодо освіти особи, її етнічної належності тощо;

- забезпечити збір інформації через мережу соціальних служб та організацій щодо сімей трудових мігрантів, їхньої чисельності та складу, усіх тих, що опинилися в особливо скрутних життєвих умовах;

- максимально повно залучати в процес створення єдиної доступної для роботи бази безособових міграційних даних усі джерела та можливості. Мова стосується також удосконалення обліку, заснованого на персоніфікованих даних (іноземців, що прибувають в Україну), покращання взаємодії правоохоронних структур (МВС України, Держприкордонслужби України), а також ДМС України, МОН України, Мінсоцполітики України.

- запровадити видання щорічного міжвідомчого статистичного збірника з проблем міграції (бюлетені містять обмежену кількість даних, акумульованих в ДМС України та Держстаті України);

- відновити роботу Міжвідомчої комісії з питань міграції при КМУ, включивши у її склад представника Державної служби статистики України.

На регіональному (локальному) рівні формування системи обліку та статистики міграційних процесів першочергово вимагатиме:

- розробки системи показників обліку та статистики процесу маятникових міграцій населення;

- розробки системи показників малого прикордонного руху населення;

- розробки моделі «міграційного профілю регіону»

Оскільки нині регіоналізація суспільного життя диктує потреби розвитку методичного забезпечення регіонального аналізу та прогнозу міграційних явищ та процесів, то специфічні прийоми аналізування та прогнозування стратегічних цілей людського розвитку, зокрема тих, які визначають ціннісні, соціально-культурні засади людської міграційної поведінки та діяльності, їхнє інформаційне забезпечення особливо на часі.

Методологічні підходи до побудови моделі «міграційного профілю регіону»

Ефективність робіт з формування системи обліку та статистики міграційних процесів на регіональному рівні може значною мірою бути підвищена за рахунок розробки на впровадження у життя моделі «міграційного профілю регіону» – спеціалізованого статистико-інформаційного джерела даних (з макетом форм таблиці-довідника), спрямованого на покращення інформаційного забезпечення робіт стратегічного та оперативного управління в країні, націленого на організацію моніторингу міграційних процесів у регіоні, а також вирішення прикладних задач регіональної економіки та політики (в частині узгодження кроків по локалізації цілей¹³⁵ соціально-економічного

¹³⁵ Робота з локалізації цілей розвитку регіону уже проводилася членами наукового колективу в процесі досліджень шляхів адаптації Цілей Розвитку Тисячоліття до рівня адміністративної області (пілотні проекти Міністерства економіки України та ПРООН в Україні стосувалися Донецької, Луганської та Львівської областей). Метою роботи було окреслення регіональної специфіки прояву ЦРТ, формування на цій основі якісного довгострокового програмного (стратегічного) документу соціального розвитку конкретної території як регіональної суспільної системи. Практично мова йшла про аналітичну доповідь, яка мала не лише акумулювати інформацію про пріоритетність "ЦРТ-регіон", але й розкривати підходи до вироблення критеріїв, показників регіональної оцінки ЦРТ, обґрунтування ідей щодо конкретизації завдань для місцевих органів виконавчої влади в розрізі окремих цілей, акумулювання ресурсів для досягнення поставлених цілей тощо. Методичне забезпечення такої роботи визначалося загальними засадами теорії й практики соціальної економіки

розвитку регіону (регіону-соціуму) та цілей міграційної активності його мешканців).

«Міграційний профіль регіону» має за мету комплексне відображення наслідків міграції з виділенням соціокультурологічних, інституційних, функціональних аспектів. Залученість у структуру форми профілю інформації соціологічного характеру дозволить доповнювати статистичний опис якісними вимірниками з відображенням суб'єктивних оцінок з проблемних питань. Формування такої комплексної інформаційної системи дасть змогу чітко розуміти міграційний профіль регіону та значущість міграційних процесів для забезпечення його перспективного розвитку. Відтак інтеграція міграційних процесів з посиленням на узагальнені статистичні й соціологічні оцінки дозволить означити пріоритети пониження міграційних ризиків та потреби регулювання рівня міграційної активності населення.

«Міграційний профіль регіону» (МПР) - засіб концентрованого і періодичного представлення органам державної влади та територіального управління, а також місцевого самоврядування детальної якісної та оперативної інформації про стан та динаміку перебігу явищ та процесів міграційної сфери регіону-соціуму.

Ідея розробки та публікації такого джерела даних про міграцію, як міграційний профіль, виникла в 2009 році в Празі в ході підготовки та проведення Міжнародної конференції «Побудова міграційних партнерств» за участю міністрів 49 держав світу, відповідальних за міграцію¹³⁶. Що ж до Програми «Східне партнерство», то вона стала спільною ініціативою держав Польщі та Швеції ще у травні 2008 року. У червні 2008 року цю ініціативу було підтримано на засіданні Європейської Ради (на Саміті глав держав і урядів країн-членів ЄС). Східне Партнерство - шлях посилення Європейської політики сусідства (ЄПС) і спрямоване на реалізацію програми інституційного будівництва.

Зі свого боку вважаємо за доцільне вказати, що термін «профіль» (фр. *profil*, лат. *filum* «нитка») вибрано фахівцями для позначення процесів міграцій як явища не випадково. У довідковій літературі воно означає сукупність основних, типових рис, що характеризують об'єкт¹³⁷. В *економіці* – професію,

---

та регіонального менеджменту. Це передбачало застосування класичних засобів аналізу політики: від розгляду проблемної ситуації й обґрунтування пріоритетності цілі в умовах регіону до вивчення громадської думки з приводу бачення ситуації в майбутньому, дискурсу щодо сценаріїв розвитку (аналіз вигод і витрат), формулювання ключових заходів. Авторами вказувалося, що на регіональному рівні методичне забезпечення аналізу та прогнозу цілей соціальної політики не може бути ідентичним тому, що має місце на макрорівні.

[Садова У.Я., Андрусишин Н.І. Подолання бідності в контексті локалізації цілей розвитку тисячоліття в Україні // Регіональна економіка. – 2006 р.].

¹³⁶ Детальніше див.: Eastern Partnership - an ambitious project for 21st century European foreign policy, by European Commissioner for External Relations and European Neighbourhood Policy, Benita Ferrero-Waldner, 20 February 2009.

¹³⁷ У спеціальній літературі поняття **профіль** (від фр. *profil* — начерк) має велику кількість трактувань: від зображення людського обличчя (традиційне портретне зображення голови у період ранішнього Відродження в Європі, або ж грецький профіль) до якогось предмета збоку за сукупністю притаманних йому типових рис чи якостей (фах, професія, господарство, навчальний заклад). Прикладами є технічний профіль вишу, зерновий профіль сільського району, профіль модему, тобто перелік комп'ютерних програм модему, профіль в інформатиці - сукупність стандартів, зорієнтованих на виконання якогось завдання, науковий профіль дослідницької установи або науковець відповідного (широкого) профілю тощо.

спеціальність, господарство, навчальний заклад, в *інформатиці* – набір стандартів, орієнтованих на виконання конкретної задачі, обліковий запис у обчислювальних системах, у *географії* – лінія, проведена по сукупності точок на якійсь поверхні чи географічній карті, що демонструє загальний геометричний обрис цієї поверхні¹³⁸. Вочевидь, поняття профілю можна застосувати й для позначення специфічних рис міграції. Адже профіль може бути типовий і атиповий, широкий і вузький, ін. Важливим є те, що незалежно від ракурсу, основа профілю відповідає мінімальному спотворенню реального стану речей, допомагає встановленню приналежності особи-мігранта до певної міграційної групи чи громади, дає змогу проводити експертизу її належності до неї за низкою ознак (особливо культурологічного, релігійного, професійного, етичного плану). Поняття «профіль» несе доволі важливу інформацію про об'єкт – від візуального та нормативно-культурного до меморіального характеру. З цього приводу варто нагадати, що існує візуальна історія профільного зображення об'єкту. Вона вказує на те, що профіль об'єкту передбачає певну форму ідеалізації його моделі. Свідченням цього є профільний портрет – одна з найдавніших форм, оскільки для його створення вимагалася менше навиків малювання (людина малювалася не з натури, а через підсвічений напівпрозорий екран, на якому обводили її силует)¹³⁹.

У нашому випадку побудова МПР орієнтована на поєднання інформації різного типу і способів збору (з різних джерел, різного призначення та завдань). Загальна структура його моделі включає: коротке резюме (хто залучений до підготовки МПР і за яких умов), мету та джерела даних МПР, огляд міграційної ситуації у регіоні (з картографічним представленням даних міграції по регіону, та адміністративній області, з детальним викладом даних про центр території, її площу, кордони, населення, етнічні групи, мови, керівництво області, регіональний продукт, рівень безробіття, гео- та інші інформаційні ресурси), перелік та аналіз чинників міграції у регіоні та їхню специфіку (етнічну структуру населення, політичні та релігійні уподобання мешканців), оцінку демографічного потенціалу трудової міграції регіону, цілі формування регіональної міграційної політики, міграційні ефекти від формування та реалізації регіональної політики, перелік законодавчих міграційних ініціатив, визначення основних проблем розвитку міграційних процесів у регіоні, висновки та рекомендації. Нижче наведено проект типової структури моделі «міграційного профілю регіону».

---

138 Наведено за: Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C>

139 Відомий римський діяч, вчений і письменник Гай Пліній Старший у книзі «Природнича історія» (лат. *Naturalis Historia*, *Historia Naturalis* чи *Naturae Historiae*), складеної приблизно в 77 році н. е. писав: «Ліпити з глини портретне зображення першим придумав гончар Бутад з Сікіона, в Коринфі, завдяки дочці: закохана у юнака, вона, коли той їхав у чужі краї, обвела тінь від його обличчя, яка падала на стіну при світильнику, лініями, по яких її батько наклав глину, зробив рельєф і, коли він зробився твердим, обпик разом з іншими глиняними виробами». Очевидно тут можна говорити і про меморіальну ціль зображення.

Вступ

1. Аналіз соціально-економічних передумов міграції у регіоні

- a. Економічне становище
- b. Демографічна ситуація
- c. Ринок праці
- d. Рівень життя населення
- e. Аналіз міграційної ситуації в регіоні
- f. *Іммігранти регіону*:
  - i. Динаміка імміграції
  - ii. Категорії мігрантів
  - iii. Біженці за країнами та регіонами походження
  - iv. Іноземці, які мають дозвіл на тимчасове проживання
  - v. Іноземні студенти, які отримують вищу освіту
  - vi. Іноземні студенти, які навчаються в аспірантурі
  - vii. Найбільші групи працівників мігрантів, які мали дозволи на працевлаштування за країнами походження
  - viii. Нелегальні (незаконні) мігранти
  - ix. Мігранти, затримані за незаконне перетинання державного кордону
  - x. Чисельність іноземців – потенційних мігрантів, яких допущено на територію України, області
  - xi. Особи, прийняті Держприкордонслужбою України відповідно до угоди про реадмісію
  - xii. Вимушено переселені особи

Доповненням можуть бути блоки «Іноземці як жертви торгівлі», «інтеграція робочої сили іноземців на регіональному ринку праці».

- g. *Емігранти регіону*
    - i. Динаміка еміграції
    - ii. Категорії емігрантів
    - iii. Трудові емігранти (в т.ч. викладачі, науковці)
    - iv. Зворотні мігранти та їхня реінтеграція
    - v. Студенти та учні
    - vi. Туристи та гості
  - h. Нелегальні (незаконні) мігранти регіону
  - i. Діаспори за кордоном (вихідці з регіону)
  - j. Грошові перекази громадян України з-за кордону у регіон
2. Можливі майбутні міграційні тенденції регіону (основні особливості міграційної ситуації та специфічні потреби).

3. Регіональна міграційна політика та її реалізація (огляд іноземного досвіду, а також можливостей політики України в сфері міграції, останні законодавчі та інституційні зміни у сфері міграцій, проблеми координації, міжнародне співробітництво, оцінка впливу міграції та міграційної політики на розвиток регіону).

Отже, питання введення у науковий обіг поняття *міграційного профілю регіону* нині особливо актуальне і на часі. Адже, на перетині XX-XXI століть, суспільна наукова думка усе частіше погоджується з тим, що світ стає щораз

мозаїчнішим. Інтереси, які лежать в основі наростання цієї мозаїки, і є основою перегрупування суб'єктів регіональних економік, мимоволі «мігруючи» разом зі своїми носіями з одного регіонального середовища в інше. За умови високої територіальної концентрації носіїв, вони стають чинником зміни властивостей як старої, так і нової ТСС. Іншими словами, реалізуючись через міграцію, інтереси впливають на позиційні властивості ТСС. Мова йде про такі ознаки, як зв'язаність, компактність, центральність, диференційованість, конфігурацію, форму, орієнтацію, гомо- чи гетерогенність. Саме вони визначають принципові ланки логіко-структурної будови (схеми, моделі) міграційного профілю регіону.

Для виразного тлумачення самої ідеї побудови *міграційного профілю регіону* варто прийти до використання слова «профіль» за аналогом в мистецькій літературі. Саме тут запроваджується принцип певних пропорцій у зображенні об'єкту (прикладом є пропорції обличчя, які змінюються, і визначають певний профіль; він визначається не психологічною, а пластичною виразністю людського тіла в дії – профіль як ідеал краси, доброчестя позитивного персонажу).

По-суті, це є зовнішні ознаки міграційної ситуації, яка через геопросторові координати виміру в умовах конкретного регіону може мати власну форму, конфігурацію.

Міграційний профіль регіону – сегмент ширшого поняття соціально-демографічного профілю ТСС, що є частиною моделюючого алгоритму загальної людської активності в демографічній соціально-економічній, культурній, етичній сферах, однією з характеристик як стану, так і потенціалу «трансформаційності» суспільства.

У регіональній економіці, демографії, економіці праці та соціальній політиці поняття *міграційного профілю* дає змогу не тільки висувати гіпотезу про існування принципово відмінних типів локальних міграційних систем, але й допомагає деталізувати цілі та завдання регіональної міграційної політики, підбирати арсенал засобів та інструментів впливу з орієнтацією на специфіку функціонування окремих регіонів-соціумів. Зазначимо, що нами дотримується розуміння суті **регіону-соціуму** як «діяльного спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як цілісне системне утворення (психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісний тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екістико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і адміністративного права (правовий тип взаємодії)»¹⁴⁰.

Таким чином, новітні тенденції в сфері процесів міграцій населення вимагають розвитку інформаційного забезпечення регіональної економіки та політики, проведення робіт в плані удосконалення міграційної статистики – основи вироблення рекомендації щодо управління міграціями у регіоні. Органічною складовою побудови регіональної інформаційно-аналітичної системи міграційних процесів, покликаної покращити інформаційну основу

¹⁴⁰ Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку : монографія. – Львів : ІРД НАН України, 2005. – 408 с., С. 92.

регулювання міграцій у контексті соціокультурологічного забезпечення модернізаційного розвитку регіонів є МПР – «Міграційний профіль регіону». Розробка теоретико-методичних підходів до його формування дозволить означити регіональну специфіку перебігу міграційних процесів з подальшими їхніми детермінаціями модернізаційних змін соціального, економічного, інноваційного, культурно-духовного характеру. Формування механізму інтеграції міграційних процесів для регіонів України може стати вагомим чинником удосконалення регулювання міграцій з оптимізацією їхнього позитивного впливу на перспективний модернізаційний розвиток регіонів на основі застосування власне моделі «міграційного профілю регіону» в системі розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення вимірів міграції.

РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ МІГРАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКІВ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ І РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

3.1. Дослідження факторів міграційного відштовхування у регіоні

На початку ХХІ століття трудова міграція в Україні перетворилася на невід’ємну складову економічних відносин і впливовий фактор її розвитку. Економіка країни створює нові умови для інтенсифікації міграційних процесів і сприяє глибоким перетворенням у структурі міграційних зв’язків держави. Міграційні процеси України стають значущим чинником її розвитку, що і зумовлює необхідність ґрунтовної оцінки причин та факторів виникнення явища та закономірностей його розвитку, визначення характеру змін у підходах до стимулювання або протидії міграції, а також постійного вдосконалення системи регулювання міграційних процесів, що викликані факторами «відштовхування-притягування».

Україна є одним із найактивніших учасників міжнародних міграційних процесів. Ураховуючи неоднозначність і загрозливий характер впливу стрімкого зростання трудової міграції на економіку країни, у національну міграційну політику необхідно внести істотні корективи. Регулювання міграційних процесів має стати невід’ємною складовою національної стратегії розвитку та сприяти розв’язанню демографічних і економічних проблем. Розробка ефективної міграційної політики потребує розуміння і дослідження того, хто мігрує і причин, які спонукають до цього. Кожна особа приймає рішення щодо міграції на основі різноманітних факторів як всередині країни походження, так і в країні прямування. Фактори можуть впливати на рішення залишити країну (push-фактори) та міграційне рішення приїхати у певну країну (pull-фактори). На наше переконання, сучасні міграційні тенденції в Україні варто розглядати через призму pull-push факторів. Фактори відштовхування визначаються як несприятливі внутрішні умови, що сприяють пошуку потенційними мігрантами місця прикладання праці. Фактори притягування – це особливо сприятливі умови у країнах цільової міграції, які є привабливими для осіб, які шукають роботу.

Варто зауважити, що група push-факторів нараховує не лише соціально-економічні індикатори, а й політичні чи соціально-культурологічні, зокрема політичне свавілля, корупція, незадовільні умови охорони здоров’я чи освіти тощо. Так, для більше, ніж 2/3 українських мігрантів, брак доходів (68,4%) є основним push-фактором. Серед інших важливих факторів можна вважати такі, як відсутність можливості працевлаштуватись (55%) та погані житлові умови (25,8%), бажання швидко заробити гроші (34,5%) та слідування прикладу родичів та друзів (11,0%)¹⁴¹.

¹⁴¹ Чи слід мені залишитись, чи слід їхати? Українська міграція в економічному розрізі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2007/W1_ukr.pdf

Push-фактори існують у багатьох формах (економічні, соціальні, політичні, екологічні, соціально-культурологічні тощо). Проведемо деталізацію факторів міграційного відштовхування у глобальному вимірі.

1. Економічні фактори. Вони забезпечують основні мотиви міграції. Так, за даними МОП, близько 100 млн осіб¹⁴² мігрували з метою пошуку кращого місця праці чи способу життя, а також можливостей для їх сімей. У деяких країнах робочих місць для великої кількості населення просто не існує. Індія, наприклад, нещодавно пережила сплеск еміграції через поєднання цих факторів. Найбільший виклик, з яким стикнулася ця країна, є створення достатньої кількості робочих місць для населення, чисельність якого невпинно зростає. В Індії сектор безробітних ще ніколи не був належним чином оцінений. Однак за оцінками міжнародних експертів кількість безробітних становить 121 млн осіб¹⁴³. Кількість випускників індійських університетів без місця прикладання праці також продовжує збільшуватися. Наголосимо, що близько 2,7 млн робочих місць були створені в період 2004-2005 рр. і 2009-2010 рр. Ситуація щодо створення робочих місць за останні роки покращилася, але рівень безробіття, як і раніше залишається надзвичайно високим на всій території Індії¹⁴⁴. Отож, дисбаланс у трудозабезпеченні не виступає стимулом внутрішнього найму передовсім для кваліфікованих працівників у країні.

Наслідком цієї тенденції є підвищений рівень міграції серед випускників університетів в Індії та молодих працівників, які мігрують в основному у США, де перед ними відкриваються можливості удосконалювати навички та вміння, а також професійно розвиватися, до того ж з гарантією забезпечення високої, за міжнародними мірками, заробітної плати. Однак недооцінювати обсяги поширення міграції низькокваліфікованого населення також не варто. Push-фактором такої еміграції є відсутність попиту на їхню робочу силу і/або низька заробітна плата, а також надлишкова потреба на окремі види трудової зайнятості працездатного населення. Досвід США вказує, що на противагу досвідченим та професійній трудовій міграції виникає приплив низькокваліфікованих робітників з країн, що розвиваються, задля заповнення ринкової ніші окремих секторів економіки.

Зокрема, досліджуючи еволюцію міграційної політики США було встановлено, що уряд країни активізував на сучасному етапі та змінив пріоритети у сфері залучення трудових ресурсів, що призводить до перманентного посилення контролю за міграційними потоками. Для сучасної міграційної політики США характерне припинення дискримінаційних форм регулювання, посилення селекції мігрантів, лібералізація підприємницької імміграції, посилення уваги до забезпечення етнічного різноманіття мігрантів тощо. Міграційна політика США спрямована на забезпечення вигідного глобального перерозподілу трудових ресурсів.

Стрімкий розвиток міграції в останні десятиліття є наслідком історичних обставин і стимулюється посиленням негативних демографічних тенденцій.

¹⁴² Migration Push/Pull Factors [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://lewishistoricalalsociety.com/wiki2011/tiki-read_article.php?articleId=28

¹⁴³ India Unemployment rate [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.indexmundi.com/india/unemployment_rate.html

¹⁴⁴ The Economic Times, 2013 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://economictimes.indiatimes.com/topic/2013>

Незважаючи на зростання безробіття у 2005-2010 рр., спостерігається позитивна динаміка припливу мігрантів у більшості країн ЄС (окрім Болгарії, Латвії, Литви, Румунії, Польщі та Естонії). Чисельність мігрантів у країнах ЄС становила понад 46,9 млн осіб (2010 р.) при середній частці в загальній чисельності населення 9,93% (найменше у Болгарії – 1,4%, найбільше у Люксембурзі – 35,2%). Міграційні процеси у країнах ЄС є інтенсивними як у зовнішньому, так і у внутрішньому вимірах, однак географічна структура міграційних потоків країн ЄС суттєво відрізняється. Тенденції еміграції з країн ЄС є вкрай різноманітними. Останніми роками у багатьох країнах (навіть більш розвинених) спостерігається істотне зростання чисельності емігрантів, у тому числі фахівців вищої кваліфікації. Співвідношення еміграції та імміграції (як зовнішньої, так і внутрішньої) за країнами ЄС зумовлює відмінності у балансі припливу і відпливу грошових переказів мігрантів. Сумарно за всіма країнами ЄС такий баланс є позитивним, але його сальдо скоротилося в умовах глобальної фінансової кризи (млн дол. США): 2007 р. – 10364; 2008 р. – 9017; 2009 р. – 2589¹⁴⁵.

2. *Політична ситуація, корупція та релігійні причини.* Push-фактори цієї групи зумовлені виникненням війн, численними політичними конфліктами або переслідуваннями на батьківщині чи різного роду релігійними розбіжностями. Такі особи можуть мати статус біженців або осіб, які шукають притулку в інших країнах. Так, Женевською Конвенцією (1951 р.) закріплено статус біженця. Ним є «той, хто через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань»¹⁴⁶.

Агентство ООН у справах біженців повідомляє, що у 2013 році кількість людей, які були змушені змінити місце проживання через війну і переслідування, перевищила 50 млн, близько 17 млн осіб залишили свої країни, а більш як 33 млн ховаються у межах кордонів, причому багато років живуть у таборах¹⁴⁷. Також в інформаційних джерелах ООН зазначається, що рекордні показники кількості біженців є наслідком різних політичних, військових чи релігійних конфліктів. Принагідно вкажемо, що жертвами конфлікту у Сирії, який розпочався у 2011 році, стали вже понад 180 тис. осіб, з них 59 тис. були цивільними, серед них 9,4 тис. – діти, 6 тис. – жінки¹⁴⁸.

Незважаючи на існування реальних конфліктів (громадянська війна, анексія чи політично-релігійні переслідування) уряди багатьох країн,

¹⁴⁵ Кислицина О. В. Міжнародна трудова міграція в умовах глобалізації 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. – Донецьк, 2011. – 20 с.

¹⁴⁶ Конвенція про статус біженців [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_011, Ст. 1.

¹⁴⁷ У 2013 році кількість біженців у світі перевищила 50 млн осіб – ООН [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3381250-u-2013-rotsi-kilkist-bizhentsiv-u-sviti-perevyschyla-50-mln-osib-oon>

¹⁴⁸ Конфлікт у Сирії [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?za_chas_konfliktu_u_siriyi_zaginulo_ponad_180_tisyach_lyudey...76961

продовжують ставитися до біженців як до економічних мігрантів, які уникають бідності у країні-перебування. Так, уряд США не вважав Гаїтянських емігрантів біженцями, у результаті чого не надавалися привілеї для тих, які прибували у країну через неофіційні канали. Вони проходили атестацію кваліфікації, у випадку непідтвердження якої реемігрували.

Однак, якщо говорити про біженців з Куби, то для них уряд США проводив більш атрактивну політику протягом ХХ століття. Причиною є політичні чвари між США і комуністичним урядом Куби, а у результаті – готовність уряду США приймати біженців від ідеології «комунізму». Це засвідчує соціально-політичну та культурологічну свідомість суспільства, що впливає на міграційну активність населення у будь-якій формі.

Дослідження показують, що вимушені біженці швидше асимілюються в економічних процесах, ніж традиційні економічні мігранти. Причиною цього явища є більш ймовірне очікування біженців щодо тривалого перебування в країні-переселення, а відтак і підвищення інвестиційної активності у контексті підтвердження кваліфікації, знань та навичок, що дозволяє їм скористатися перевагами довгострокових економічних можливостей. Однак, ця тенденція може бути пов'язана і з різноманітними програмами підтримки чи сприяння та іншими пільгами, орієнтованими для біженців, які часто не доступні для інших мігрантів. Даний причинно-наслідковий зв'язок суперечить поширеній гіпотезі, що біженці вимагають значних затрат фінансових ресурсів від країни-переселення.

3. *Екологічні проблеми.* Різноманітні екологічні проблеми та стихійні лиха часто призводять до втрати робочих місць чи матеріально-фінансового забезпечення. Серед ризикогенних причин міграції, що мають кумулятивний ефект а також політико-соціальний підтекст слід назвати явище голоду (голодомору). Так, за різними прикладами, у середині ХІХ століття, Ірландія пережила голод, у особливо гострих 1932-1933 рр. – Україна. Наголосимо, що від голоду загинули сотні тисяч осіб у Ірландії, і голод проявився окремим push-фактором посиленої міграції населення (близько 1 млн осіб). У період 1841-1851 рр. ірландське населення зменшилася на 1,6 млн осіб або близько 17% від загальної чисельності населення¹⁴⁹. В Україні у ті часи міграція не була такою масовою через політичні репресії та численні переслідування, однак в загальній картині статистика переписів фіксує колосальні людські втрати.

З іншого боку міграція є унікальною можливістю самореалізуватися, розвивати власний потенціал та потенціал своєї родини, сформувати заощадження, набути досвід і придбати корисні контакти. Тому і варто тут говорити про концепцію мінімізації впливу push-факторів та максимізації дії pull-факторів задля оптимізації міграційних процесів в Україні, що так актуально у період євроінтеграції. Україна потребує інтерактивних способів балансування між імперативами відкритості, безпеки і розвитку.

Рівень участі населення різних регіонів нашої країни у трудовій міграції та географічна спрямованість також є різними. Найвища інтенсивність міграційних зрушень є у західних областях, найнижчою у центральних. На сході рівень участі визначається як низький. Такий розподіл пов'язаний із

---

¹⁴⁹ Migration Push/Pull Factors [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://lewishistoricalsociety.com/wiki2011/tiki-read_article.php?articleId=28

близькістю регіону до державних кордонів чи столиці (як альтернативи міграції) України, історичні зв'язки. Лідером за кількістю трудових мігрантів є Закарпатська область. Найбільша країна-реципієнт закарпатців – Чехія, Угорщина. Жителі Чернівецької області працюють переважно в країнах ЄС; Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської обирають Польщу, Росію та Італію; Рівненської та Волинської – сусідню Білорусію та Польщу. Росія є основною країною призначення для вихідців східних, центральних, північних, і південних областей¹⁵⁰.

Простежимо результати дослідження зв'язку (на основі проведення кореляційно-регресійного аналізу) міжрегіональної міграції у Львівській області та в Україні (результуючі змінні) за соціально-економічними факторами, які і виступають міграційними факторами відштовхування. Дані компаративного аналізу представлені у табл. 3.1 та табл. 3.2.

Достовірність аналізу перевірено за допомогою показників середньоарифметичного значення, стандартного відхилення, середньоквадратичного відхилення Constant Y та середньоквадратичного відхилення Constant X, t-критерію Стюдента, а також щільність зв'язку – за допомогою коефіцієнта детермінації, що також близький до одиниці. За допомогою кореляційної матриці виділено силу зв'язку між факторами, що мають вплив на досліджуване явище та їхній характер.

Так, зауважимо, що серед представлених факторів істотне значення мають такі індикатори: грошові доходи та сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, рівень номінальної та реальної заробітної плати населення, диференціація населення за середньодушовими загальними доходами за місяць, нижчими прожиткового мінімуму, межа бідності та кількість економічно активного зайнятого населення у віці 15-70 років. Найменший вплив справляють такі міграційні фактори відштовхування: співвідношення розміру пенсії до сукупності доходів домогосподарств України, що на нашу думку спричинене незначною часткою доходів пенсіонерів. У цьому стосунку не варто знімати з уваги значення різного роду допомог, пільг, субсидій та компенсаційних виплат, а також заборгованість із виплати заробітної плати, кількість бідного населення чи рівень бідності за регіональною межею.

За результатами дослідження регіональних міграційних push-факторів можна стверджувати, що на кількість емігрантів найбільший вплив мають загальні індикатори: такі, як наявні доходи на одну особу, ВРП у розрахунку на одну особу, грошові доходи в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство та рівень оплати праці (коефіцієнти кореляції рівні відповідно $r_1=-0,8951$; $r_2=-0,8947$; $r_3=-0,9107$; $r_4=-0,6275$).

Варто відзначити і про значущість таких регіональних факторів міграційного відштовхування: доходи від продажу сільськогосподарської продукції, рівні економічно активного зайнятого населення у віці 15-70 років та безробітного населення працездатного віку ($r_1=-0,8937$; $r_2=-0,9618$; $r_3=0,8832$). Не менш показовим є фактор кількості інвалідів на 1000 населення ($r_4=-0,8701$).

¹⁵⁰ Міграційний рух населення у січні-вересні 2004-2012 рр.: за даними державної служби статистики України -[Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 3.1 – Дослідження впливу push-факторів на обсяги зовнішньої міграції у Львівській області (кореляційний аналіз)*

Push-фактори	Обсяги міграції	
	регіональна	міжнародна
Валовий регіональний продукт (ВРП) у розрахунку на одну особу, у фактичних цінах, грн	-0,7231	-0,8947
Наявний дохід на одну особу, грн	-0,7764	-0,8951
Реальний наявний дохід, у % до попереднього року	0,4946	0,5647
Грошові доходи в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	-0,8151	-0,9107
Рівень оплати праці, грн	-0,5313	-0,6275
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, грн	0,6627	0,8937
Частка пенсії у сукупному доході домогосподарств, грн/міс.	-0,2018	-0,5810
Допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою, грн	-0,1386	-0,1076
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	-0,7909	-0,8900
Заборгованість із виплати заробітної плати, тис. грн	0,1935	0,3645
Номінальна заробітна плата, у % до попереднього року	0,7496	0,4897
Реальна заробітна плата, у % до попереднього року	0,9265	0,6484
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, тис. осіб	0,8512	0,9451
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, %	0,4799	0,7870
Кількість бідного населення, тис. осіб	0,0985	0,3672
Межа бідності, грн	-0,7970	-0,9262
Рівень бідності за регіональною межею, %	0,0384	0,2492
Економічно активне зайняте населення у віці 15-70 років, тис. осіб	-0,7671	-0,9618
Економічно активне безробітне населення працездатного віку, тис. осіб**	0,4913	0,8832
Кількість інвалідів на 1000 населення, тис. осіб	-0,6463	-0,8701

*Розраховано авторами на основі даних¹⁵¹

**за методологією МОП

Факторами міжрегіонального міграційного відштовхування у Львівській області є розмір валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу, наявний дохід на одну особу, грошові доходи в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство та сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство.

¹⁵¹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 3.2 – Дослідження впливу push-факторів на обсяги зовнішньої міграції в Україні (кореляційний аналіз)*

Push-фактори	Обсяги міграції	
	регіональна	міжнародна
ВРП у розрахунку на одну особу, у фактичних цінах, грн	-0,7943	-0,8981
Наявний дохід на одну особу, грн	-0,8615	-0,9249
Реальний дохід, у % до попереднього року	0,6267	0,6335
Грошові доходи в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	-0,9054	-0,9494
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, грн	0,7452	0,8904
Частка пенсії у сукупному доході домогосподарств, грн/міс.	-0,3826	-0,6403
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	-0,8935	-0,9389
Реальна заробітна плата, у % до попереднього року	0,8737	0,6631
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, тис. осіб	0,8524	0,9046
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення	0,5469	0,7520
Межа бідності, грн	-0,8834	-0,9530
Економічно активне зайняте населення у віці 15-70 років, тис. осіб	-0,8449	-0,9634
Економічно активне безробітне населення працездатного віку, тис. осіб**	0,5254	0,7929
Кількість інвалідів на 1000 населення, тис. осіб	-0,7706	-0,9094

*Розраховано авторами на основі даних¹⁵²

** за методологією МОП

Основними факторами відштовхування трудової міграції в Україні за результатами факторного аналізу (2004-2012 рр.) виявлено: наявний дохід населення та грошові доходи і витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, рівень бідності. Наголосимо, що висока кореляція є і між фактором кількості економічно активно зайнятого населення у віці 15-70 років та інвалідів на 1000 населення (-0,9634 та -0,9094). Такі фактори, як рівень доходів від продажу сільськогосподарської продукції та чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, а також кількість економічно активного безробітного населення працездатного віку, прямо пропорційно та безпосередньо впливають на рівень трудової міграції (коефіцієнти кореляції відповідно рівні $r_1=0,8904$; $r_2=0,9046$; $r_3=0,7929$).

За результатами представленого дослідження можна стверджувати, що найвагомимим push-фактором є розмір заробітної плати. За даними обстеження, середньомісячний заробіток одного трудового мігранта становив приблизно 930 доларів США, що майже втричі більше, ніж у середньому на одного штатного

¹⁵² Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

працівника, зайнятого в економіці України, – 330 доларів (в 2008 р. – 817 доларів). Заробіток чоловіків був вищим за заробіток жінок: 996 та 813 доларів відповідно¹⁵³. Розміри середньомісячного заробітку українських мігрантів в різних країнах представлені на рисунку 3.1.

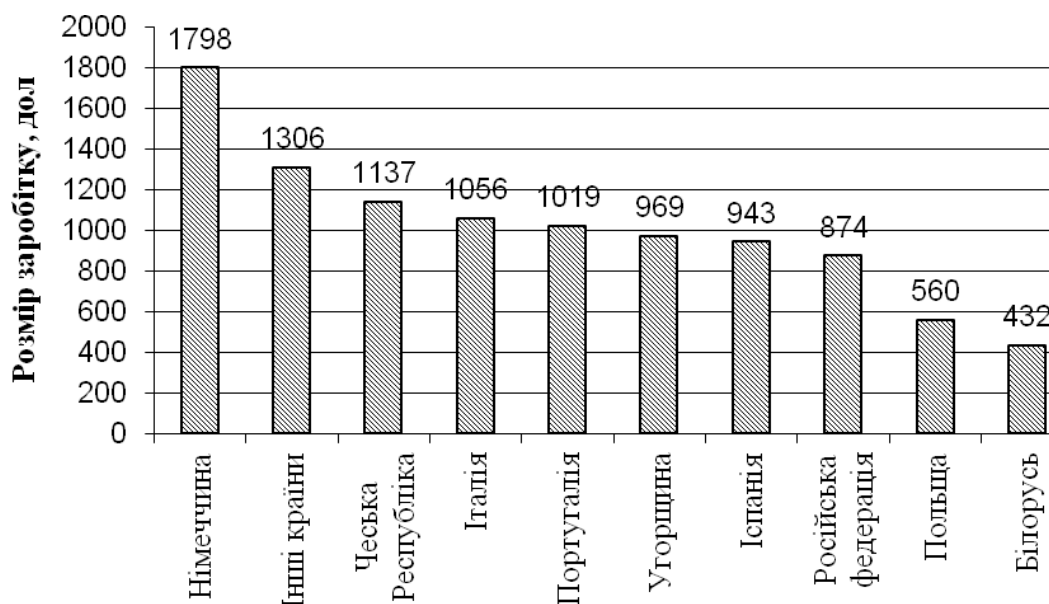

Рис. 3.1 – Розмір середньомісячного заробітку українського мігранта в різних країнах, 2010-2012 рр.*

*Представлено авторами на основі даних¹⁵⁴

Зауважимо, що використання методу побудови рівняння лінійної множинної регресії дозволяє при великій кількості факторів отримати найкращу апроксимацію результативної ознаки – зовнішня міграція у Львівській області. Якість та достовірність рівняння множинної регресії перевірено за допомогою коефіцієнтів множинної кореляції та детермінації, стандартної похибки та критерію Фішера, що більше за табличне значення, при ступенях свободи 7,1 і рівню довіри $p=1,828918$. Дослідження проведено методом покрокової регресії з F-включенням. Так, найбільший вплив на міграцію має показник валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу, оскільки стандартизований регресійний коефіцієнт дорівнює -2,03786.

Push-фактори регресійної моделі виступають показниками-дестимуляторами (реальна заробітна плата, у % до попереднього року (X_1), ВРП у розрахунку на одну особу (X_2), економічно активне зайняте населення у віці 15-70 років (X_3), номінальна заробітна плата (X_4), співвідношення частки пенсії до доходів домогосподарств (X_5), кількість бідного населення (X_6), заборгованість із виплати заробітної плати (X_7). Результати дослідження якості та достовірності побудованої множинної лінійної регресії наведено у таблиці 3.3.

¹⁵³ Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, 2013.– 98 с. С. 55.

¹⁵⁴ Там само, С. 57.

Таблиця 3.3 – Результати множинної регресії залежності міжнародної міграції від push-факторів у регіоні (Львівська область)*

Фактори	Параметри рівняння регресії					
	Стандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартизована похибка	Нестандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартна похибка	t – критерій Стьюдента, t(3)	Рівень значущості
Вільний член			-0,00000	0,000008	-0,0	1,000000
Реальна заробітна плата, у % до попереднього року, X_1	1,42775	0,000067	1,42775	0,000067	21457,4	0,000030
ВРП у розрахунку на одну особу, у фактичних цінах, грн, X_2	-2,03786	0,000198	-2,03786	0,000198	-10310,2	0,000062
Економічно активне зайняте населення у віці 15-70 років, тис. осіб, X_3	1,89153	0,000233	1,89153	0,000233	8107,8	0,000079
Номинальна заробітна плата, у % до попереднього року, X_4	-0,52186	0,000064	-0,52186	0,000064	-8171,7	0,000078
Співвідношення частки пенсії до доходів домогосподарств, %, X_5	-0,27330	0,000069	-0,27330	0,000069	-3963,9	0,000161
Кількість бідного населення, тис. осіб, X_6	-0,12012	0,000075	-0,12012	0,000075	-1602,9	0,000397
Заборгованість із виплати заробітної плати, тис. грн, X_7	0,01232	0,000065	0,01232	0,000065	189,6	0,003357
Регресійний аналіз						
Коефіцієнт множинної кореляції	1,000000					
Коефіцієнт детермінації	1,000000					
Скоригований коефіцієнт детермінації	1,000000					
F-критерій Фішера	1,772448 > $F_{\text{табл.}}$					
Ступені свободи	7,1 при $p=1,828918$					
Стандартна похибка оцінки	4,0771					

* Примітка: розрахунки здійснено авторами у програмі Statistica 7

Результати аналізу push-факторів підтверджують, що обсяги міграційної активності населення корелюють із соціально-економічними факторами та збільшенням невдоволення родин фінансовою нестабільністю. Зокрема,

значний вплив на результуючу змінну мають індикатори «економічно активне зайняте населення у Львівській області» та «рівень реальної заробітної плати» (стандартизовані регресійні коефіцієнти відповідно рівні 1,89153 та 1,42775). На нашу думку, така ситуація показує, що внутрішнє переміщення осіб зумовлене і низкою інших індикаторів, зокрема соціально-культурологічного характеру.

Рівняння множинної лінійної моделі обсягів міжнародної міграції (Y) представлено за допомогою формули (3.1).

$$Y = 1,4278 * X_1 - 2,03789 * X_2 + 1,8915 * X_3 - 0,5217 * X_4 - 0,2733 * X_5 - 0,1201 * X_6 + 0,0123 * X_7 \quad (3.1)$$

Спрогнозуємо обсяги Y за відповідними значеннями регресорів ($X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7$), а також визначимо інтервал надійності. Задля прогнозу задамо значення для досліджуваних показників. Так, реальна заробітна плата – 120 % (X_1), валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу за рік – 26000 грн (X_2), кількість економічно активно зайнятого населення у віці 15-70 років – 2100 тис. осіб (X_3), розмір номінальної заробітної плати – 119 % (X_4), співвідношення частки пенсії до доходів домогосподарств – 26% (X_5), кількість бідного населення – 600 тис. осіб (X_6), розмір заборгованості із виплати заробітної плати – 40000 тис. грн (X_7). Зауважимо, що передбачуване значення для досліджуваного рівня міжнародної міграції рівне 48489 осіб. З ймовірністю 95 % прогнозований обсяг зовнішньої міграції є у межах $48445 < M < 48533$ тис. осіб¹⁵⁵.

Задля представлення більш комплексного дослідження міграційної активності населення у Львівській області, представимо результати множинної регресії залежності міжрегіональної міграції та факторів міграційного відштовхування (табл. 3.4).

Рівняння множинної лінійної моделі обсягів міжрегіональної міграції (Y) представлено за допомогою формули (3.2).

$$Y = -0,845633 * X_1 - 0,311764 * X_2 + 0,105140 * X_3 + 0,035630 * X_4 - 0,075878 * X_5 \quad (3.2)$$

Результати аналізу підтверджують гіпотезу, що обсяги зовнішньої трудової міграції населення корелюють із факторами «частка пенсії до доходів домогосподарств» та «рівень бідності за регіональною межею» (стандартизовані регресійні коефіцієнти відповідно рівні -0,311764 та 0,105140).

Нами побудовано прогноз обсягів міжрегіональної Y за відповідними значеннями регресорів (X_1, X_2, X_3, X_4, X_5), а також визначено інтервал надійності. Так, кількість інвалідів на 1000 населення – 55 тис. осіб (X_1), співвідношення частки пенсії до доходів домогосподарств – 25% (X_2), рівень бідності за регіональною межею – 20 % (X_3), співвідношення частки оплати праці до доходів домогосподарств – 60 % (X_4), співвідношення частки допомоги, пільг, субсидій та компенсаційних виплат, надані готівкою до доходів домогосподарств, – 5% (X_5). Зауважимо, що передбачуване значення для досліджуваного рівня міжрегіональної міграції рівне 12549 осіб. Прогнозований обсяг міграції може бути $11816 < M < 13282$ тис. осіб (з ймовірністю 95 %) ¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Прогноз здійснений у програмі Statistica 7 із пропонованими автором значеннями досліджуваних регресорів.

¹⁵⁶ Прогноз здійснений у програмі Statistica 7 із пропонованими автором значеннями досліджуваних регресорів.

Таблиця 3.4 – Результати множинної регресії залежності міжрегіональної міграції та push-факторів у регіоні (Львівська область)*

Фактори	Параметри рівняння регресії					
	Стандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартизована похибка	Нестандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартна похибка	t – критерій Стьюдента, t(3)	Рівень значущості
Вільний член			0,000000	0,005998	0,0000	1,00000
Кількість інвалідів на 1000 населення, X_1	-0,845633	0,015287	-0,845633	0,015287	-55,3177	0,00001
Співвідношення частки пенсії до доходів домогосподарств, %, X_2	-0,311764	0,014130	-0,311764	0,014130	-22,0633	0,00020
Рівень бідності за регіональною межею, %, X_3	0,105140	0,007072	0,105140	0,007072	14,8661	0,00066
Співвідношення частки оплати праці до доходів домогосподарств, %, X_4	0,035630	0,008619	0,035630	0,008619	4,1337	0,02569
Співвідношення частки допомоги, пільг, субсидій та компенсаційних виплат, надані готівкою до доходів домогосподарств, %, X_5	-0,075878	0,021299	-0,075878	0,021299	-3,5624	0,03776
Регресійний аналіз						
Коефіцієнт множинної кореляції	0,99993928					
Коефіцієнт детермінації	0,99987856					
Скоригований коефіцієнт детермінації	0,99967617					
F-критерій Фішера	4940,3 > $F_{\text{табл.}}$					
Ступені свободи	5,3 при $p=0,00028$					
Стандартна похибка оцінки	0,0018					

* Примітка: розрахунки здійснено у програмі Statistica 7

Економічна криза в країні, а відтак і у регіоні зумовила поглиблення дефіциту місць прикладання праці та відсутності гідних умов праці, неефективного соціального захисту економічно активного населення. Водночас проведений аналіз підтвердив факт існування своєрідного зв'язку між міграційними факторами відштовхування та зовнішньою трудовою міграцією.

Наголосимо, що існує деяка відмінність між економічними і політичними push-факторами та між економічним і політичним причинами міграції, хоча і те, і інше нелегко відокремити. Нелегальна трудова міграція сприяє асиметрії між попитом на працю і пропозицією, напрузі між економікою і політикою, а також перешкоджає підприємствам регулярно наймати робітників при виникненні необхідності. Так, у країнах з розвинутою економікою (США та ЄС) трудова міграція жорстко обмежена, і значна частина іммігрантів (студенти, біженці тощо) користуються способом проходження через возз'єднання сім'ї. Таким чином, трудова міграція, за винятком деяких затребуваних професій, зокрема і висококваліфікованих, штовхає у бік ірраціональних каналів міграції. Основна проблема полягає у наявності низької кваліфікації і, відповідно, низькооплачуваних працівників. Причинами цього є: а) висококваліфіковані корінні працівники, частка яких зростає, у той само час при б) низьких доходах низькооплачуваних робочих місць.

Економічні push-фактори міграції здебільшого ідентичні, що впливають на регулярні міграції: безробіття, низькі доходи, незадовільні умови праці або відсутність кар'єрних можливостей. До ключових факторів «відштовхування» міграції в Україні слід віднести високий рівень безробіття та бідності; велику різницю у рівні заробітної плати між Україною й державами-членами ЄС, а також Росією. Міграційні фактори відштовхування, перераховані вище, призводять до того, що українські мігранти погоджуються на важку фізичну, непрестижну низькооплачувану працю, принаймні в перші кілька місяців своєї еміграції. Тобто наші громадяни за кордоном влаштовуються на роботу, яку вони в Україні вважали б нижче рівня своєї кваліфікації й освіти. Однак за таку роботу їм платять набагато більше, ніж в Україні, та водночас значно менше, ніж отримували б громадяни країн призначення за аналогічну роботу. У зв'язку з цим, а також через ситуацію в українській економіці, яка набагато більше постраждала від глобальної фінансової кризи, не скоротились масштаби трудової міграції з України. Наслідки кризи також відіграють роль міграційного фактору «відштовхування», створюючи нову хвилю трудової міграції¹⁵⁷.

Збільшення трудової міграції з України має також два різні типи впливу на соціально-культурологічну ситуацію в державі. Позитивний вплив виражається головню у загальному зростанні економічної безпеки та покращенні якості життя родин мігрантів. Варто наголосити, якщо працевлаштування за кордоном не було можливим, рівень безробіття в Україні в першій половині 2012 р. був би в 1,5 рази вище фактичного рівня на той період. Середній щомісячний дохід трудових мігрантів у 2012 р. становив 1017 дол. США, що майже в 3 рази вище середньої заробітної плати в Україні¹⁵⁸. Доходи українських трудових мігрантів мають важливу й часто вирішальну мотиваційну роль для забезпечення їхніх родин.

Негативний вплив міграції виражається у посиленні демографічної кризи – ще більшого скорочення населення України. Крім того, оскільки доходи від

¹⁵⁷ International Migration Law: Glossary on Migration (2nd edition) / International Organization for Migration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iom.int. – С. 64.

¹⁵⁸ Кравченко В. Г. Тенденції трудової міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2012_2/125.pdf.

зовнішньої трудової міграції в основному використовуються на особисті потреби, то процес надходження до бюджету держави не відбувається (зокрема і за рахунок інвестицій). Так, соціально-культурологічні наслідки трудової міграції в Україні є і важливими чинниками інтенсивності розвитку регіонів. Економічно відсталі регіони знаходяться у так званому замкнутому колі: відсутність робочих місць – висока еміграція – брак робочої сили – малі інвестиції – слабка економічна активність – відсутність робочих місць. Одночасно міграція призводить до розриву сім'ї та зміни гендерних ролей у суспільстві. Крім того, через виконання низькокваліфікованої роботи за кордоном мігранти втрачають свою кваліфікацію та не можуть займати колишні позиції після повернення в Україну. Варто додати психологічні труднощі та соціальну незахищеність українських трудових мігрантів за кордоном.

Нині політичний фактор є особливо актуальним для України. Так, наприкінці ХХ ст. Угорщині довелося прийняти десятки тисяч біженців, передусім етнічних угорців, які масово рятувалися від конфліктів та політичної нестабільності в колишній Югославії та Румунії, що створювало неабиякі труднощі. Проте із нормалізацією життя на Балканах, вступом до ЄС Словаччини та Румунії, де проживає численна угорська меншина, цей потік скоротився. Однак значна частина угорської молоді, насамперед кваліфікованої, орієнтована на працевлаштування в країнах Євросоюзу¹⁵⁹.

Про політичну ситуацію в Україні складно прогнозувати на короткотерміновий період. Однак, саме політична нестабільність і є причиною збільшення обсягу міграції національних меншин. Навіть у випадку стабілізації ситуації, враховуючи події, які відбулися в Україні з початку 2014 року, можна передбачити зменшення кількості мігруючих до Росії, особливо це стосується мігрантів із західних областей¹⁶⁰. Як альтернативу мігранти можуть обрати країни Європейського Союзу, крім того цьому сприяє і спрощення візового режиму.

У ст. 18 Проекту Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу зазначається, що «існуючі можливості доступу до зайнятості для українських працівників, надані державами-членами згідно із двосторонніми договорами, мають бути збережені, а у разі можливості, покращені», а також те, що «Рада Асоціації зобов'язується розглянути можливість надання інших більш сприятливих положень у додаткових сферах, зокрема можливості доступу до професійного навчання, згідно із законами, умовами та процедурами, чинними у державах-членах та в ЄС, при цьому беручи до уваги ситуацію на ринку праці у державах-членах та в ЄС»¹⁶¹.

Таким чином, основними факторами впливу на рівень трудової міграції українців в сучасних умовах становлення національної ідентичності та

¹⁵⁹ Малиновська О. А. Політика сусідніх країн щодо співвітчизників як інструмент поповнення людських ресурсів: виклики та уроки для України // Стратегічні пріоритети. – № 3 (28). – 2013. – С. 138-146, С. 140.

¹⁶⁰ Сирочук Н. А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського союзу : фактори впливу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.kpi.ua/uk/node/622>

¹⁶¹ Проект угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?id=56219>, С. 20.

свідомості є демографічна ситуація, рівень безробіття, розмір заробітної плати та політична ситуація в Україні та світі. Так, скорочення та старіння населення в країнах ЄС, наявність прихованого безробіття в Україні, проблеми працевлаштування молоді після здобуття освіти, перевищення розміру заробітної плати в декілька разів у країнах ЄС порівняно з Україною, і найвищими рівнями заробітної плати серед усіх країн-реципієнтів українських мігрантів, і політично-економічна чи соціально-культурологічна нестабільність в Україні – все це міграційні фактори відштовхування в Україні та у її регіонах. Підписання Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу є своєрідним push-фактором, за рахунок якого спрощується візовий режим і здійснюється сприяння мобільності постійного населення.

3.2. Дослідження факторів міграційного притягування у регіоні

На основі загальних теорій міграції, тенденцій сучасного розвитку суспільства та факторного аналізу можна виділити такі загальні міграційні фактори притягування:

1) економічні (середній розмір заробітної плати, рівень цін в країні, якість життя населення, наявність робочих місць, стабільний розвиток економіки, індекс людського розвитку);

2) соціально-культурологічні (позитивна демографічна ситуація в країні, висока якість освіти, гідні умови праці, злагоджена система охорони здоров'я, можливість розвитку та самореалізації, відсутність релігійних переслідувань, расової та етнічної дискримінації, культура соціального оточення, високі стандарти соціальної захищеності);

3) екологічні (гармонізована еко-соціальна система, низький рівень радіації та шкідливих викидів в довкілля, розвиток природних ресурсів та рекреації);

4) політичні (стабільність політичної системи, розвиток демократії, відсутність корупції та воєнних конфліктів, низький рівень ризикогенних чинників, консолідоване суспільство).

В Україні, після здобуття незалежності, внаслідок геополітичних, економічних, соціально-культурних причин більшість факторів міграції мають виштовхувальний напрям дії. Так, тривалий час простежується тенденція відставання України від інших країн у зростанні середньої заробітної плати. Навіть серед країн СНД вона знаходилася на 4 місці за рівнем оплати праці. Порівняно вища середня заробітна плата спостерігається у Росії, Казахстані та Білорусі¹⁶². Таке співвідношення рівня оплати праці в Україні та інших країнах СНД є push-фактором для еміграції з України в країни СНД з вищими економіко-фінансовими показником. Силу притягування має такий фактор для представників менш розвинених країн, у яких вартість робочої сили є нижча, ніж в Україні. Як свідчать дані офіційної статистики відбувається зростання кількості трудових мігрантів з Азії, Близького й Середнього Сходу, Африки, а

---

¹⁶² Лавриненко С. Тенденції трудової міграції з України до країн СНД / Світлана Лавриненко // Стратегічні пріоритети. – № 2 (11). – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2009/27.pdf

також з країн СНД. Кількість трудових мігрантів з тимчасово отриманим дозволом роботодавців Україні з кожним роком збільшується: 2001 р. – 6 тис. осіб, 2004 р. – 7 тис., 2006 р. – 12 тис., 2007 р. – 19 тис., 2008 р. – 26 тис. Проте більшість трудових мігрантів працює в Україні нелегально, що негативно впливає на соціально-економічний розвиток країни.¹⁶³

Одним із соціально-культурологічних факторів міграційного притягування України можна вважати якість освіти. Загальна кількість іноземних студентів у 2013-2014 н.р. становила більше 59 тис. осіб. Найбільша концентрація іноземних студентів у Києві та Харкові. Найпопулярнішими навчальними закладами для іноземних студентів є технічні і медичні ВНЗ¹⁶⁴. Значна кількість іноземних студентів є здебільшого із Центральної та Східної Азії (наприклад, у 2013-2014 н.р. із Туркменістану в Україні навчалось близько 14 тис. осіб). Важливою передумовою для еміграції молоді з цієї країни є тоталітарний режим, релігійні переслідування, а також так звана «чистка нації».

Сучасне геополітичне становище України робить її привабливою для транзитної міграції. Наша держава розташована на Центральноєвропейському міграційному маршруті – одному з п'яти маршрутів глобальної незаконної міграції, який проходить через Росію, Україну, Польщу й Словаччину в країни Західної Європи. Цим маршрутом користуються мігранти Далекого і Близького Сходу, Південно-Східної Азії й СНД. За даними Світового банку, два міграційні коридори «Україна-Росія» та «Росія-Україна» за кількістю мігрантів в 2010 році поступаються лише коридору «Мексика-США» – 3,6-3,7 і 11,6 млн осіб відповідно¹⁶⁵. Тому Україна є основною транзитною країною для трудових мігрантів, що направляються до країн ЄС.

З іншого боку, за останні роки Україна все більше перетворюється на країну призначення легальних і нелегальних міграційних потоків. Частина цієї імміграції є «неумисною», тобто включає міжнародних мігрантів, які не змогли виїхати в західноєвропейські країни й змушені залишитися в Україні. За оцінками Департаменту народонаселення ООН, загальна кількість іммігрантів в Україні складає 5,3 млн¹⁶⁶.

Аналізуючи екологічні фактори, варто враховувати наслідки глобального потепління, що вже зараз відчуваються в багатьох частинах світу. В одних із них частішають повені, зсуви гірських порід, в інших – величезних масштабів набирають посухи, що можуть знищити сільськогосподарські угіддя та насадження в межах цілих регіонів (країни Африки). Ці фактори стимулюють населення покидати такі місцевості (країни) та емігрувати у ті, де еколого-кліматичні умови відносно сприятливіші. У цьому аспекті кліматичні умови України виступають pull-фактором для іммігрантів.

¹⁶³ Петрова Т. Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні // Україна : аспекти праці. – 2009. – № 3. – С. 37– 44. – С. 42.

¹⁶⁴ Основні показники вищих навчальних закладів України на поч.. 2013-2015 н.р. Стат. бюлетень. – Київ : Державний комітет стат. України, 2014. – 165 с. – С. 104-107

¹⁶⁵ Статистический справочник «Миграция и денежные переводы: цифры и факты – 2011 года» / Всемирный банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.siteresources.worldbank.org. – С. 18.

¹⁶⁶ Міграція в Україні факти і цифри, вересень 2011 р. / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.iom.org.ua

Україна залишається привабливою країною через свої демократичні устої та переконання, відсутність шовіністичних, ксенофобських та расистських настроїв, що як правило притаманні іншим країнам. Щодо цінностей, які домінують в українському суспільстві, варто відзначити відносну толерантність населення нашої держави до іноземців. Це спричинено, розвитком української історії, перебуванням нашої країни під владою інших держав, постійним контактом з іншими націями та етносами.

Нині варто врахувати й останні події щодо збройних нападів та агресивно-загарбницьку поведінку з боку Росії. Ці події суттєво зменшили потоки зовнішньої міграції до України. Зокрема у 2014 року найактуальнішою для України проблемою стало стрімке зростання внутрішньої міграції, спричинене початком бойових дій у Донецькій та Луганській областях. За даними Міністерства соціальної політики станом на 6 червня 2016 року, в Україні взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб (ВПО), з них майже 1 млн 100 тис. – жінки, 700 тис. – чоловіки¹⁶⁷. Найбільшими приймаючими регіонами, котрі надали допомогу і пристановище є: Київська область та м. Київ, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська та Львівська області. Зокрема у Львівській області станом на 20 липня 2016 р. перебуває понад 11854 ВПО із Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя¹⁶⁸.

Для визначення соціально-економічних факторів міграційного притягування у Львівській області здійснено аналіз соціальних та економічних показників регіону та виявлено зв'язок із кількістю прибулих мігрантів за допомогою кореляційно-регресійної моделі у програмі Statistica 7. Відповідні показники аналізу представлені у табл. 3.5 і табл. 3.6.

Достовірність аналізу перевірено за допомогою показників середньоарифметичного значення, t-критерію Стюдента, а щільність зв'язку – за допомогою коефіцієнта детермінації, що також близький до одиниці. Так, серед представлених факторів істотне значення мають індикатори «кількість медичних закладів на 100 тис. населення» та розмір/інтенсивність інвестицій в «охорону довкілля, що припадає на 1 особу». Варто відзначити і про високий вплив факторів «ліміт викидів шкідливих речовин на одну особу» та «прямі інвестиції на одну особу в дол. США» (коефіцієнти кореляції рівні відповідно $r_1=0,9265$; $r_2=0,8512$; $r_3=0,4799$; $r_4=0,4946$). Найменший вплив справляють такі міграційні фактори притягування: кількість відвідувань концертних заходів на 1000 осіб наявного населення у регіоні, кількість туристів, що припадає на 1000 осіб постійного населення Львівської області. Цей факт засвідчує, що міграційні фактори притягування переважно мають соціально-культурологічний характер і дотичні до світосприйняття населенням свого регіону, їхніх цінностей та філософії життя. Водночас, наголосимо на високому впливі таких регіональних факторів міграційного притягування: обсяги валової

¹⁶⁷ Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб і як склалася доля цих людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voxukraine.org/2016/06/30/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vpo-ua/>

¹⁶⁸ Скільки у Львівській області переселенців: Львівський портал. 22 Липня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.lviv.ua/news/2016/07/22/skilki-u-lvivskiy-oblasti-pereselentsiv>

сільськогосподарської продукції на 1 особу постійного населення, забезпеченість населення житлом, чисельність науковців, наукових установ та підприємств на 10 тис. осіб наявного населення. Хоча ці фактори мають обернено пропорційний вплив на міграційні процеси у регіоні, але можна стверджувати, що максимізація їхньої дії сприятиме більшому притягуванню як мігрантів, так і інших категорій населення у найближчій перспективі (коефіцієнти кореляції рівні відповідно: $r_1=-0,7231$; $r_2=-0,7764$; $r_3=-0,8151$; $r_4=-0,5313$).

Таблиця 3.5 – Дослідження впливу pull-факторів на обсяги міграції у Львівській області (кореляційний аналіз)*

Pull-фактори	Обсяги міграції
Обсяги валової сільськогосподарської продукції, на 1 особу постійного населення, тис. грн	-0,7231
Забезпеченість населення житлом, м ²	-0,7764
Прямі інвестиції, на одну особу в дол. США	0,4946
Чисельність науковців, на 1000 осіб населення	-0,8151
Кількість підприємств на 10 тисяч осіб населення	-0,5313
Рівень бідності за регіональною межею, %	0,6627
Рівень зайнятості населення, %	-0,2018
Прийнято студентів до закладів за рік, тис. осіб	-0,1386
Відвідування театру, на 1000 осіб населення	-0,7909
Відвідування концертних заходів, на 1000 осіб населення	0,1935
Кількість інвалідів, на 1000 осіб населення	0,7496
Кількість медичних закладів, на 100 тис. населення	0,9265
Капітальні інвестиції в охорону навколишнього природного середовища, що припадає, грн на 1 особу	0,8512
Викиди шкідливих речовин, на одну особу, т	0,4799
Кількість туристів, на 1000 осіб населення	0,0985

*Розраховано авторами на основі даних¹⁶⁹

Нами досліджено міграційні фактори притягування методом множинної регресії, яке дасть при великій кількості факторів отримати найкращу апроксимацію результативної ознаки – обсяги міграції у Львівській області. Якість та достовірність рівняння множинної регресії перевірено за допомогою коефіцієнтів множинної кореляції та детермінації, стандартної похибки та

¹⁶⁹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

критерію Фішера, що більше за табличне значення, при ступенях свободи 5,4 і рівню довіри $p=0,00027$. Дослідження проведено методом покрокової регресії з F-включенням. Так, найбільший вплив на міграцію мають такі показники: рівень бідності за регіональною межею, кількість підприємств на 10 тис. осіб, – стандартизований регресійний коефіцієнт дорівнює $-0,70382$ та $-0,59209$ відповідно.

Результати аналізу pull-факторів підтверджують, що імміграція у Львівській області корелюється із сприятливими соціально-культурологічними чинниками та у меншій мірі соціально-економічними. Значний вплив на результуючу змінну мають індикатори: чисельність науковців, викиди шкідливих речовин на одну особу та рівень зайнятості населення (стандартизовані регресійні коефіцієнти відповідно рівні $-0,18897$; $0,27609$ та $0,47328$). На нашу думку, така ситуація показує, що внутрішнє переміщення осіб до регіону зумовлене здебільшого позитивними факторами домінування сприятливого середовища притягування.

Pull-фактори регресійної моделі виступають показниками-стимуляторами (рівень зайнятості населення, %, (X_4), викиди шкідливих речовин на одну особу, т. (X_3)) та показники-дестимулятори (рівень бідності за регіональною межею (X_1), кількість підприємств на 10 тис. осіб населення (X_2), чисельність науковців на 1000 осіб населення (X_5)). Результати дослідження якості та достовірності побудованої множинної лінійної регресії (розрахунки здійснено у програмі Statistica 7) наведено у таблиці 3.6.

Рівняння множинної лінійної моделі обсягів міжнародної міграції (Y) представлено за допомогою формули (3.3).

$$Y = -0,704 * X_1 - 0,592 * X_2 + 0,276 * X_3 + 0,473 * X_4 - 0,189 * X_5 \quad (3.3)$$

Таким чином, факторами міжрегіонального міграційного притягування у Львівській області є: кількість медичних закладів на 100 тис. населення, капітальні інвестиції в охорону навколишнього природного середовища, на 1 особу, відвідування концертних закладів на 1000 осіб наявного населення, розмір прямих інвестицій, дол. США на 1 особу.

Результати аналізу pull-факторів підтверджують, що обсяги міграційної активності населення корелюють із соціально-економічними факторами міграційного притягування до регіону, внутрішнє переміщення осіб зумовлене здебільшого низкою інших індикаторів соціально-культурологічного характеру.

Львівська область має достатньо добре розвинуту соціальну інфраструктуру з домінуючою роллю в ній міста Львова як головного економічного, транспортного і культурно-туристичного центру. Відносно високої якості є інформаційно-телекомунікаційні мережі, розгалужені транспортні артерії. Регіон має багату культурно-історичну спадщину і мальовничі природні ландшафти. Завдяки великій кількості історичних та культурологічних пам'яток, Львів внесено до спадщини ЮНЕСКО. На території області також є чимало визначних пам'яток архітектури та мистецтва. Унікальними є можливості використання екосистеми Карпат і джерел мінеральних вод. Розвиток туризму за межами Львова, у менших населених пунктах і сільській місцевості, є шансом для розвитку територій, де сільське господарство не дає достатніх прибутків місцевому населенню. Агротуризм

може стати додатковим джерелом заробітку. Розвиток туристичної інфраструктури (наметових таборів, недорогих готелів і пансіонатів) може збільшити приплив українських та іноземних туристів до регіону.

Таблиця 3.6 – Результати множинної регресії залежності міжнародної міграції від pull-факторів у регіоні (Львівська область)*

Фактори	Параметри рівняння регресії					
	Стандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартизована похибка	Нестандартизовані регресійні коефіцієнти	Стандартна похибка	t – критерій Ст'юдента, t(3)	Рівень значущості
Вільний член			-0,00000	0,042004	-0,0000	1,000000
Рівень бідності за регіональною межею, % X_1	-0,70382	0,082799	-0,70382	0,082799	-8,5004	0,001050
Кількість підприємств, на 10 тис. осіб наявного населення, X_2	-0,59209	0,046397	-0,59209	0,046397	-12,7616	0,000217
Викиди шкідливих речовин на одну особу, т, X_3	0,27609	0,059734	0,27609	0,059734	4,6219	0,009867
Рівень зайнятості населення, %, X_4	0,47328	0,095682	0,47328	0,095682	4,9464	0,007781
Чисельність науковців, на 1000 осіб, X_5	-0,18897	0,065573	-0,18897	0,065573	-2,8817	0,044935
Регресійний аналіз						
Коефіцієнт множинної кореляції	0,99607161					
Коефіцієнт детермінації	0,99215865					
Скоригований коефіцієнт детермінації	0,98235697					
F-критерій Фішера	101,2254 > $F_{\text{табл.}}$					
Ступені свободи	5,4 при $p=0,00027$					
Стандартна похибка оцінки	0,1328					

*Розраховано авторами

Однак наявна інфраструктура не в повній мірі відповідає стандартам сучасної економіки та потребує ефективного впровадження цілей розвитку регіону, що забезпечить накреслену «Стратегію розвитку Львівщини до 2020 р.». Основними цілями розвитку регіону є:

- створення сприятливих умов для розвитку вільної конкуренції та модернізації сучасних економічних структур у регіоні;
- забезпечення сприятливих умов для створення нових фірм і залучення зовнішнього капіталу та інвестицій;
- розвиток сучасної інфраструктури;
- розвиток людського та соціального потенціалу;
- використання переваг прикордонного розташування з метою забезпечення відкритості та активізації міжнародних контактів Львівської області;
- розвиток прикордонного співробітництва з місцевими і регіональними органами влади Польщі, євро регіонами, інституціями та підприємствами;
- розвиток міжнародних програм;
- розвиток системи освіти відповідно до вимог економіки знань;
- посилення наукового потенціалу;
- зміцнення взаємозв'язків між підприємництвом і науково-дослідною сферою;
- зростання інноваційного потенціалу регіональної економіки;
- поліпшення стану довкілля регіону, забезпечення його екологічної стабільності та привабливості ландшафтів;
- підтримка сучасного і традиційного мистецтва на Львівщині, її культурного потенціалу та багатонаціональних традицій;
- використання історичної спадщини Львова та інших районних центрів;
- розвиток туристичної інфраструктури;
- розвиток рекреаційного потенціалу Львівської області.¹⁷⁰

Ефективне впровадження перелічених цілей забезпечить соціально-економічний і соціально-культурологічний розвиток регіону та сприятиме збільшенню кількості, значення та сили зв'язку факторів міграційного притягування України. Так, pull-фактори впливатимуть як на зовнішніх, так і на внутрішніх мігрантів, що матиме позитивні соціально-економічні та соціально-культурологічні наслідки для Львівської області та України загалом.

3.3. Самоорганізація мігрантів як фактор збереження етнонаціональної і культурної ідентичності: генезис, форми, регіональна специфіка

У факторній моделі вивчення соціокультурологічних наслідків міграції інституційні фактори посідають важливе місце. Серед них – фактори самоорганізації мігрантів, які мають значний потенціал впливу та особливо практичне значення.

Дослідження *генезису факторів самоорганізації мігрантів* у регіоні (міграційній системі) вимагає з'ясування їхнього походження, причин виникнення, характеру становлення, розвитку, метаморфоз, можливостей

¹⁷⁰ Стратегія розвитку Львівщини до 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : loda.gov.ua/old/wp-content/uploads/2012/.../Strategija-0701-23-zatw.do

руйнування – згідно з класичним розумінням поняття «генезис»¹⁷¹ (рис. 3.2). Використання такого підходу дозволить науково обґрунтувати:

- найефективніші шляхи нівелювання дії негативних факторів у випадку їхньої деструктивності чи посилення впливу за умов конструктивного характеру детермінацій;
- способи регулювання міграційних процесів через різні форми самоорганізації мігрантів;
- способи збереження етнонаціональної і культурної ідентичності мігрантів у мінливих умовах нового місця проживання через залучення в різні форми самоорганізації мігрантів.

Рис. 3.2 – Етапність генезису факторів самоорганізації мігрантів регіону*

*Складено авторами

Дослідження *походження* факторів самоорганізації мігрантів означає виявлення передумов інституціоналізації цього явища. Такі передумови здебільшого формуються на мегарівні і відображають глобальні процеси:

- демократизації, що тягне за собою правову захищеність людини, розвиток різних форм громадянського суспільства, спроможності його впливу на державну політику;
- інтелектуалізації, яка відображає суттєве зростання рівня культури, освіченості та знань людини з навиками пошуку різних можливостей забезпечення добробуту, захисту своїх прав;
- технологізації, що змінює відношення до людини та результатів її праці, формує нову філософію життєдіяльності й економічного зростання на основі неперервних процесів науково-дослідної, інноваційної діяльності;
- інформатизації, яка створює нові можливості комунікацій, обміну інформацією і знаннями;

¹⁷¹ Генезис : Википедия. Свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Генезис

- інтернаціоналізації, що передбачає розвиток міжнародного бізнесу й тягне за собою міграцію кадрів;
- високої просторової мобільності, що дозволяє «долати» просторово-часові перешкоди розвитку особистості;
- гуманізації, що підвищує цінність людини, її життя і здоров'я;
- мультикультуралізму, що пропагує співіснування різноманітних культур, унаслідок чого відбувається їхнє взаємопроникнення, взаємозбагачення і розвиток¹⁷².

На тлі таких процесів формуються сприятливі передумови для самоорганізації населення. Сучасна людина, незалежно від статусу, якщо є громадянином демократичного суспільства чи перебуває в такому, апріорі має рівні можливості захисту прав відтворення, розвитку, праці у порівнянні з постійним населенням. Для мігрантів основними передумовами для самоорганізації є інтелектуалізація і демократизація. Тобто, окрім достатнього правового розвитку місцевої громади особа-мігрант повинна мати певний рівень правової культури, знань щодо механізмів її соціально-економічної захищеності, у тому числі, що стосується прав збереження, наскільки це можливо, своєї етнонаціональної і культурної ідентичності (в Україні – це законодавство щодо національних меншин, у тому числі Закон «Про національні меншини в Україні», повторно ратифікована Європейська хартія регіональних мов або мов меншин та ін.¹⁷³).

Причини виникнення різних форм самоорганізації мігрантів можна розділити на системні і стихійні. Згідно з законами термодинаміки, процеси самоорганізації виникають у системах, далеких від стану термодинамічної рівноваги. Мірою їхнього безладу є ентропія¹⁷⁴. Тому пошук причин самоорганізації мігрантів слід шукати у недоліках середовища, де вони перебувають чи середовища, яке їх «виштовхнуло». Якщо брати за основу територіальну міграційну систему, яка формується і функціонує на тлі системних та активних міжтериторіальних переміщень, то її недоліками, що стимулюють самоорганізацію мігрантів, є¹⁷⁵:

- неефективна політика держави – соціального захисту, зайнятості, освітньої підготовки і підвищення кваліфікації, регулювання міграційних переказів та ін.;

- неефективна політика держави щодо захисту прав національних меншин, інших прав громадян поза регіоном (країною) їхнього походження.

¹⁷² Балабанова Г. П. Крах політики мультикультуралізму : уроки для України // Стратегія розвитку України. – 2011. – № 2. – С. 14-16, С. 15.

¹⁷³ Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992 року № 2494-XII : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>; Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Міжнародний документ від 5.11.1992 року ; Ратифікація від 15.05.2003 року, підстава № 802-15 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_014

¹⁷⁴ Самоорганізація : Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Самоорганізація

¹⁷⁵ Біль М. М. Концептуальні підходи формування соціальних кластерів як необхідної умови сталого розвитку територіальних міграційних систем // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 225-234, С. 226.

Становлення факторів самоорганізації мігрантів означає набуття ними більш сталих ознак. Через такі фактори держава в особі центральних і місцевих органів влади може регулювати міграційні процеси, у тому числі їхні соціокультурологічні наслідки. Становлення факторів самоорганізації мігрантів можна ще розглядати як їхню інституціоналізацію. При цьому вони не лише набувають визначених інституційних форм, але й відзначаються певним рівнем інституційної довіри, є спроможними співпрацювати з державними, підприємницькими, науково-освітніми структурами, перебуваючи в полі спільних інтересів підвищення соціально-економічної захищеності мігрантів та членів їхніх сімей.

До становлення факторів самоорганізації мігрантів призводять:

- високий рівень розвитку громадянського суспільства у місцевій громаді, що апріорі формує схильності до об'єднання з опертям на існуюче організаційно-правове середовище, діяльність міжнародних організацій з прав людини, рівень розвитку інституту омбудсмена;

- високий рівень культури місцевої громади, що апріорі формує схильності до об'єднання з опертям на потребу соціалізації, інкультурації у розвинене середовище (протилежне до цього явище – маргіналізація місцевої громади, в яке зазвичай постійно «намагаються потрапити нові елементи»¹⁷⁶; в такий соціум інтегруватись легше, що понижує мотивацію мігрантів до самоорганізації);

- бажання і готовність об'єднуватись самих мігрантів – залежно від їх інтелектуально-трудоного потенціалу, соціального статусу, релігійності, рівня розвитку культури і громадянського суспільства у соціумі походження.

У ході генезису факторів самоорганізації мігрантів дуже важливим є етап їх розвитку. Його часова вимірність повинна бути якнайдовшою. Розвиток фактору самоорганізації мігрантів є органічним подовженням його формування. При цьому органи самоорганізації стають важливими детермінантами системної рівноваги. Вони починають виступати потужними агентами забезпечення соціально-економічної захищеності мігрантів та їхніх сімей, активно співпрацюють з державними, науково-освітніми, бізнес-структурами регіонів донора і реципієнта. Таким чином, у ході генезису проявляється зміна функціональності самоорганізації мігрантів – з підвищенням їхньої вагомості у регулюванні міграційних процесів.

На етапі розвитку факторів самоорганізації мігрантів може спостерігатись практика їхньої натуралізації та входження до штату владних структур регіону-реципієнта. Така ситуація дозволяє формувати потужне лобі регіону (країни) в плані активізації міжрегіонального (міжнародного) співробітництва.

Досягнення певної межі розвитку, коли різні форми самоорганізації мігрантів сприймаються в суспільстві як обов'язкові та без яких неможливо забезпечити соціально-економічну захищеність мігрантів, членів їхніх сімей, постійного населення, причиняє їхні *метаморфози*. У теоретичному плані це означає, що форми самоорганізації мігрантів досягають такого рівня розвитку, коли вони або трансформуються у більш досконалі й інноваційніші, або ж

---

¹⁷⁶ Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація : структура та соціальні наслідки // Український соціум. – 2012. – № 2 (41). – С. 17–25, С. 20.

узагалі руйнуються. Передбачати їхню трансформацію у більш розвинені форми наразі складно. Можливо, в еру інформаційного суспільства, це будуть потужні віртуалізовані системи без традиційних практик комунікацій, спільного відзначення свят, корпоративних спілкувань спільнот, недільних шкіл для дітей та ін.

На практиці ті чи інші форми самоорганізації зазвичай руйнуються, тобто втрачають свою факторну силу, у зв'язку з:

- асиміляцією мігрантів за новим місцем проживання без «поповнення» новими міграційними потоками;
- зміною міграційного режиму у регіоні-донорі й регіоні-реципієнті з ускладненням можливостей об'єднання;
- надмірною дисипативністю організаційних систем з нездатністю протистояти інституціоналізованим явищам і процесам;
- демотивацією до самоорганізації у зв'язку з втратою об'єднуючої цілі – допомоги регіону-донору.

Останньою причиною руйнування факторів самоорганізації мігрантів вказано втрату об'єднуючої цілі (табл. 3.7). Доволі часто у практиці міжнародної міграції, особливо якщо це міграційна система зі значним соціально-економічним розривом регіонів донора і реципієнта, спостерігається активна діяльність мігрантів з метою допомоги рідній країні. У періоди революційних змін 2004-2005 рр. та з 2013 р. у цьому плані дуже показово є Україна. Українська діаспора постала потужним інститутом підтримки країни та лобювання її інтересів (особливо в Канаді). Вагомими причинами цьому – її чисельність (Україна займає 5 позицію в світі за кількістю емігрантів¹⁷⁷), а також традиційно високий рівень патріотизму. Український патріотизм узагалі є ментальним феноменом. З одного боку, більшість громадян вважає себе патріотами. За результатами соціологічних опитувань, якщо у 2010 році 13% осіб не вважали себе патріотами, то в 2013 році – лише 4%¹⁷⁸. З іншого боку, висока частка населення готова отримати громадянство іншої країни. Свідченням цьому – результати соціологічного дослідження Центру Разумкова: менше 41% респондентів не стало би отримувати інше громадянство (47,7% на заході і 32,0% на сході країни)¹⁷⁹. Готовність захищати батьківщину у випадку війни декларує в середньому 53,1% респондентів – 66,3% на заході і 42,1% на сході¹⁸⁰. Дисонує з високим рівнем патріотизму схильність населення до корупції (144 місце України серед 177 держав, охоплених дослідженням Transparency International¹⁸¹), еміграції, низької продуктивності й результативності праці. Тобто патріотизм часто набуває формального і

¹⁷⁷ Migration and Remittances : Top Countries : World Bank Group's Internet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Top10.pdf>

¹⁷⁸ Динаміка патріотичних настроїв 1991-2013 роки : Infolight – інформаційно-аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/dinamika-patriotichnih-nastroyiv-1991-2013-roki>

¹⁷⁹ Якби у Вас була можливість отримати, крім українського, громадянство іншої країни, яке громадянство Ви обрали б? (регіональний розподіл) : Соціологічне опитування : Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=776#

¹⁸⁰ Звичайно, ми всі сподіваємося, що війни більше не буде. Але якщо б раптом вона таки сталася, чи готові Ви захищати свою країну? (регіональний розподіл) : Соціологічне опитування : Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=283

¹⁸¹ Індекс сприйняття корупції у світі, 2014 : Transparency International Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5053.html>

голослівного характеру. У цьому плані українське суспільство ще повинно розвиватись.

Зовсім інший характер патріотизму в українських мігрантів, які відзначаються достатньою громадською активністю. У першу чергу це обумовлено їхнім високим рівнем релігійності. Релігія, на відміну від моралі, культури чи навіть традицій різних етносів, які зазнають постійних якісних та інституційних змін, з усією поліфонією різновидів залишається стійкою домінантою суспільно-економічного прогресу, іноді навіть мультиплікуючи свої впливи на окремі аспекти економічного життя сучасної людини¹⁸².

Окрім високої релігійності, громадську активність українських мігрантів зумовлюють інші об'єднуючі цілі (див. табл. 3.7), у т. ч. потреба комунікацій і почуття провини. Таке почуття виникає не лише з приводу залишення дітей, інших членів ближчого соціального оточення, але й відносно регіону чи країни загалом. Часто приводом до самоорганізації є ностальгія. Таким чином, мігранти через самоорганізацію намагаються відтворити окремі елементи інституціонального середовища рідного регіону (країни) – норм, звичаїв, способу життя.

Самоорганізація мігрантів є значно активніша, якщо міграція набуває міждержавних, міжконтинентальних просторових вимірів, а також є доволі кількісною. У межах держави така практика є менш помітною, хоча й прослідковується серед осіб однакової релігійної приналежності, особливо протестантів.

Необхідно підкреслити дуже велику роль самоорганізації мігрантів у збереженні їхньої етнонаціональної і культурної ідентичності. Різні форми самоорганізації, які створюються з метою збереження соціокультурологічних особливостей та вияву патріотизму (див. табл. 3.7), – це не лише дієвий спосіб уповільнення асиміляційних процесів мігрантів, але й зразок для громадян країни плекання рідної культури. Приклад діяльності українських мігрантів за кордоном часто надихає українців до збереження традицій. Таким чином, українська діаспора є вагомим інститутом соціокультурологічного розвитку країни. У даному аспекті важливо розглядати нову *концепцію соціокультурологічного впливу української діаспори* (рис. 3.3).

Соціокультурологічний вплив української діаспори проявляється завдяки їхній діяльності через різні форми самоорганізації, хоча має місце практика поодинокі дії у формі меценатства, фінансування реалізації соціальних проектів тощо. Слід розуміти, що соціокультурологічний вплив діяльності мігрантів проявляється не лише відносно них самих – у плані вповільнення процесів асиміляції. Їхня активна діяльність формує імідж країни у місцевій громаді, визначає його вподобання у споживанні, туризмі, налагодженні ділових контактів.

Оскільки міграцію в сучасному світі зупинити не можна, то країні важливо зберігати свою *націоідентичність* у глобальних масштабах, в основних міграційних мережах. Для України її трудові мігранти – це не лише ресурс колосальних фінансових вливань у споживчий ринок. Такі особи мають

---

¹⁸² Возьний К. З. Юдаїзм і сучасні економічні доктрини // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 29-42, С. 29.

залишатись важливим сегментом державної соціальної і міжнародної політики. Якщо такі особи будуть відчувати, що держава сприяє їхній самоорганізації, збереженню національної і культурної ідентичності, то це матиме величезний ефект для формування *єдиної української нації* – незалежно від поточного просторового розташування людини. У цьому має проявлятися зміщення функціональності самоорганізації мігрантів – з *суто культурологічного аспекту до усвідомлення приналежності до єдиного народу*.

Таблиця 3.7 – Об’єднуючі цілі самоорганізації мігрантів:
міждержавний вимір*

№ з/п	Характер об’єднуючої цілі	Форми діяльності	Переваги
1	✓ Соціально-економічна захищеність – особиста, членів сім’ї	1. Громадські ради при державних структурах 2. Співпраця з посольствами, омбудсменами, департаментами соціального захисту та ін. 3. Організовані (тіньові) грошові перекази, залучення членів сім’ї та ближчого соціального оточення в міграційні мережі	1. Підвищення соціально-економічної захищеності мігрантів та членів їх сімей 2. Підвищення правової культури мігрантів та членів їхніх сімей 3. Розвиток механізмів соціалізації, підтримка процесів інкультурації
2	✓ Збереження соціо-культурологічних особливостей (мова, традиції, віра); ✓ Потреба комунікацій	1. Громадські організації (у т.ч. мережеві) 2. Об’єднання при церквах 3. Культурно-мистецька, спортивна діяльність (ансамблі, хори, команди, художнє мистецтво, художня література) 4. Мовні школи 5. Табори, з’їзди, зleti 6. Співпраця з релігійними, громадськими організаціями на батьківщині 7. Видавнича діяльність (публіцистика, науково-пізнавальна література) 8. Сприяння частим відвідуванням рідного краю (країни)	1. Збереження етнонаціональної і культурної ідентичності за рахунок високої самомотивації, уповільнення асиміляції 2. Розвиток громадянського суспільства 3. Підвищення патріотизму населення регіону (країни) походження
3	✓ Вияв патріотизму	1. Різні форми допомоги батьківщині 2. Волонтерство 3. Публічні акції 4. Цільові проекти (інвестиційні, навчання, культурного обміну та ін.)	1. Збереження психоемоційного зв’язку з батьківщиною, регіоном походження 2. <i>Формування нації</i>

*Складено авторами

Натомість Україна наразі залишається пасивною проти політики асиміляції мігрантів інших країн. Це зумовлено численним недоліками реалізації соціальної й гуманітарної політики, яка неспроможна вирішити проблеми в межах країни і тим паче не здатна розширювати горизонти свого впливу на міжнародні масштаби.

Рис. 3.3 – Концепція соціокультурологічного впливу української діаспори: внутрішній та зовнішній виміри*

*Складено авторами

Окрім потреби реалізації соціальної політики держави відносно мігрантів та можливостей їхньої самоорганізації за кордоном, не слід відкидати інший міграційний вектор. Мова йде про імміграцію в Україну з однозначним переважанням у географічній структурі міграційних потоків осіб азійського походження:

– чисельність іноземців та осіб без громадянства, які мали дозвіл на імміграцію та посвідку на постійне проживання в Україні, була найбільша з Росії (59,0% від загальної кількості), Молдови (5,8%), Вірменії (4,4%), Грузії (3,7%), Азербайджану (3,9%), Узбекистану (3,4%), Білорусі (2,8%), В'єтнаму (2,0%)¹⁸³;

– за кількістю іноземців, які отримували вищу освіту в Україні, переважають Туркменістан (17,2% від загальної кількості студентів у 2012 році), Нігерія (7,8%), Ірак (7,4%), Індія (7,3%), Китай (7,2%), Азербайджан (7,2%), Йордан (5,6%), Росія (4,6%); за останні 5 років найбільше зросла кількість студентів-громадян інших держав, які навчаються в Україні, з

¹⁸³ Міграційний профіль. Україна / Державна міграційна служба України. – Київ, 2013. – 100 с.

Азербайджану (в 3,2 разу), Іраку (в 2,6 разу), Туркменістану (в 2,5 рази), Нігерії (в 1,9 разу), Марокко (в 1,3 разу)¹⁸⁴.

Іммігранти з майже всіх держав є слабо асимільованими. Україна ж практично не реалізує імміграційну політику, займаючись хіба питаннями біженців. У результаті неконтрольованих імміграцій маємо ситуацію стихійного формування ареалів моноетнічного перебування іммігрантів. Така ситуація є загрозливою в плані посилення поліетнічності українського суспільства – через гетерогенні шлюби, запозичення культурних цінностей і способів життя. Тому для України вкрай актуальним є питання формування імміграційної політики з регулюванням форм самоорганізації іммігрантів. Держава має забезпечувати права національних меншин, проводити політику мультикультуралізму, але до певної межі! Позитивною є практика проведення днів культури держав, з яких найбільша кількість іммігрантів. Водночас перед іммігрантами повинні ставитись жорсткі вимоги соціокультурологічної інтеграції – знання мови, норм поведінки, принципів життєдіяльності і праці.

Отже, форми самоорганізації мігрантів є стратегічно важливим фактором збереження їхньої етнонаціональної і культурної ідентичності. Хоча залучення мігрантів до об'єднань є одним з елементів стратегії їхнього життєвого вибору (збереження національного обличчя чи асиміляція, неафішування країни свого походження), проте держава має підтримувати прагнення українців до самоорганізації. Відносно іммігрантів недопустимою є асиміляційна доктрина самодержавної ідеології¹⁸⁵. Для України актуальним постає вироблення імміграційної політики зі збереженням прав національних меншин, але при одночасній вимозі знання мови та інших особливостей вітчизняного інституціонального середовища.

Звертаємо увагу на потребу узгодженості міграційної політики, спрямованої на уповільнення асиміляційних процесів, з гуманістичною політикою – в плані формування єдиної нації, а також з політикою демовідтворення. У контексті цього хочемо процитувати Володимира Ільківа: «Для чого народу потрібна власна держава? Перш за все для збереження власного генофонду. Ірландці уславились на весь світ своїм націоналізмом, розмовляючи при цьому англійською мовою. Ми в Україні сваримося за мову і при цьому вимираємо. За роки незалежності чисельність населення України скоротилась приблизно на 10%. Якщо всі українці вимруть, а Україну заселять вихідці з Африки, які співатимуть українською мовою «Ой чорна, я си чорна», то чи буде така Україна Україною?»¹⁸⁶

¹⁸⁴ Миграция : Основные обзоры и доклады ООН в экономической и социальной областях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/development/surveys/migration.shtml>

¹⁸⁵ Зорин А. Л. «Кормя двуглавого орла...». Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – Москва : Новое Литературное Обозрение, 2004. – 416 с., с. 341; Полішук Ярослав. Шлях до асиміляції чи європейська перспектива? Публіцистика Івана Нечуя-Левицького в сучасній оцінці : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?

¹⁸⁶ Ільків Володимир. Основний Інстинкт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/vilkiv7/>

3.4. Методичне забезпечення та аналіз форм самоорганізації громад мігрантів регіону

На даний час Україна, як європейська держава, вже довгий час залучена в глобальні міграційні процеси, активність яких стрімко зросла після розпаду Радянського Союзу і які продовжують мати широке розповсюдження. З іншого боку, Західна Європа, куди спрямовано основні міграційні потоки з України¹⁸⁷, являє собою мультикультуральну спільноту – як наслідок означених тривалих міграцій, інтенсивність яких перманентно утримується на зростаючому посилі. Постає запитання: в чому полягає специфіка та якими є механізми структурування соціальної взаємодії за умов інтенсифікації соціальних переміщень? Зокрема, як і у яких формах може відбуватися взаємодія локальної групи українських мігрантів в регіоні? Хто, що і яким чином визначає механізми їхньої самоорганізації?

Найпершою умовою відповіді на поставлені запитання є вироблення логічно обґрунтованої схеми організації матеріалів дослідження, в рамках якої його ресурсна база постає як інформаційно-пошукова система, що репрезентує взаємодоповнюючі та/або конкуруючі дослідницькі програми. Роль базових елементів таких програм, а відтак – основного інструменту дослідження, відіграють певні поняття, які утворюють його теоретичний каркас. У нашому випадку, йдеться про поняття громади мігрантів як форми їхньої самоорганізації. Формування теоретико-методологічних засад дослідження форм самоорганізації громад мігрантів регіону уможливлює перехід до другого етапу їхнього аналізу – ідентифікацію їхніх проявів. Реалізація цього етапу потребує визначення засад емпіричної ідентифікації міграційних процесів та феноменів. І нарешті третій етап передбачає апробацію визначених методик для вивчення форм організації громад мігрантів регіону.

Громада мігрантів як соціальний феномен. Термін «громада» (англ. community) утворено з двох слів «common» (спільний) та «unity» (об'єднання). Поняття «громада» (community) є доволі суперечливим, свідченням чого є численні варіанти його трактування.

Так, наприклад, поширеним є розуміння громади як групи індивідів або сімей, члени якої поділяють певні цінності, мають спільні інтереси; користуються послугами одних і тих самих служб та організацій; живуть в одній місцевості. Інколи замість терміну «громада» вживають вислів «локальна соціальна система», маючи на увазі мережу взаємопов'язаних соціальних установ, що охоплюють усі аспекти соціального життя – сімейного, релігійного, правового тощо, які існують у певній географічній місцевості (соціальні служби, заклади освіти, дозвілля, охорони здоров'я, магазини, владні установи) тощо, якими користуються члени цієї локальної соціальної системи, перебуваючи таким чином у спільній ситуації проживання. Загальновизнаною метою громади є пошук способів, які допомагають жити з самим собою і з іншими в любові, злагоді та мирі. Коли

¹⁸⁷ Марков І. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / І. Марков, ерм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук та ін. // На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження ; за ред. І. Маркова. – Львів : Папуга, 2009. – 248 с.

група досягає стану громади, кожен з її членів може з упевненістю сказати: «Я почуваюся тут у безпеці»¹⁸⁸. Виділяють 8 характеристик справжньої громади:

1. Ніхто не зайвий. Зі справжньої громади людей не виключають з огляду на їхню національність, стать, вік або вірування. Така громада також вітає різні форми людського самовираження.

2. Вірність своїм людям і відданість своїй роботі. В справжній громаді люди горнуть один до одного, навіть коли їм буває дуже нелегко. Коли виникають персональні розбіжності або перешкоди на шляху до реалізації спільних задумів, люди наполегливо шукають спільного виходу з труднощів і підтримують один одного.

3. Рішення ухвалюють через консенсус. Справжня громада не живе за принципом, згідно з яким завжди перемагає більшість. Люди в ній докладають усіх зусиль, щоб краще зрозуміти один одного. Так триває доти, доки досягається консенсус, тобто врешті-решт вони знаходять такий напрям діяльності, який усі вони згодні підтримувати в міру своїх можливостей.

4. Індивідуальні розбіжності не вважаються за перешкоду. В такій громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають як дорогоцінний дар. Щоб навчитися це робити, потрібен час і щире бажання.

5. Реалістичне оцінювання своїх сил і слабостей. Громада укладатиме більш реалістичні плани, якщо будуть братися до уваги міркування кожного з її членів. Справжня громада – це також громада реалістична, адже вона постійно оцінює умови свого життя і не перестає докладати зусиль, аби їх поліпшити.

6. Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою. У справжній громаді люди почувають себе цілком безпечно й мають усі можливості зростати та розвиватись як індивіди, любити й підтримувати один одного. Ніхто не намагається «переробити» когось іншого; кожна людина дбає про свій власний розвиток.

7. Коло не має сторін. Лідерство переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не буває керівником раз і назавжди. Кожен іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на пошану за свій внесок у спільну справу. Кожен іноді перетворюється на учня, який може чогось навчитись від когось іншого в групі.

8. Дух миру і любові. Справжня громада об'єднана духом єдності, взаємопідтримки й товариськості. Люди почувають себе добре в такій громаді¹⁸⁹.

Виділяють декілька типів громад.

1. Територіальна/резидентна громада, представники якої живуть на одній обмеженій території в місті чи селі в приблизно однакових умовах.

2. Громада за інтересами включає тих людей, які поділяють спільні інтереси, сферу діяльності, захоплення, хобі та бажають їх розвивати. До цього типу громад відносимо також громади з особливими потребами та професійні громади. До перших належать особи, котрі мають спільну на всіх проблему та намагаються разом її вирішити; до других – особи, котрі мають однакову освіту, спільні професійні інтереси, вид діяльності.

¹⁸⁸ Ewalt P.M. (ed.) Community building ; ed. by P. M. Ewalt. – Washington : Naws Press, 1998.

¹⁸⁹ Ewalt P.M. (ed.) Community building ; ed. by P. M. Ewalt. – Washington : Naws Press, 1998.

3. Ідентифікаційна громада, в яку входять особи, що мають спільну культуру, мову, релігію, та/або етнічне походження. Відповідно до цього переліку, можемо виділити культурні, мовні/лінгвістичні, релігійні, етнічні громади¹⁹⁰.

Громада українських мігрантів є одночасно і резидентною (територіальною), і ідентифікаційною, і громадою за інтересами. Так, громади українських мігрантів формуються в регіонах компактного проживання українців, маючи на меті створення середовища людей з подібною долею, подібним досвідом, подібними проблемами задоволення потреби у приналежності до спільноти, в якій людина почуватиметься захищеною, потрібною та сподіваючись, у разі виникнення потреби, на допомогу.

Громаді українських трудових мігрантів властива суб'єктність. Йдеться про її здатність до самостійного (автономного) відтворення на власному соціокультурному ґрунті різноманітних способів, форм, засобів соціальної активності/діяльності, спрямованих на задоволення потреб учасників угруповання. Як колективний суб'єкт діяльності така громада складається з інших суб'єктів – індивідуальних та колективних. Ці суб'єкти розглядають як структурні елементи, що взаємодіють як одне з одним, так і з іншими суб'єктами (громадські організації, місцеві владні структури, церковні інституції, тощо) в рамках цілісної соціокультурної системи. У процесі взаємодії між ними складається система взаємозв'язків – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних), або вертикальних (суб'єкт-об'єктних) – і взаємин – рівноправних (партнерських) або відносин залежності і підпорядкування (патрон-клієнтських). Особливості взаємозв'язків і взаємин, що виникають між структурними елементами громади мігрантів, віддзеркалюють соціокультурну специфіку громади мігрантів як «колективного суб'єкта»¹⁹¹.

Теоретичні засади аналізу форм самоорганізації мігрантів регіону. Вивчення процесів самоорганізації мігрантів регіону передбачає дослідження природи, функціональності та динаміки їхніх форм, які є структурними елементами територіальної-міграційної системи. Відтак, теоретичним підґрунтям дослідження форм самоорганізації мігрантів регіону виступає теорія самоорганізації, в рамках якої будь-яка соціальна система (у т.ч., громада мігрантів регіону) може розглядатися як така, що здатна до самоорганізації, а отже, – до вироблення «власних» ефективних механізмів саморозвитку. Втім, при цьому не виключається і можливість зовнішніх позитивних впливів. Засновником теорії самоорганізації вважають І. Пригожина. Згідно з підходом, представленим у працях його наукової школи, теорія самоорганізації (синергетика) подається як нове світобачення, пов'язане з дослідженням феноменів самоорганізації, нелінійності, нерівноваги¹⁹², глобальної еволюції,

¹⁹⁰ Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004 р. – 180 с.

¹⁹¹ Воловодова О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади : організаційний аспект / О. Воловодова, О. Касперович // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 103-119.

¹⁹² Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах / Г. Николис, И. Пригожин; пер. с англ. – М. : Мир, 1979. – 512 с.

вивчення процесів становлення «порядку через хаос», біфуркаційних змін, нестійкості як основоположної характеристики процесів еволюції¹⁹³. Теорію самоорганізації розвинуто в працях вітчизняних учених, у першу чергу, І. Добронравової¹⁹⁴, Л. Бевзенко¹⁹⁵, В. Пилипенка, а також В. Піддубного, І. Черненка¹⁹⁶ та ін. Теорія самоорганізації може виявитись вельми плідною при дослідженні форм самоорганізації мігрантів регіону, адже дає змогу фокусуватись на принципах формування громад мігрантів та особливостях їхнього розвитку.

Водночас, особливості законів самоорганізації накладають обмеження на вибір дослідницьких об'єктів, до яких вони можуть бути застосовані. Позаяк громада мігрантів є відкритою динамічною системою, вона не може виникнути сама по собі, безпричинно, а лише – на якійсь основі і в силу якоїсь необхідності і, як кожна жива етнобіосоціальна система, рано чи пізно досягає надсистемної цілі¹⁹⁷. Її самоорганізація і функціонування можуть відбуватися лише в рамках макросистеми, яка містить дуже велику кількість елементів¹⁹⁸, наприклад, в рамках територіально-міграційної системи. Остання, будучи великою соціокультурною системою, здатна відтворювати себе шляхом «здійснення певних змін у структурі своїх членів»¹⁹⁹, тобто віднаходити внутрішні ефективні резерви для організації свого життя, а усі процеси, які відбуваються у ній, є результатом взаємодії декількох відкритих систем і не можуть бути сталими, раз і на завжди встановленими²⁰⁰. Саме системним макроутворенням властиві такі «кібернетичні винаходи життя», як від'ємний і додатний зворотні зв'язки. Перший скерований на компенсацію зовнішніх впливів; другий, протилежний за функцією, стимулює пошук принципово нових можливостей пристосуватися до змінених (екстремальних) ситуацій. Відтак все, що відбувається в рамках територіальної міграційної системи, можна розглядати як результат культурної взаємодії і тлумачити як становлення нового – соціокультурного – цілого. По суті, йдеться про особливу (адаптивно-неентропійну) функцію культури, зміст якої (функції) полягає у впорядкуванні та самозбереженні системи «культура – спільнота», а сама функція виявляється у двох аспектах – адаптації (функціонування та розвиток) та неентропії (здійснення стратегії адаптації – вироблення ефективних механізмів для якнайкращого здійснення адаптації)²⁰¹. Зокрема, це означає, що культура задає людині критерії поведінки навіть у тих випадках, коли це не

¹⁹³ Пригожин И. Порядок из хаоса : Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И. Спенгерс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

¹⁹⁴ Добронравова И. Синергетика: становление нелинейного мышления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobr-sinerg/index.html>

¹⁹⁵ Бевзенко Л. Доглибиннопсихологічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 36-74.

¹⁹⁶ Пилипенко В. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). – К. : Наукова думка, 1993. – 127 с.

¹⁹⁷ Донченко Е. Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 206 с.

¹⁹⁸ Бевзенко Л. Доглибиннопсихологічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 36-74.

¹⁹⁹ Dewey J. Freedom and culture. London, Overseas publications interchange. LTD. – 1968. – С.23-42.

²⁰⁰ Курдюмов С. Синергетика – теория самоорганизации. Идеи, методы, перспективы / С. Курдюмов, Г. Малинецкий. – М.: Знание, 1983. – 64 с.

²⁰¹ Маркарян Э. Теория культуры и современная наука : Логико-методологический анализ. – М. : Мысль, 1983. – С. 8-31.

цілком усвідомлюється розумом, виступаючи як універсальний механізм організації суспільного життя. Сказане є свого роду інтерпретацією відомого в кібернетиці закону необхідності різноманітності: різноманітність результатів може бути зменшена за рахунок відповідного збільшення різноманітності, яка має «регулятор». Лише різноманітність в регуляторі може зменшити різноманітність, створювану джерелом інформації. Іншими словами, лише різноманітність може знищити різноманітність. Тут «джерело інформації» – не що інше, як несприятливі фактори, а «регулятор» – це сукупність взаємозв'язків між об'єктами²⁰². Тож для того, щоб громада мігрантів могла успішно реалізовувати свої цілі, її складність і організованість повинні бути адекватними складності й організованості територіально-міграційної системи.

Відтак, громада мігрантів регіону може розглядатися як «розумна» динамічна система, в якій задіяна людина і яка здатна розвиватися на основі вироблення та реалізації розумних рішень²⁰³, формуючи в своїх рамках соціальні групи з більшою чи меншою мірою інституціоналізації. При цьому ситуація «розчинення» локальної спільноти в домінантному соціумі розглядається як вкрай небажана, адже «поглинання» більшою системою меншої «невигідне» для всіх інтегрантів, бо тоді не лише не відбувається взаємного підсилення потенціалів складових частин, що і є основним стимулом усупільнюватися, а навпаки, втрачається кількість різноманітності, тобто збіднюється інформаційний зміст об'єднання, а звідси – ефективність усіх інших сподіваних вигод.

Спостерігаючи за розвитком локальних спільнот, отримуємо нагоду побачити, як індивіди свідомо «кодують» свою поведінку з метою організації і нормалізації діяльності в умовах домінантного соціуму, актуалізуючи свою здатність володіти здобутим знанням та відтворювати відповідні уміння, досвід, знання, що мають знакову природу²⁰⁴. Іншими словами, йдеться про здатність індивіда, шляхом входження в громаду та засвоєння її норм та цінностей, встановлювати відповідність між собою і умовами зовнішнього середовища. Аналізуючи особливості процесу включення українців в життя таких об'єднань, можна виділити дієві форми їхньої діяльності, з одного боку, та виявити виклики і загрози функціонуванню цих структур, з іншого. У цьому випадку актуальною є стратегія *символічного інтеракціонізму*, вироблена та представлена в працях Дж. Міда та Г. Блумера, яка створює можливість поступу на шляху до розуміння соціальної реальності як такої, що має конструйований характер, та «виведення» загальних тверджень із процесів, які здійснюються індивідами в конкретних ситуаціях взаємодії. При адекватному, узгодженому з цілями дослідження, застосуванні даної стратегії дослідник отримує нагоду враховувати в теоретизуванні процесуальний характер соціального світу²⁰⁵. В даному контексті слід підкреслити, що наразі в українському суспільстві, з огляду на поширеність в ньому патерналістсько-

²⁰² Моисеев Н. Экология человечества глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации). - М. : Молодая гвардия, 1988. – 254 с.

²⁰³ Канигін Ю. Когнітивний поворот // Філософська і соціологічна думка. – 1993. - № 4. - С. 11-12.

²⁰⁴ Мамардашвілі М. Культура і думка // Філософська і соціологічна думка. - 1990. - № 6. – С. 26-28.

²⁰⁵ Пилипенко В. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). – К. : Наукова думка, 1993. – 127 с.

конформістського та індивідуалістичного типів ментальності, превалює індивідуалістична орієнтація особистості і відповідний тип свідомості, а основну значущість для більшості населення мають цінності життя і можливості самореалізації²⁰⁶. Відтак існуючі цінності, переконання, настанови та норми поведінки все частіше стають предметом особистого вибору людини²⁰⁷, а зразками (або яскравими прикладами) в процесі особистісного сприйняття їй (людині) слугують окремі індивіди, з якими її зіштовхує життя²⁰⁸. Іншими словами, в умовах тривалої анемії зростає значення афіліації, яка за цих умов слугує одним із дієвих стимулів і механізмів формування консолідуючої суспільство системи цінностей²⁰⁹. Таке розуміння соціальної реальності актуалізує позиції символічного інтеракціонізму в сучасному теоретизуванні, в рамках якого соціальне життя розглядається як кінцевий продукт інтерпретації, оцінки та визначення, здійснюваних індивідом в рамках координації своєї поведінки. Відтак вивчення соціального доцільно скеровувати на осмислення символічних процесів окремих дієвих осіб та розгляд суб'єкта теоретичної рефлексії як активного начала, яке реалізує «сутнісні» моменти руху соціальних відносин²¹⁰.

Виділення суб'єктивного компонента теоретизування в якості домінуючого в процесі дослідження комунікативних середовищ може відбуватися як на мікро-, так і на мезорівневі соціологічного аналізу. І якщо перший все частіше використовується в сучасних міграційних студіях, соціології, то другий все ще залишається невинувато мало популярним. А між тим, саме мезоструктури (у т.ч. громади мігрантів) є важливим чинником психологічної стабільності та ідентичності в сучасному світі²¹¹, оскільки саме через них ми як індивіди щоденно поєднуємось з більшим суспільством. Таким чином, запропонована дослідницька стратегія, зорієнтована на поєднанні символічного інтеракціонізму та теорії самоорганізації, дасть нам змогу утримувати в рамках теоретичної рефлексії *емерджентний* характер досліджуваного об'єкта²¹². У нашому випадку йтиметься про громаду мігрантів регіону, яку розглядатимемо як особливу форму самоорганізації українського соціуму, що ґрунтує свою діяльність на етнокультурному ядрі етносу.

Розглянемо нові тенденції у емпіричній ідентифікації процесів самоорганізації громад мігрантів регіону: *кейс-стаді*. Аналіз форм самоорганізації громад мігрантів регіону передбачає застосування відповідної методології дослідження на емпіричному рівні. При цьому слід урахувати,

²⁰⁶ Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К. : Фоліант, 2008. – 158 с.

²⁰⁷ Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України 2002. – С. 10-98.

²⁰⁸ Якобсон Д. Формирование образа в киберпространстве : online-ожидания и offline реальность в «текстовых» виртуальных сообществах // Массовая культура : современные западные исследования; пер с англ. – М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. – С. 177-203.

²⁰⁹ Пилипенко В. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). – К. : Наукова думка, 1993. – 127 с.

²¹⁰ Пилипенко В. Субъективный компонент в социологическом познании / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2000.

²¹¹ Смелзер Н. Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції, 1995 ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

²¹² Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К. : Фоліант, 2008. – 158 с.

що повноцінність дискурсу в нашому випадку зумовлює необхідність включення суб'єктивних інтерпретацій власного життєвого досвіду індивідів, волею часу втягнутих у процеси соціальних переміщень. Йдеться про необхідність застосування методології якісної (гуманістичної) соціології, зорієнтованої на розкриття соціальних значень і смислів. Якісна методологія вважається особливо плідною тоді, коли до поля зору дослідника потрапляють нові, щойно народжені явища і процеси, включно з тими, які швидко зникають, є перехідними, для яких характерні несформованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їхній стохастичний і випадковий характер. І хоча життєвий цикл таких феноменів в історичному плані може бути коротким, їхній вплив на подальші події – може бачитись великим і вагомим²¹³. Іншими словами, аналіз форм організації мігрантів регіону не може обмежуватись лише їхньою класифікацією. Натомість є необхідність побачити через аналіз повсякденного життєвого досвіду прояви життєвої унікальності окремих індивідів на шляху їхнього входження в структури мезорівня. Дослідження окремих феноменів в рамках процесу повинно відбуватися з урахуванням його динаміки і передбачати послідовне проходження низки етапів, серед яких ключовими бачаться: фіксація стартового стану; збір інформації про витoki виникнення процесу; створення на базі цієї інформації базової моделі процесу; вивчення окремих явищ, що утворюють процес та вивчення взаємозв'язків між ними; виявлення зв'язуючої «осі» соціального процесу і вивчення її сутнісних характеристик; виявлення на базі аналізу ієрархії явищ, що входять в процес, їхнього «рейтингу»; визначення кола явищ, що входять в процес, які є домінантою його сутності; фіксація змін в суспільстві або спільнотах та групах по мірі тривання процесу, пошук закономірностей цих змін; прогнозування на базі отриманої інформації подальшого розвитку досліджуваного феномену, його скерованості і стійкості²¹⁴. В означеному контексті актуалізується відома методологічна настанова П. Сорокіна щодо необхідності «попереднього розчленування та спрощення умов», згідно з якою кожен соціолог повинен знайти найпростіший випадок вияву явища суспільного життя, його спрощену модель, вивчаючи яку він отримує нагоду спостерігати за все складнішими фактами як комбінацією простих випадків або як за ускладненим до безконечності образом цієї моделі²¹⁵. При цьому окремо взятий індивід не може становити для соціолога дослідницької цінності, адже лише на його прикладі не є можливим аналізувати соціальні явища й процеси в суспільстві та зрозуміти природу соціальних груп. Натомість моделями суспільних явищ повинні слугувати явища взаємодії між людьми, а моделями соціальних процесів – процеси соціальної взаємодії²¹⁶.

У контексті реалізації даної методологічної настанови актуалізується використання тактики кейс-стаді у вивченні форм самоорганізації громад

²¹³ Подшивалкіна В. З приводу застосування якісних методів у соціології // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – № 4. – 2008. – С. 197-206.

²¹⁴ Ротман Д. Категории социальной динамики // Социология: учебное пособие ; [под. ред. А. Н. Елсукова]. – Мн. : НТООО «Тетра системс», 1998. – С. 193-194.

²¹⁵ Сорокин П. Анализ элементов взаимодействия // Социология: Хрестоматия ; [сост. Ю. Г. Волоков, И. В. Мостовая]. – М. : Гардарики, 2003.

²¹⁶ Там само.

мігрантів регіону. По-перше, кейс-стаді дає змогу вивчати унікальність об'єкта шляхом проведення «подвійного» процесу дослідження, здійснюючи спочатку «розвідувальне» дослідження, скероване на вивчення конкретних ситуацій, а уже слідом за «розвідкою» виділяти ключові явища та категорії та включаючи їх у більш узагальнені²¹⁷. По-друге, кейс-стаді вважається найпридатнішою дослідницькою тактикою у випадках, коли виникає необхідність дослідити групові та суборганізаційні умови соціальної взаємодії, в тому числі, в контексті об'єднань мігрантів. По-третє, кейс-стаді дає підстави до формулювання висновків прикладного характеру, зорієнтованих на вироблення рекомендацій до діяльності. В нашому випадку передбачалося, що результати дослідження стануть у пригоді структурам, які провадять соціальну роботу (державні соціальні інституції, громадські організації, благодійні фонди) та здійснюють духовну опіку (церковні структури) українських трудових мігрантів та їхніх родин. Кейс при цьому розглядався як певна сукупність взаємозалежних частин, що становлять єдине ціле, яке має просторові та часові межі²¹⁸.

Водночас слід враховувати і можливі ризики у «збереженні об'єктивності і побудови ролі дослідника»²¹⁹, досліднику буває складно не потрапити в певну емоційну залежність від тих, за ким ведеться спостереження. Тому, з метою уникнення «романтизму» як можливого «методологічно глухого кута інтепретативного підходу»²²⁰, при застосуванні методу кейс-стаді рекомендується застосовувати процедуру тріангуляції двох типів – *методичну* (перевірка стійкості результатів, отриманих за допомогою поєднання інших методів) та *аналітиків* (проект реалізовує дослідницька група).

Кейс-стаді дозволяє використання та поєднання низки методів збору інформації. При цьому високий евристичний потенціал має включене спостереження, оптимальним дизайном якого виступає кейс-стаді²²¹. Відтак, вважаємо, що існує щонайменше три аргументи на користь використання кейс-стаді із застосуванням включеного спостереження у дослідженні форм самоорганізації громад мігрантів регіону, з числа тих, на які звертає увагу Д. Йоргенсен²²². По-перше, про феномен сучасних громад мігрантів відомо не дуже багато. По-друге, явище української (ре)еміграції перебуває під завісою стереотипів. По-третє, життя громад мігрантів є практично «захованим» від стороннього ока, адже до неї можуть увійти лише особи з визначеним соціальним досвідом.

Відтак, можна виділити декілька особливостей застосування дослідницької тактики кейс-стаді у їхньому вивченні. По-перше, це орієнтація на включене спостереження як основний метод збору соціологічної інформації,

²¹⁷ Пилипенко В. Суб'єктивний компонент в соціологічеськом познанні / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. – К. : Інститут соціології НАН України, 2000.

²¹⁸ Creswell J. Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches / J. Creswell. – Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 2007.

²¹⁹ Девятко І. Методи соціологічного дослідження. – М., КДУ, 2006.

²²⁰ Костенко Н. Кількісне і якісне : взаємні претензії та спільні перспективи // Якісні дослідження в соціологічних практиках. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 8-26.

²²¹ Малес Л. Розуміючий потенціал соціокультурного аналізу // Якісні дослідження в соціологічних практиках : Навчальний посібник ; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009.

²²² Jorgensen D. Participant Observation / D. Jorgensen. – London : Sage, 1989.

що дає змогу отримувати інформацію «тут-і-тепер» та знаходити компроміси між емпатією до інсайдерів – як до людей зі складною, часто понівеченою долею – та об'єктивністю. По-друге, це обов'язкове налагодження контактів зі стейкхолдерами громад, її лідерами. По-третє, це використання процедури триангуляції з метою обґрунтованості якісного аналізу. У такий спосіб дослідник, упорядковуючи та аналізуючи закриті досвіди, отримує реальний шанс зробити крок на шляху до пошуку об'єктивного знання про явище сучасної української міграції, а відтак – сприяти пошуку відповідей на її виклики та зниженню суспільної напруги в територіальній міграційній системі.

Втім, більшість сучасних досліджень трудової міграції, які носять прикладний характер, все частіше демонструють тенденцію до одночасного застосування кількісних і якісних методів. Дана тенденція актуалізує застосування методів, які є «апріорі» кількісно-якісними, серед яких виділимо контент-аналіз і зупинимось на його можливостях у вивченні форм організації мігрантів регіону докладніше.

Актуалізація кількісно-якісних методів у вивченні регіональних аспектів міграції: контент-аналіз. Контент-аналіз – як метод дослідження різного роду документів, є достатньо поширеним в наукових практиках. Його використання, з огляду на розвиток та зростання впливу мас-медійних засобів в сучасному світі, набуває нових смислів, загострюючи питання щодо збільшення «точності осягнення того, що соціологи йменують соціальною реальністю»²²³. Виникає потреба і в розширенні сфер застосування контент-аналізу, зокрема, у вивченні феноменів, які містять протиріччя і ведуть до трансформації соціальних практик на різних рівнях, – глобальному, національному та регіональному. Прикладом такого феномену є міграція – складне соціальне явище, яке можна аналізувати на різних рівнях і щодо якого, через його складність та неоднозначність впливів на сучасний соціум, існує безліч суспільних стереотипів, у т.ч. сформованих за участю мас-медіа²²⁴.

Отримання адекватних наукових результатів щодо феномену міграції із застосуванням контент-аналізу має і практичне значення, зокрема, на регіональному рівні, позаяк уможливорює грамотну розробку програм розвитку регіону органами місцевого врядування. І не лише в соціальному та культурологічному вимірах – для формування «позитивного образу» мігрантів та розширення можливостей їхньої культурної інтеграції²²⁵, але й для оцінювання перспектив економічного розвитку регіону, зокрема, для виявлення актуальних інноваційних моделей регіональної міграційної політики²²⁶ у

²²³ Костенко Н. Кількісне і якісне: взаємні претензії та спільні перспективи // Якісні дослідження в соціологічних практиках. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 8-26.

²²⁴ Іванкова-Стецюк О. Соціологічні доміанти комунікації в спільнотах реемігрантів // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії : сучасна соціологічна теорія і пострадянські трансформації», 21-22 квітня 2011 р. (м. Київ). – К. : Логос, 2012. – С.373-374

²²⁵ Див. докладніше інтернет-ресурси: <http://www.baromig.ru/news/gastarbaytery-v-pozitive.php>; <http://cyberleninka.ru/journal/n/istoricheskaya-i-sotsialno-obrazovatel'naya-mysl>.

²²⁶ Садова У. Я. Міграційна ситуація як об'єктивна основа формування регіональної міграційної політики // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації. – Львів, Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. – С. 84-97.

контексті процесу, який означають як процес інтернаціоналізації європейської економіки²²⁷ і відносять до євроінтеграційних процесів.

Як науковий метод контент-аналіз використовується вже тривалий час, починаючи з 20-30-х рр. минулого століття, коли засоби масової комунікації набули значного розвитку. Через деякий час почали з'являтися і перші узагальнення досвіду використання контент-аналізу, серед яких особливо цінними вважаються праці таких авторів: як В. Берельсон, Ч. Осгуд, Ф. Стоун, Ж. Кейзер, А. Моль, М. Віллі тощо. Певний внесок у розвиток методу було зроблено і на радянських теренах (В. А. Кузьмичов, В. В. Бойко, В. Є. Семенов тощо). У наші дні метод контент-аналізу продовжує розвиватись. Зокрема, в Україні з'являються цікаві публікації молодих соціологів, в яких здійснюється порівняльний контент-аналіз видань щодо висвітлення питань міжнародної міграції²²⁸ та аналізуються особливості репрезентацій сучасних міграцій в пресі²²⁹; створюються он-лайн платформи для трансформації міграційних медіа-дискурсів²³⁰.

Накопичення дослідницьких ресурсів у вивченні міграції з використанням контент-аналізу викликає потребу виходу на новий рівень узагальнень щодо можливостей даного методу у її вивченні, зокрема, націлює на пошук механізмів стандартизації процесу збору інформації та її упорядкування із використанням сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій, зокрема, вироблення критеріїв створення електронної бази даних як основи здійснення контент-аналізу ситуації в міграційній сфері на регіональному рівні, зокрема, у вивченні форм самоорганізації мігрантів регіону.

В контент-аналітичних дослідженнях може використовуватись велика кількість різноманітних категорій – найзагальніших ключових понять, що відповідають дослідницьким цілям. Ці категорії передбачають поділ на субкатегорії, що зазвичай супроводжується певними, заданими аналітиком, класифікаційними ознаками. І тут можна рухатись двома шляхами. Перший шлях – це шлях логіко-аналітичного аналізу, в рамках якого робочі коди задаються заздалегідь і який не завжди дає змогу виявити приховані елементи змісту текстів²³¹. Другий шлях – шлях аналітичного пошуку, який передбачає «організацію даних шляхом віднесення емпіричних результатів спочатку до узагальнених категорій (первинна класифікація) і подальшого розділення цих категорій на субкатегорії»²³². Тут є ризик «хаотизації» даних та побудови шкал,

²²⁷ Montanari A. (ed.) Brain-Net Circular Migration. Volume 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization ; ed. by A. Montanari. – Rome : Rubbettino, 2010. – P. 7-8.

²²⁸ Ровенчак О. Порівняльний контент-аналіз українських видань щодо висвітлення питань міжнародної міграції та місця в ній України / О. Ровенчак, В. Володько // Статистика України. - 2010. - № 3 (50). - С. 52-58.

²²⁹ Володько В. Особливості репрезентації сучасних міграційних процесів в українській та польській пресі / В. Володько // Методологія, теорія і практика соціологічного дослідження сучасного суспільства: збірник наукових праць – Харків: Вид. центр Харків. нац. університету ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – С. 376-380.; Володько В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / В. Володько // Український соціум. – 2007. – №2. – С. 90-101.

²³⁰ Примітка: див. докладніше інтернет-ресурс: <http://lp.edu.ua/node/5845>

²³¹ Борсинева С. Социология коммуникаций. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 270 с.

²³² Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М. : Добросвет, 1998. – 292 с.

в яких субкатегрії перетинаються. Втім, існує і третій шлях, який в сучасних дослідженнях називають шляхом побудови цілісного «якісно-кількісного інтерфейсу»²³³.

Враховуючи, що контент-аналіз є кількісно-якісним методом, а отже, апріорі має певні ресурси для такої побудови, ми спробували, при проведенні пілотажного опрацювання тестового масиву повідомлень в загальноукраїнських ЗМІ для створення робочих кодів контент-аналізу, виробити аналітичну схему, яка б надавала досліднику можливість використовувати інтуїцію і креативність, не поступаючись при цьому об'єктивністю даних²³⁴. Ця мета реалізувалась через послідовне виконання таких завдань: визначення регіональної структури сучасної України в контексті міграційних процесів; формування списку базових медійних видань (як центральних, так і регіональних); визначення ключових слів для пошуку повідомлень в ЗМІ; створення структури бази даних у середовищі програми Microsoft ACCESS; проведення пілотажного опрацювання тестового масиву повідомлень в загальноукраїнських ЗМІ для створення робочих кодів контент-аналізу.

Так, на першому етапі пілотажного опрацювання тестового масиву повідомлень в загальноукраїнських ЗМІ, який включав аналіз 100 одиниць текстової інформації, було здійснено категоризацію даних, в результаті якої розрізнені (а подекуди – «дубльовані») свідчення були об'єднані в певну сукупність, в один клас понять, виражених соціологічною категорією. Категоріальна структура на цьому етапі була вибудована в рамках концепції сучасного суспільства²³⁵, яка, зокрема, містить положення про існування чотирьох основних підсистем суспільства – економічної, політичної, соціальної та культурної. На другому етапі пілотажного дослідження ми конкретизували умови прояву визначених категорій в субкатегоріях, які вибудовували в результаті переструктурування відібраних для здійснення контент-аналізу текстів та вибудовування свого роду «номінальних» шкал.

Економічні аспекти міграцій: економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів; фінансові потоки за участю мігрантів; кваліфікаційний потенціал мігрантів, попит на їхню працю; трудові практики мігрантів; торгівля людьми як нелегальна економічна практика; кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлені міграцією; бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу; інтернаціоналізація економіки внаслідок міграцій; демографічні наслідки міграції; економічна криза і міграції; територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони).

Політичні аспекти міграцій: ініціативи з удосконалення міграційного законодавства; ініціативи з легалізації мігрантів, практики амністії нелегальних мігрантів; лобіювання інтересів мігрантів; візовий режим та зміни у ньому; діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць;

²³³ Шанин Т. Методология двойной рефлексивности в исследованиях современной российской деревни [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://win.www.nir.ru/socio/scipubl/sj/34-shanin.htm>.

²³⁴ Orona C.I. Temporality and Identity Loss Due to Alzheimer's Disease [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://books.google.com/books?id=TtRMolAapBYC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

²³⁵ Парсонс Т. Система современных обществ ; [пер. с англ.]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

міждержавні діалоги з питань міграцій; політичні партії як суб'єкти міграційної політики; політичні біженці.

Культурологічні аспекти міграцій: механізми культурної інтеграції; культурний шок повернення; зміни у ідентичності мігрантів; міграція як індивідуальний вибір, самореалізація мігранта; міграція у творах мистецтва, творчість мігрантів; міграція в контексті глобалізації; комунікативні практики мігрантів; шлюбні практики мігрантів; імідж українців за кордоном; освіта в умовах еміграції; хвилі української міграції, стосунки нової і старої українських діаспор; культурний розвиток мігранта, розширення культурних горизонтів; культурне життя українських громад за кордоном.

Соціальні аспекти міграцій: соціальні проблеми та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми); соціальне сирітство як наслідок міграцій; материнство та батьківство «на відстані»; практики возз'єднання сімей мігрантів; організація медико-соціальної підтримки мігрантів; міжнародні та національні соціальні програми підтримки реемігрантів (репатріантів); громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами; самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки; соціальна підтримка мігрантів Церквою та її структурами.

Пропонована схема уможливила на наступних етапах дослідження формування повного масиву інформаційних одиниць; здійснення контент-аналізу; конвертація бази даних з ACCESS формату до формату SPSS; трансформація текстових полів у формат шкал вимірювання.

Отже, предметне виокремлення форм самоорганізації громад мігрантів регіону є відповіддю на виклики рухливості соціальної структури сучасного суспільства та зумовлено потребою у формуванні теоретико-методологічних засад аналізу змін у територіально-міграційній системі для подальшого теоретичного осмислення їхніх впливів на характер взаємозв'язків у внутрішній будові соціуму. Такого роду об'єднання мають високий креативний потенціал, позаяк сформовані з осіб, які мають подібний соціальний досвід. Водночас спільноти мігрантів є часто закритими та важкодоступними для дослідника, що актуалізує проблему пошуку адекватних методів їхнього вивчення.

Ключовим пояснювальним ресурсом у вивченні форм самоорганізації громад мігрантів регіону виступає теорія самоорганізації. Включення даного ресурсу в систему теоретичних координат дослідження процесів самоорганізації громад мігрантів регіону створює передумови для організації соціологічного знання про територіально-міграційну систему на засадах міждисциплінарної загальносистемної інтеграції. Це, у свою чергу, передбачає розуміння процесу самоорганізації громад мігрантів регіону як сукупності процесів соціальної взаємодії, а його форм – як способів її структурування. Додатковим ресурсом є символічний інтеракціонізм, з огляду на високий інтерактивний потенціал таких об'єднань.

У вивченні форм самоорганізації громад мігрантів регіону методологічно коректним є використання дослідницької тактики кейс-стаді як такої, що забезпечує «включення» дослідника в повсякденне життя громади мігрантів та

контент-аналізу – з огляду на його високий евристичний потенціал у вивченні феномену міграції на регіональному рівні. Виявлення взаємозалежностей між формами самоорганізації громад мігрантів регіону передбачає фіксацію й ідентифікацію їхніх проявів, через категоризацію, субкатегоризацію для подальшої кластеризації, а відтак концептуалізації даних про міграційні процеси та феномени, які є елементами територіальної міграційної системи. Відтак, фокус дослідження скеровується на укрупнений розгляд окремих форм самоорганізації громад мігрантів, які можна вважати спільнотами традиційного або локального типу, позаяк комунікація в них характеризується переважно безпосередніми і неформальними контактами.

РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ МОНІТОРИНГУ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СИСТЕМІ НОВІТНІХ ВИКЛИКІВ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

4.1. Передумови соціокультурологічного моніторингу міграційних процесів за внутрішнім вектором

Вимушені переселенці з АР Крим, м. Севастополь, Донецької та Луганської областей України – окрема когорта населення, котрих поєднало проблемне життя вимушеної міграції спорідненістю втрат і депресій. Це специфічна група людей, які часто мають подібний ризикогенний стресовий досвід, демонструють схожу соціальну, економічну, психологічну поведінку організації життєдіяльності. Побудова системи соціального захисту вимушених переселенців – надважливий напрям розбудови сучасної соціально-економічної політики української держави.

Нині українське суспільство демонструє високий рівень активності, єднання, солідарності у справі організації допомоги вимушеним переселенцям. Це іспит на «європейськість», на відповідність культурним нормам і цінностям цивілізованого світу. Це, водночас, шанс перевірити себе на здатність до самоорганізації задля відстоювання громадянських прав та свобод, національних інтересів. Показові приклади ефективної роботи з боку громадських організацій допомоги вимушеним переселенцям знаходять розуміння і підтримку світової спільноти, структур ООН, ОБСЄ тощо.

За даними ООН станом на 6 листопада 2014 року в Україні значилося 450 тисяч 352 вимушених переселенців (19 тисяч 157 з Криму і 431 тисяча 195 - зі східних областей України)²³⁶.

Більше половини з них переїхали до інших областей України. Лише з початку вересня 2014 року таких нараховувалося 170 тисяч осіб. Вже станом на 21 жовтня 2014 року у Державній Службі з Надзвичайних Ситуацій в Україні була озвучена цифра про реєстрацію 423 тис. переселенців з Криму і Донбасу²³⁷.

Другий напрям за масовістю виїзду населення – Російська Федерація. За даними ООН – це 387 тисяч осіб.

Третій напрям вимушеної міграції громадян України – країни ЄС (6,5 тисяч осіб), а також Білорусь (близько 0,5 тисяч осіб)²³⁸.

Динаміка, а також обсяги потоків вимушених мігрантів щораз зростають. Зростають і соціально-економічні проблеми, причому в кумулятивному ефекті. Привертають увагу висловлювання громадських активістів, які засвідчують їх різноманіття. За словами співзасновниці громадської ініціативи «Восток SOS» Юлії Красільникової, такі тенденції зумовлені стурбованістю українського

²³⁶ ООН нарахувала майже півмільйона вимушених переселенців в Україні – Перший український інформаційний. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/ukrajina/suspilstvo/item/397935-oon-narakhuvava-maizhe-pivmiliona-vymushenykh-pereselentsiv-v-ukraini>

²³⁷ Pivmiliona-vymushenykh-pereselentsiv-v-ukraini. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/item/396906-oon-narakhuvava-bilshe-824-tys-pereselentsiv-z-donbasu-i-krymu>

²³⁸ Біженці та вимушені переселенці в Україні, рік 2014-й: проблеми й виклики [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/item/396906-oon-narakhuvava-bilshe-824-tys-pereselentsiv-z-donbasu-i-krymu>

суспільства стосовно подальшого зростання чисельності внутрішньо переміщених осіб (ВПО), «кількість переселенців зростає, проте масштаби на даний момент ще не критичні. Варто врахувати, що багато людей поки що не усвідомлює небезпеки і переміщуються тільки в межах Донбасу в спокійніші регіони, де поки не ведуться бойові дії. Однак, якщо ситуація загостриться і в тих районах, то Україна виявиться не готова зустріти таку кількість переселенців. На даний момент жодна зі сфер для переселенців зі Сходу не врегульована. Що б не намагалися робити люди, в будь-якій царині їх чекають проблеми і перешкоди. На даному етапі людям, що перебувають в стресовій ситуації, які втратили тимчасово або постійно будинок, держава не в змозі полегшити долю»²³⁹.

Нова ситуація, яка склалася в Україні, сигналізує про потребу модернізації усієї державної політики соціального захисту населення. З одного боку, по лінії зміни підходів до формування, розподілу й перерозподілу ресурсів у просторовому аспекті, з іншого – мобілізації ресурсів у часі. Вимагає більшої активності позиція самої держави, і зокрема, в системі координації зусиль влади, бізнесу та громадянського суспільства, створення механізмів, які б сприяли реалізації законодавчих ініціатив.

Загалом, основними документами у цій царині є Конституція України, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» №1207-VII від 15 квітня 2014 року, а також Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». № 4490а-1, ухвалений ВРУ 20 жовтня 2014 року²⁴⁰. У розробці останнього документу прийняли участь представники УКБ ООН, ОБСЄ, Державної міграційної служби України, громадських організацій внутрішньо переміщених осіб (на базі запропонованого проекту Харківської правничої групи). Низка проблем вирішується шляхом прийняття урядових рішень. Мова йде, зокрема, про Постанову КМУ №505 від 1 жовтня 2014 р. «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території країни та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг», про Постанову КМУ №535 від 1 жовтня 2014 р. «Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України або району проведення антитерористичної операції» тощо.

Впровадження у життя наведеної вище нормативно-правової бази вимагає розробки спеціальних механізмів. Особливу роль можуть відіграти ідеї щодо формування спеціальних комплексних нормативно-цільових соціальних програм. Очевидно, такі інструменти мають бути чітко узгоджені з іншими програмними документами розбудови України (зокрема, з цілями Програми

²³⁹ Біженці та вимушені переселенці в Україні, рік 2014-й: проблеми й виклики 20.06.14 / Георгій Кобзар / Права Людини в Україні Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1403279631>

²⁴⁰ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб // Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/98619.html>

розвитку України «Стратегія-2020»²⁴¹). У них досягається максимально можлива акумуляція ресурсів для покриття витрат (в т.ч. залучення потенціалу самих переселенців, їхніх сімей у розбудову економіки територій – місць вселення). На рівні регіональних економік позитивним моментом таких програм є те, що вони ведуть до розвитку регіонального менеджменту задля покращення матеріально-технічного, нормативно-правового, організаційного, науково-освітнього, гуманістичного і пропагандистського розвитку території, є запорукою успіху структурної перебудови господарства.

Нині в Україні розробка спеціальних програм щодо вимушених переселенців впирається у відсутність потрібної інформації (про обсяги, місця дислокації, наміри, структуру потреб осіб – вимушених переселенців).

Організація комплексного дослідження проблем вимушених переселенців пов'язана із постановкою кількох задач: від визначення найбільш гострих потреб задоволення цих людей предметами, товарами та послугами першої необхідності до окреслення шляхів розвитку, функціонування та територіальної організації мережі об'єктів соціальної, адміністративної і іншої інфраструктури у місцях тимчасового перебування чи наступного переселення, і аж до виявлення можливостей й підтримки майбутніх «реверсних» потоків. Вирішення цих задач здійснюється шляхом розробки багатоступеневої системи довготривалих проектних документів, пов'язаних з державним соціальним плануванням, містобудівельним проектуванням, а також науково-технічним прогнозуванням розвитку країни та її регіонів, адміністративних областей, окремих населених пунктів. Вже нині можна виділити такі територіальні рівні вирішення проблем: загальнонаціональний, регіональний, обласний, внутрішньообласний, міський та внутрішньоміський.

На загальнонаціональному рівні принципи вирішення проблем вимушених переселенців України визначаються Конституцією України, а також спеціальними законами (Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Закон України «Про Державний бюджет України на 2015 рік», ін.). На регіональному рівні акцент робиться на принципах, що закладатимуться у План відновлення «Донбасу» для забезпечення відновлення інфраструктури і створення нових робочих місць.

На обласному, внутрішньообласному, міському, внутрішньоміському рівнях принципи вирішення проблем вимушених переселенців закладаються у розробку проектів спеціальних програм регіонального та місцевого розвитку, а також локальних програм «Easy recovery» (робочі місця, соціальна інфраструктура, житло) як основу для забезпечення повернення цих осіб до місця постійного мешкання.

На усіх зазначених вище рівнях ключову роль у прийнятті ефективних рішень відіграє якісна інформація, організація збору якої передбачає дотримання науково обґрунтованих рекомендацій.

Вироблені рекомендації пройшли апробацію у жовтні-листопаді 2014 року під час спеціального обстеження (програмно-методологічні рішення і

---

²⁴¹ Програма розвитку України Президента України «Стратегія-2020». Офіційна сторінка Адміністрації президента України в соціальній мережі Twitter. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/989833-poroshenko-oprilyudniv-tezi-strategiji-2020.html>

результати обстеження висвітлюються нижче) внутрішньо переміщених осіб – громадян України у Львівській області. Подібні обстеження можуть бути реалізовані у кожному з регіонів України з метою інформаційно-аналітичної підтримки управлінських рішень з питань забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та розробки відповідних цільових соціальних програм на регіональному рівні.

4.2. Програмно-методологічні питання регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб

Мета регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб має двоїстий характер:

- *теоретичний* – вивчення адаптаційної поведінки громадян України, які переміщені з тимчасово окупованої території України та районів АТО;
- *практичний* – обґрунтування рекомендацій для розробки на регіональному рівні соціальних програм підтримки внутрішньо переміщених осіб.

Мета обстеження повністю відповідає меті Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Законом передбачено забезпечення реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод внутрішньо переміщених осіб-громадян України, а також, завдяки організаційно-інформаційним засобам, забезпечити для них належні умови соціальної адаптації, забезпечення тимчасовим житлом, сприяння у працевлаштуванні, продовження здобуття освіти, сприяння можливості залучення коштів гуманітарної, благодійної допомоги, у т.ч. – з боку міжнародних установ, організацій та закордонних країн.

Досягнення мети спеціального обстеження ВПО передбачає виконання таких *основних програмних завдань*:

- з'ясувати основні проблеми соціокультурної та економічної адаптації внутрішньо переміщених осіб у новому середовищі, їхні особливості з урахуванням соціальних категорій ВПО і територій (обласний центр, великі міста, малі міста, сільська місцевість);
- оцінити рівень соціокультурної та економічної активності ВПО в регіонах їхнього вимушеного переселення, наміри (майбутні очікування) ВПО щодо тривалості проживання в регіоні вимушеного переселення;
- обґрунтувати пріоритетні напрями соціокультурної та економічної підтримки вимушених переселенців та першочергові заходи відповідних державних і регіональних цільових програм.

Цільові ознаки обстеження:

- пріоритети у вирішенні проблем соціальної та економічної адаптації ВПО у регіоні вимушеного переселення;
- соціальна та економічна активність ВПО в регіоні вимушеного переселення;
- наміри щодо подальшого перебування на території регіону вимушеного переселення (відсоток осіб, які мають намір залишитися у регіоні нового перебування).

Гіпотези. Основна – в умовах збройного конфлікту відбувається стрімкий ріст територіальної мобільності населення. Він впливає на зміну потреб людей, мотивації зайнятості, навчання, навіть на збереження власного здоров'я. Має місце «пересування» інтересу вимушених переселенців на ринку праці з сфери організованого суспільного виробництва у сферу малого та середнього бізнесу, самозайнятості. Проблеми реалізації «поляризованого» інтересу позначаються на економічній поведінці незайнятого населення, певною мірою йому властиве пригасання трудової мотивації шукачів роботи.

Додаткові:

- основною причиною втрати населенням місця праці є зупинка (ліквідація) виробництв, їхнє перепрофілювання і банкрутство, реорганізація підприємств та організацій, звільнення з роботи тощо;
- значна кількість незайнятого населення в області має бажання розпочати власну справу, однак не може реалізувати його через відсутність достатнього стартового капіталу;
- відсутність у регіоні перспектив розв'язання соціально-економічних проблем активізує трудову еміграцію;
- основними мотивами вибору нового місця праці є відносно високий рівень оплати праці, стабільність отримання доходів, а також перспективи можливого фахового зростання.

Об'єкт обстеження:

- у широкому розумінні – проблеми соціокультурної та економічної адаптації тимчасово переміщених осіб у регіоні вимушеного переселення;
- у вузькому розумінні – *генеральна сукупність одиниць* – сімей (домашніх господарств), які вимушені змінити місце проживання у зв'язку з тимчасовою окупацією окремих територій України та проведенням АТО.

Одиниця сукупності (носіїв досліджуваних ознак) – сім'я/домашнє господарство, яка тимчасово розміщена в іншому регіоні у зв'язку з вимушеним переселенням.

Одиниця обстеження (респондент, джерело інформації) – громадянин України, який зареєстрований в територіальних органах державної виконавчої влади як вимушений переселенець.

Інформацію для визначення та характеристики генеральної сукупності внутрішньо переміщених осіб у регіоні отримують на основі:

- оперативної інформації (адміністративних даних) Департаменту соціального захисту населення обласної держадміністрації про тимчасове розміщення громадян України за адміністративно-територіальними одиницями на рівні області та окремими соціальними групами ВПО (Форма ОІР-1) – для формування дизайну квотної вибірки респондентів;
- даних про тимчасове місце проживання внутрішньо переміщених осіб на локальному (місто, район, село, адреса проживання) рівнях – для відбору респондентів і безпосереднього проведення обстеження.

Використання зазначених джерел інформації забезпечує дотримання принципів репрезентативності у формуванні вибірки респондентів і передбачає дотримання законодавства України про захист персональних даних.

Організаційна форма обстеження – спеціально організоване анкетне обстеження на замовлення територіальних органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, некомерційних громадських та інших, у тому числі міжнародних організацій, зацікавлених у вирішенні проблем соціокультурної та економічної адаптації ВПО у регіонах вимушеного переселення.

Вид обстеження.

- *За ступенем охоплення одиниць* – несучільне комбіноване обстеження. В адміністративно-територіальних одиницях з малою кількістю родин ВПО (до 30 сімей) респондентів обстежують на суцільній основі, у всіх інших районах та містах області для забезпечення репрезентативності результатів обстеження за територіальною та соціальними ознаками (дієздатність, стать) рекомендовано формувати стратифіковану квотну вибірку.

- *За часом проведення обстеження* – одноразове, поточне. У випадку залучення до організації та проведення обстеження працівників структурних підрозділів місцевої державної адміністрації з питань соціального захисту населення, поширення анкет може здійснюватися під час звернення ВПО у зазначені підрозділи за щомісячною адресною допомогою відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 505 від 1 жовтня 2014 р.

Спосіб обстеження – анкетне опитування респондентів, яке передбачає добровільний характер участі в обстеженні.

Дизайн вибірки респондентів. Дизайн вибірки визначається такими особливостями її формування: стратифікація генеральної сукупності, обсяг вибірки та механізми її формування.

Стратифікація генеральної сукупності. Стратифікація генеральної сукупності респондентів у спеціальному регіональному обстеженні внутрішньо переміщених осіб-громадян України здійснюється з урахуванням вимоги репрезентативності результатів вибірових оцінок за районами та містами області. З урахуванням такої вимоги та наявних адміністративних даних про розподіл ВПО в області їхня стратифікація здійснюється за такими ознаками:

- територіальна: адміністративно-територіальні одиниці області: міста і райони (кількість страт дорівнює кількості районів і міст області відповідно до КОАТУУ);
- соціально-економічний статус внутрішньо переміщеної особи: дієздатна особа, інвалід та особа похилого віку (дві страти);
- стать внутрішньо переміщеної дієздатної особи: чоловік, жінка (дві страти).

Загальна кількість страт генеральної сукупності, з яких може бути здійснено відбір респондентів визначається як добуток кількості районів і міст області на 3. Наприклад, у Львівській області загальна кількість таких страт становить 87 (29*3).

У кожній територіальній страті генеральної сукупності обсягом N_i осіб три соціальні страти:

- дієздатні особи-чоловіки;
- дієздатні особи-жінки;
- інваліди та особи похилого віку.

обсягом N_{i1} , N_{i2} , та N_{i3} відповідно ($N_i = N_{i1} + N_{i2} + N_{i3}$).

Для забезпечення репрезентативності результатів обстеження за територіальною та соціальними ознаками для кожної територіальної страти обсягом N_i в районах і містах області необхідно визначити частку (d_{ij}) відповідних соціальних страт (N_{ij}): дієздатних осіб-чоловіків (N_{i1}), дієздатних осіб-жінок (N_{i2}), інвалідів та осіб похилого віку (N_{i3}) за формулою:

$$d_{ij} = N_{ij}/N_i \quad (4.1)$$

Обсяг вибірки. Однією з кількісних цільових ознак в обстеженні ВПО є частка осіб, які мають намір залишитися в регіоні вимушеного переселення. За основну характеристику надійності її оцінювання у цих методичних рекомендаціях прийнято коефіцієнт варіації відносної граничної похибки вибірки, який не перевищує 10% при ймовірності гарантування результатів 0,954, а також наближену величину цільової ознаки 0,5 (50%). За таких припущень необхідний мінімальний обсяг вибірки у кожному районі та місті області має становити не менше 100 респондентів, а в регіонах з порівняно високою локалізацією ВПО (більше 1000 осіб) – 5% від обсягу страти в генеральній сукупності.

У кожній територіальній вибірці її загальний обсяг n_i в i -ій адміністративно-територіальній одиниці розподіляється на часткові вибірки обсягом n_{ij} за означеними трьома соціальними стратами:

- дієздатні особи-чоловіки;
- дієздатні особи-жінки;
- інваліди та особи похилого віку.

Обсяг часткової вибірки n_{ij} за кожною із зазначених соціальних страт *визначають* пропорційно до частки відповідної страти у генеральній сукупності за формулою:

$$n_{ij} = d_{ij} \times n_i \quad (4.3)$$

Механізм формування вибірки. Процедура відбору респондентів передбачає кілька основних етапів:

Початковий етап – формування територіальної стратифікованої вибірки. У тих адміністративно-територіальних одиницях (містах, районах), де кількість ВПО не перевищує 30 сімей або 100 осіб, обстеження проводять на суцільній основі з урахуванням права відмовитися від участі в анкетуванні.

В інших адміністративно-територіальних одиницях області обсяг територіальної вибірки має становити 100 респондентів (в регіонах з порівняно високою локалізацією ВПО, тобто більше 1000 осіб – 5% від обсягу страти в генеральній сукупності). Це забезпечує репрезентативність вибіркового оцінювання цільової ознаки (відсоток респондентів, що мають намір залишитися в регіоні вимушеного переселення) на рівні кожного району та міста області (відносна стандартна похибка 10%, ймовірність гарантування результатів 0,954).

Наступний етап – розподіл одиниць територіальної стратифікованої вибірки в кожному районі та місті області на три соціальні страти: дієздатні особи-чоловіки; дієздатні особи-жінки; інваліди та особи похилого віку.

Кількість респондентів у кожній страті (обсяг часткових вибірок) у територіальній вибірці обсягом n_i визначають за формулою:

$$n_{ij} = d_{ij} \times n_i \quad (4.2)$$

Безпосередній добір респондентів за визначеними на другому етапі квотами здійснюють інтерв'юери, використовуючи систематичний або неповторний ймовірнісний відбір.

Дизайн вибірки забезпечує надійне оцінювання цільових ознак обстеження за такими кластерами:

- область в цілому;
- райони і міста за соціально-економічними характеристиками внутрішньо переміщених осіб;

Статистичний інструментарій обстеження. Статистичний інструментарій регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб представлений спеціально розробленою авторським колективом анкетой.

Зріз інформації, закладений в анкету покликаний з'ясувати відповіді на основні програмні запитання обстеження та забезпечити можливість аналізу взаємозв'язків проблем соціокультурної та економічної адаптації ВПО, а також виробити пропозиції щодо їхнього можливого вирішення з соціальними характеристиками ВПО (економічна активність, стать, вік, рівень освіти тощо).

У табл. 4.1 представлено логіку взаємозв'язків між цілями регіонального обстеження ВПО та запитаннями у анкетному опитуванні.

Таблиця 4.1 – Логіка цілей дослідження проблем вимушених переселенців та пропонованих питань анкети*

Перелік основних завдань (програмних запитань) обстеження	Номери запитань анкети, які покликані дати відповідь на поставлені завдання
Оцінити рівень соціокультурної та економічної адаптації ВПО в регіонах вимушеного переселення	
• соціальна адаптація	3, 15, 21
• культурологічна адаптація	5, 6, 11, 12
• економічна адаптація	7, 8, 9, 10, 23,
Оцінити рівень гостроти соціокультурних та економічних проблем адаптації ВПО	1, 4
З'ясувати майбутні очікування щодо подальшого перебування в регіоні вимушеного переселення	13, 14
Обґрунтувати пріоритетні напрями соціокультурної та економічної підтримки ВПО та першочергові заходи відповідних державних і регіональних цільових програм	2, 16,

* Складено авторами

У кожному регіональному обстеженні перелік запитань анкети може бути відповідно скореговано, розширено чи звужено з урахуванням уточнення та узгодження його програми із Замовником.

Організаційні питання спеціального обстеження ВПО

Замовники та відповідальні виконавці обстеження. Спеціально організоване регіональне обстеження внутрішньо переміщених осіб-громадян України може бути проведене на замовлення обласних держадміністрацій, територіальних підрозділів державної виконавчої влади, відповідальних за реалізацію державної міграційної політики, політики соціального захисту населення, зокрема, соціальної та економічної адаптації ВПО. Обстеження

може бути реалізоване за підтримки європейських, міжнародних та інших організацій в рамках спеціального проекту.

Відповідальним виконавцем за проведення робіт можуть виступати такі інституції:

- Головні управління статистики області відповідно до попередньо погодженого плану статистичних робіт чи виконання послуг на платній основі;
- наукові та освітні організації у рамках проведення прикладних наукових досліджень, реалізації спеціальних проектів;
- соціологічні та інші дослідницькі організації, зацікавлені у реалізації відповідних робіт.

До проведення дослідження, зокрема, на етапі поширення та збору анкет серед ВПО-респондентів, можуть бути залучені працівники структурних підрозділів місцевої державної адміністрації з питань соціального захисту населення.

Час і місце проведення обстеження. У випадку залучення до проведення обстеження працівників районних і міських управлінь праці та соціального захисту населення області безпосереднє обстеження (поширення анкет) може здійснюватися під час звернення ВПО у зазначені управління за щомісячною адресною допомогою відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 505 від 1 жовтня 2014 р.

Таблиця 4.2 – Макет таблиці для складання кошторису витрат та плану проведення регіонального обстеження ВПО*

№ з/п	Види робіт/напрями витрат	Відповідальний виконавець	Витрати часу, людино-годин	Вартість робіт, грн
I.	Основні види робіт			
1	Уточнення програми обстеження та переліку запитань анкети			
2	Характеристика генеральної сукупності вимушених переселенців та формування вибірки			
3	Проведення обстеження			
4	Розробка програмного забезпечення обробки даних обстеження			
5	Обробка результатів обстеження			
5.1	Введення первинних даних анкетування, їхній контроль			
5.2	Формування вихідних таблиць			
6	Аналіз результатів обробки первинних даних обстеження, підготовка Звіту			
7	Підготовка презентації результатів обстеження (візуалізація результатів)			
II.	Допоміжні види робіт			
8	Тиражування анкети			
9	Друк і тиражування Звіту про результати обстеження			
10	Поштові витрати			
11	Інші накладні витрати			
	Всього			

* Складено авторами

Місце проведення обстеження визначають його виконавці, виходячи з особливостей організації анкетування. Можливі такі основні варіанти місця анкетування респондентів :

- районні і міські управління праці та соціального захисту населення (у момент звернення ВПО за соціальною допомогою);
- місця проживання внутрішньо переміщених осіб у регіоні вимушеного переселення.

Витрати на організацію та проведення обстеження. Витрати на організацію та проведення обстеження визначають, виходячи з переліку необхідних видів робіт та з урахування відповідального виконавця робіт. Основним напрямом ефективного використання витрат на проведення регіонального обстеження ВПО у кожній області України є залучення працівників районних і міських управлінь праці та соціального захисту населення області до поширення анкет та їхнього збору на відповідному територіальному рівні (табл. 4.2).

Основні види робіт, передбачені програмою підготовки і проведення регіонального обстеження ВПО наведені у таблиці.

4.3. Проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб за новим місцем проживання: стан, ризики, перспективи (за результатами апробації авторської методики)

Характерною рисою сучасного наукового дискурсу щодо перспектив подальшого розвитку України є пошук шляхів формування ефективної системи державного управління стосовно модернізації національної економіки загалом та її регіональних виявів з метою підвищення конкурентоспроможності (як кінцевого продукту, так і чинників економічного зростання), а також досягнення вищих стандартів життєзабезпечення громадянського суспільства, регіонів-соціумів, шляхом побудови ефективних територіальних, в т.ч. міграційних, систем як специфічно створюваних ринків праці різного рівня організації, обумовлених укладанням міграційних трудових договорів і угод як усередині країни (ендогенна територіальна міграційна система), так і на міждержавному рівні (екзогенна територіальна міграційна система)²⁴². Тому комплексний підхід до розгляду соціально-економічних як і соціокультурологічних наслідків міграційних процесів вимагає детального дослідження демографічного, юридично-правового, соціально-трудоного, морально-психологічного, інноваційно-інтелектуального та соціально-безпекового їх проявів та аспектів. Особливо підвищується значущість дослідження означеної проблематики з огляду на зміни зовнішніх та внутрішніх умов для розвитку окремих територій України, коли з'явилися додаткові непрогнозовані загрози та ризики, передовсім акти агресії та мілітарної експансії, пов'язані із зовнішнім впливом дій російського сусіда (стосовно Автономної Республіки Крим та частин східних регіонів України -

---

²⁴² Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації: [моногр.] / наук. ред. У.Я. Садова; НАН України, Ін-т регіон. досліджень.– Львів, 2011.– 528 с. (Сер. «Проблеми регіонального розвитку»).- с.55

Донбасу), а також з внутрішніми чинниками, що викликані недосконалістю державної політики стосовно необхідності врахування гостро зростаючої потреби інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у місцеві громади та їх відповідної соціальної адаптації.

Зазначимо, що згідно з керівними принципами УВКБ ООН у справах біженців, особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих чи техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни²⁴³. А узагальнена фахова оцінка безпекового середовища (відображена в Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України) засвідчує, що найбільш актуальними у середньостроковій перспективі залишатимуться загрози, викликані агресивними діями Росії, що здійснюються, передовсім для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності; розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, сепаратизму і тероризму, підтримки маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей; порушення функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та блокування важливих об'єктів промисловості й інфраструктури. Відтак кризові явища у національній економіці, неефективність антикризових заходів, що призводять до виснаження фінансових ресурсів держави, обмежують її можливості щодо фінансового забезпечення реалізації державної політики національної безпеки. Отже, складність інтеграції мігрантів у місцеві громади позначається існуванням низки проблем, хоча б таких як: відсутність адекватної для сьогодення стратегії модернізації українського суспільства, яка б враховувала новітні міграційні ризики²⁴⁴ та позитивні міграційні ефекти, проблема законодавчого і виконавчого узгодження функцій та заходів різних інституцій політики інтеграції мігрантів, суттєве обмеження бюджетних ресурсів на підтримку заходів окремих напрямків як загальнонаціональної соціальної та економічної, так і міграційної політики у державі, зокрема, політики інтеграції мігрантів за новим місцем проживання, а також проблема статистичного та облікового забезпечення та супроводу міграційних процесів, побудова єдиної моніторингової системи діагностики ефективності соціально-захисних аспектів міграційної політики²⁴⁵.

При визначенні методологічного підходу до вироблення адаптаційних механізмів ВПО, слід опиратися на такі соціогуманістичні засади, як, по-перше, соціально-індивідуальна оцінка трудового внеску мігранта, актуального стану

---

²⁴³ Агентство ООН у справах біженців (UNHCR) представництво в Україні. Внутрішньо переміщені особи [Електронний ресурс].- Режим доступу:<http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/2-uncategorised/1293-vnutrishno-peremishcheni-osobi>

²⁴⁴ Multilingual Demographic Dictionary. Second Edition. – 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru-ii.demopaedia.org/wiki>

²⁴⁵ Інтеграція мігрантів у приймаючий соціум: соціокультурологічні аспекти модернізаційного розвитку регіону [Текст]/[редкол.: д.е.н., проф. Садова У.Я., к.е.н. Андрусишин Н.І., к.е.н. Риндзак О.Т., к.е.н. Бідак В.Я.] НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». – Львів, 2015. – 48 с.

його життєвої ситуації, інтересів тощо; по-друге, визначення його місця в загальному процесі відтворення територіальної суспільної системи; по-третє, забезпечення збалансованості між індивідуальними запитами і устремліннями особистості мігранта та реальними можливостями, зумовленими рівнем економіко-правової організації суспільства.

Зауважимо, що діагностика середовища, яке приймає ВПО в умовах регіону-соціуму, вимагає конкретизації суті базових понять вимірювання параметрів соціально-захисних індикаторів, найбільш значущими з яких виступають чинники трудозабезпечення як основного джерела доходу мігранта, зайнятості та соціальної допомоги.

Мета обстеження: теоретична – визначення адаптаційної поведінки громадян України, які переміщені з тимчасово окупованої території України та районів АТО; практична – обґрунтування рекомендацій для розробки на регіональному рівні соціальних програм підтримки ВПО.

Прикладний інструментарій дослідження. Метод – для збору емпіричної інформації було здійснено опитування шляхом анкетування.

Об'єкт аналізу – ВПО з АР Крим та Донецької та Луганської областей (зона АТО).

Економічно активне населення – чоловіки та жінки, а також особи старшого віку та інваліди.

Генеральна сукупність – 8062 респонденти.

Гранична похибка – 5%.

Довірча вірогідність – 95%.

Вибіркова сукупність – 2152 респонденти (для забезпечення репрезентативності по районах), 400 респондентів (для забезпечення репрезентативності по області).

Метод обстеження – суцільна вибірка та квотний метод

Розподіл вибіркової сукупності ВПО респондентів – за статтю – загалом нерівномірний, проте відповідає загальним тенденціям, за якими можна стверджувати, що з небезпечних та непристосованих для життя територій виїжджають зазвичай спочатку жінки, діти та особи похилого віку, а вже потім – чоловіки працездатного віку. Серед опитаних ВПО переважають жінки – дві третини всіх респондентів і лише близько третини опитаних становлять чоловіки (рис. 4.1).

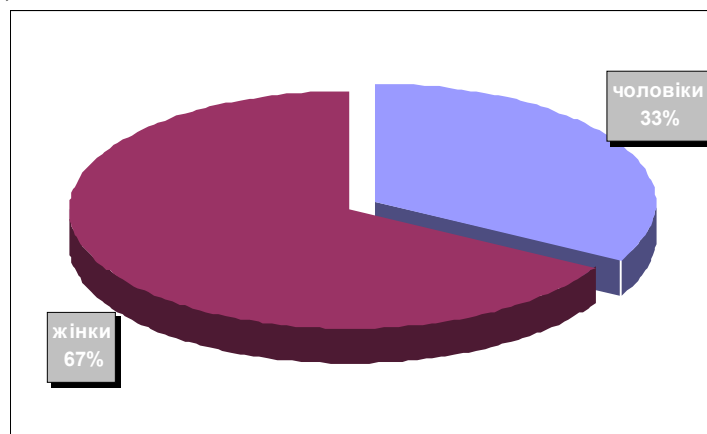

Рис. 4.1 – Гендерна структура опитаних ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Сімейна структура вимушених переселенців доводить той факт, що більшість з них, а саме 70% – люди сімейні. Десята частина припадає на осіб, що колись перебували у шлюбі, хоча зараз залишаються самотніми – вдівці та вдови. Частка неодружених осіб становить – 20%, причому більшість з них – люди молодого віку (до 30 років) (рис. 4.2).

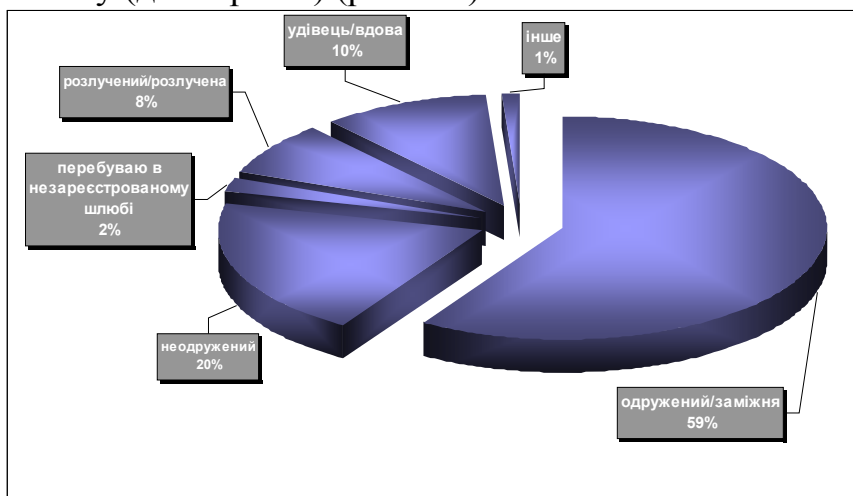

Рис. 4.2 – Сімейна структура опитаних ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Вікова структура ВПО неоднорідна. Більша частина – молодь та особи у активному працездатному віці від 26 до 45 років. Частка осіб пенсійного віку є доволі невисокою – близько 15 %, проте частина тих, що отримують пенсію, є значно вищою. Це пов'язано з рівнем травматизму та поширеністю важкої фізичної праці на підприємствах вугільного профілю у Донецькій та Луганській областях (рис. 4.3).

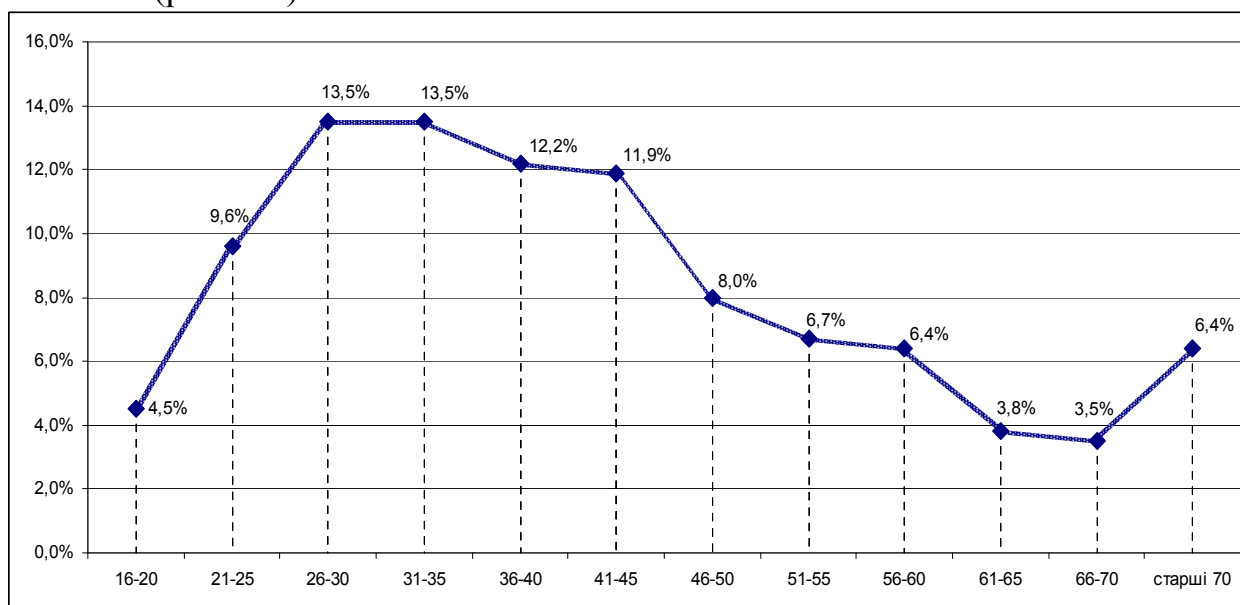

Рис. 4.3 – Вікова структура опитаних ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Опитування виявило, що освітній рівень ВПО – мешканців Донбасу та Криму задовільний. П'ята частина переселенців мають вищу освіту, в той час як майже половина – представники робітничих професій, що здобули професійно-технічну освіту. Близько 7% припадає на студентів та школярів, які ще навчаються (рис. 4.4).

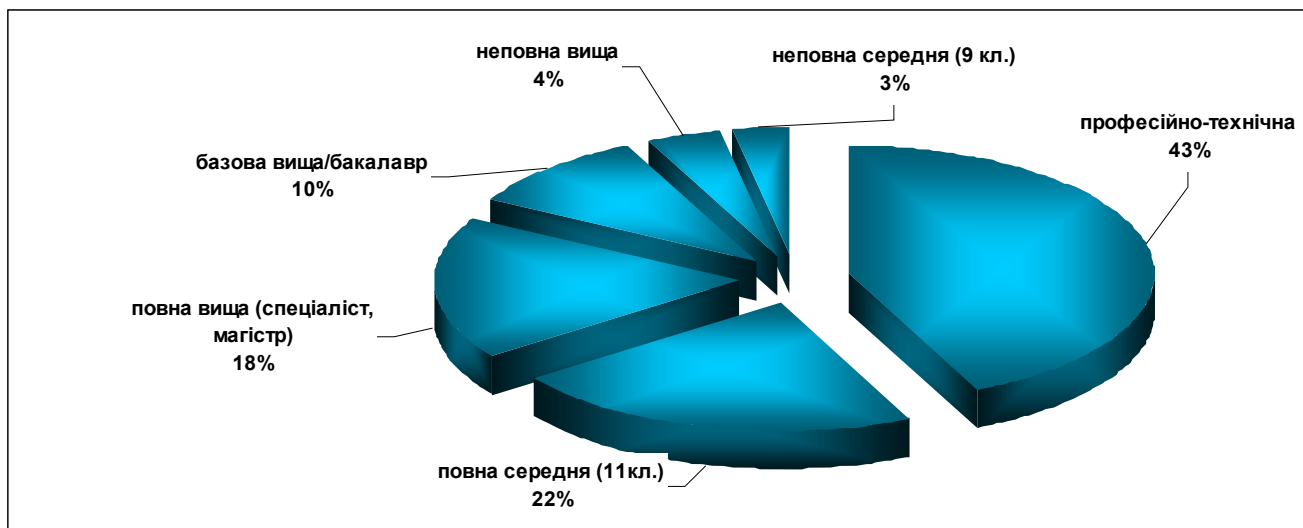

Рис. 4.4 – Освітня структура ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Серед опитаних ВПО переважають особи з дітьми, частка яких становить 56%, частка респондентів, діти яких проживають окремо – 7%, а тих, які виїхали без дітей чи не мають дітей – 19% та 18% відповідно (рис. 4.5).

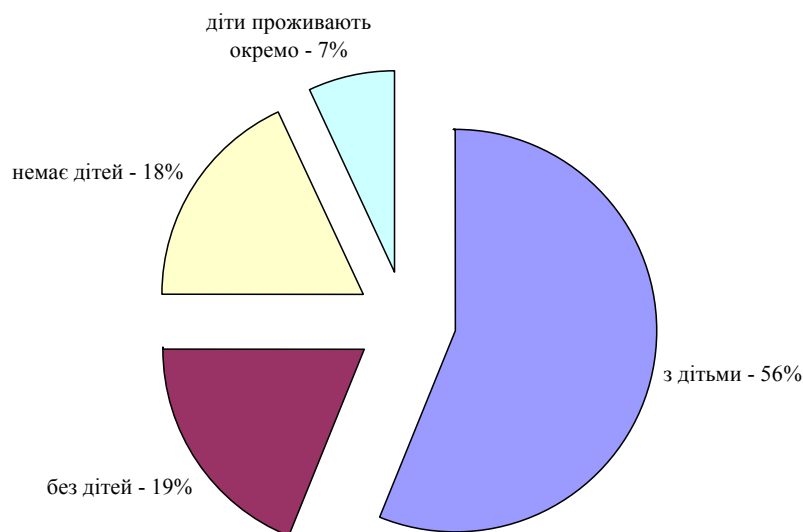

Рис. 4.5 – Наявність дітей у сім'ях ВПО у Львівській області, %

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Дослідження показало (рис. 4.6), що посилена інтенсивність внутрішнього переміщення осіб спостерігалася у період липень-серпень 2014 р., і становила 25-27% відповідно. Так, у червні та вересні – по 14 % опитаних залишили попереднє місце постійного проживання. Водночас у квітні та жовтні – частка переселенців становить лише 6% та 5% відповідно. Серед опитаних інтенсивність вимушеного переселення не перевищувала 3% за період лютий-березень, травень та листопад 2014 р.

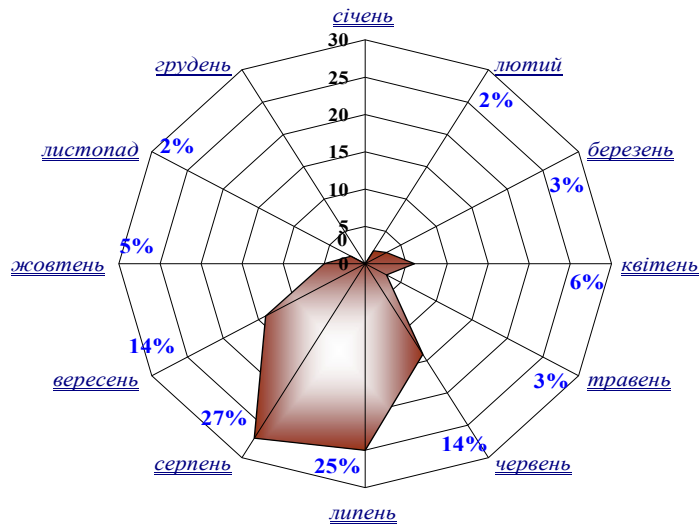

Рис. 4.6. – Місячний календар інтенсивності вимушеного переселення осіб у Львівську область, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Не менш вагомим для формування заходів відповідної політики у регіоні є аналіз структури тимчасового розселення ВПО у Львівській області. На запитання про теперішнє місце проживання відповіді розподілились таким чином (рис. 4.7). Близько половини опитаних проживають з родичами чи знайомими (46%). Чверть респондентів (26%) вказали, що тимчасово орендують помешкання. 14% осіб отримали соціальне житло. Десята частина респондентів проживають з місцевими жителями, які зголосилися на безоплатне надання житла, 4% – вказали на інший варіант (зокрема, придбали власне житло).

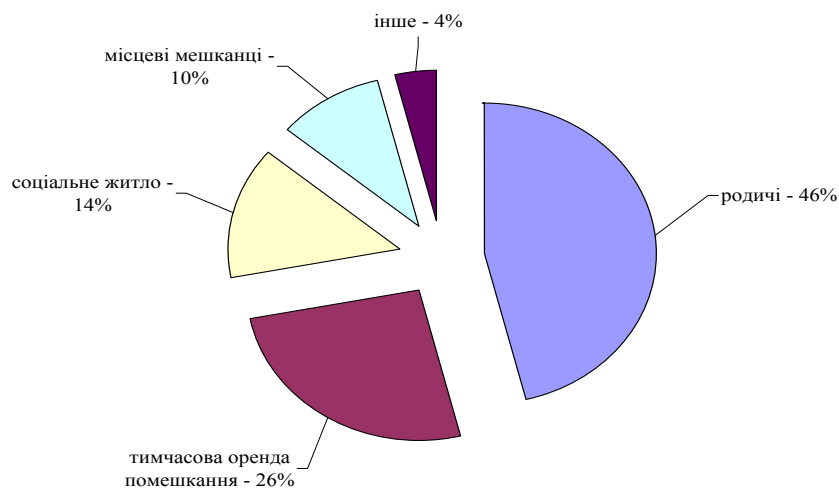

Рис. 4.7 – Структура тимчасового розселення ВПО у Львівській області, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Узагальнююча оцінка структури контактів ВПО з державними органами та громадськими організаціями демонструє найтісніші зв'язки з органами місцевої влади (74% опитаних). Менше чверті респондентів (16% підтверджень) зазначили про тісний контакт з благодійними організаціями

(рис. 4.8). Незначний відсоток є таких, що підтримують тісні зв'язки з волонтерськими спільнотами, групами вимушених переселенців та церковними громадами (2%, 2% та 1%).

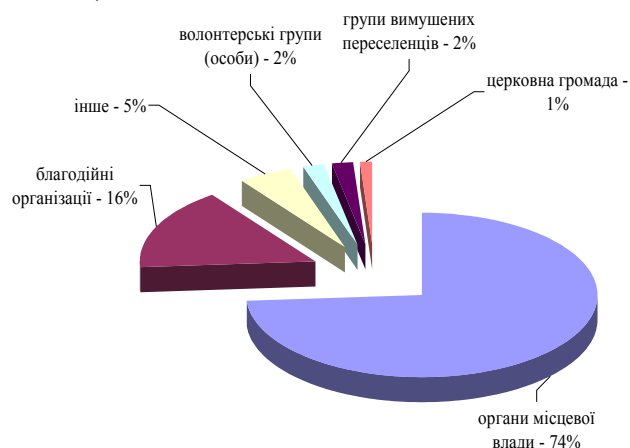

Рис. 4.8. – Структура контактів ВПО з органами державної влади та громадськими організаціями у Львівській області, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

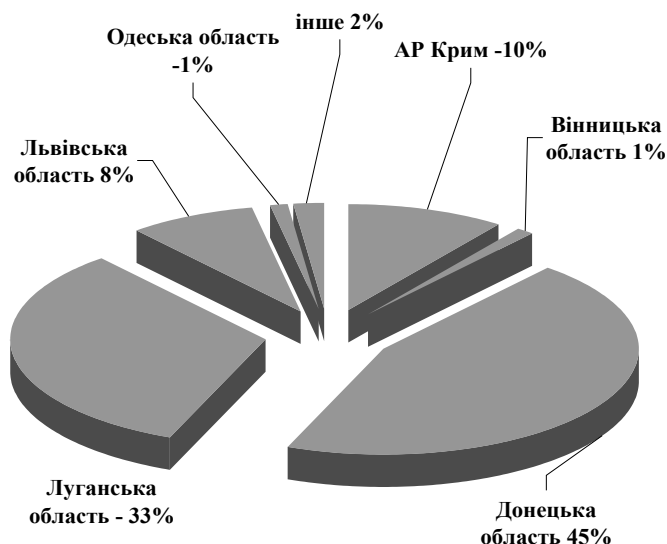

Рис. 4.9. – Регіон народження чи проведення більшої частини життя ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Більше 3/4 опитаних – ВПО, що народилися та/або провели більшу частину свого життя на Донбасі (Донецька обл. – 45%, Луганська – 33%) (рис.4.9.).

Майже половина з опитаних ВПО (51%) – колишні мешканці обласних центрів, 22% – інших міст означених регіонів, 21% – мешканці сіл. (рис.4.10.) Зауважимо, що відносна частка ВПО з сільської місцевості є значно вищою від показника у Донецькій та Луганській областях (9 і 13 % відповідно). Оскільки 78% опитаних були міськими мешканцями, при їхньому поселенні у сільській місцевості можуть виникнути труднощі у пошуку необхідного житла та психологічний дискомфорт від зміни характеру проживання.

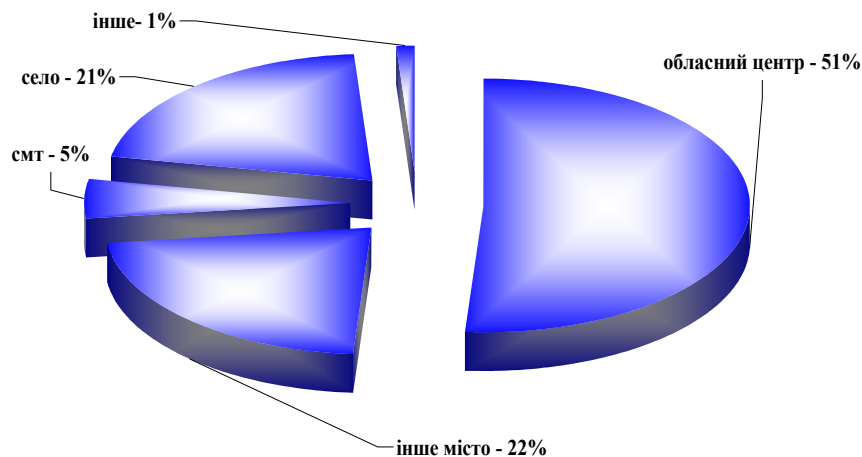

Рис. 4.10 – Оцінка ВПО статусу населеного пункту, в якому провели основну частину життя – за категорією людності, %*
 *За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Один із аспектів дослідження стосувався стану релігійності та мовних особливостей комунікації ВПО. Загалом, стан як релігійності, так і мовних орієнтацій цих осіб помітно відрізняються від аналогічних індикаторів-маркерів, притаманних місцевому населенню. Ця специфіка може певною мірою гальмувати процес адаптації переселенців до адекватного сприйняття їх в місцевій громаді.

Візьмемо для порівняння мовну ситуацію у Львівській області та регіонах, які змушені були покинути переселенці. Демографічна статистика свідчить, що на Львівщині, як і в інших областях Західного і частково Центрального регіону, в усіх сферах суспільного життя домінує державна українська мова. Причому за роки незалежності її становище в цих регіонах, в основному, зміцнилося. Так, у Львівській області згідно з даними перепису 1959 р. українську мову вважали рідною 56,2%. Станом на 1989 р. частка україномовного населення в області зросла до 90,2%, а у 2001 р – до 95,3%. Подібна ситуація характерна і для більшості інших областей Західного і загалом Центрального регіонів, де українську мову в 2001 р. вважали рідною від 84,0 до 98,3 % їхніх мешканців.

Зовсім інша ситуація відзначалась стосовно мовної ідентифікації населення у Південному та Східному регіонах. Тут у більшості адміністративно-територіальних одиниць здобуття незалежності сприяло деякому полегшенню ставлення населення до статусу державної мови. Зокрема, у 2001 р. порівняно з 1989 р. частка населення, що визнало українську мову рідною, зросла в: Запорізькій області з 49,3 до 50,2%, Харківській – з 50,5 до 53,8%, Одеській – з 41,2 до 46,3%, Дніпропетровській – з 61,5 до 67% і т.п. Однак, на Донбасі і в Криму ніяких позитивних змін у цьому питанні не відбулося. Навпаки, в цих регіонах продовжувалось подальше витіснення державної мови як індикатора лінгвістичного самоусвідомлення громадян Української держави. Так, в Луганській області у 1959 р. українську мову

вважали рідною 51,1% мешканців, тоді як у 1989 р. – лише 34,9%, а в 2001 р. – 30,0%. В Донецькій області у вказані роки цей показник мав ще більш непоказні значення: 44,4%; 30,6%; 24,2%. В Криму (разом з м. Севастополь), частка україномовного населення за даними перепису 2001 р. опустилась до менше, ніж 10%. Отже, у цих регіонах мало місце подальше витіснення української мови як мови повсякденної комунікації та державного адміністрування. В результаті цього україномовне населення в цих регіонах перетворилось в незначну і маловпливову лінгвістичну меншість. І, що особливо прикметно, україномовне населення стало справжньою меншістю навіть у середовищі етнічних українців (наприклад, в Донецькій області російську мову у 2001 р. назвали рідною 60% осіб української національності).

Соціологічне дослідження стосувалось й одного з параметрів лінгвістичної ідентифікації ВПО, а саме – вільного володіння мовами, як поширеними у відповідних регіонах країни, так і іноземними. Опитування висвітлює (табл. 4.3) такі результати: всього серед ВПО, що походять з південного сходу країни, вільно володіють російською мовою 51%, українською – 46%, кримськотатарською – 1%, іншими мовами – 1%, іноземними (англійська та німецька) – також 1%.

Таблиця 4.3 – Вільне володіння українською і російською мовою населенням південно-східних регіонів України (в 2001 р.) та вимушених переселенців з цієї території у Львівській області (2014)*

	Вільно володіли українською мовою, %	Вільно володіли російською мовою, %
	2001 рік (перший Всеукраїнський перепис)	
Україна	87,8 (42,356 млн)	65,7 (31,694 млн)
Львівська область	99,2	21,1
Південний схід:		
Луганська область	75	91,1
Донецька область	72,3	93,4
АР Крим (включаючи м. Севастополь)	36,7	95,6
	2014 рік (лише ВПО, що осіли у Львівській області)	
Львівська область	46	51

*Побудовано авторами за даними ²⁴⁶

Наведені дані частково підтверджують реальну мовну ситуацію, що склалась в регіонах походження ВПО. Отже, більшість вимушених переселенців вільно володіють російською мовою, що цілком зрозуміло для територій, де переважна більшість мешканців вважають її рідною. Всього, згідно з даними перепису 2001 р., в Луганській області вільно володіли російською мовою 91,1% мешканців, в Донецькій – 93,4%, в АР Крим (з м. Севастополь) – 95,6%. Українською мовою в цих регіонах вільно володіли: 75,0%; 72,3%; 36,7% відповідно. Як свідчать наведені дані, на час проведення перепису в областях Донбасу майже все населення вільно володіло російською, а близько трьох четвертей – також українською мовою. В Криму ж, де серед

²⁴⁶ Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / за ред. О.В. Позняка. – Умань, 2007. – 274 с., С.152.

населення домінували етнічні росіяни (58,3%), практично все населення володіло російською мовою, тоді як українською – лише трохи більше третини (всього українців на півострові нараховувалось 24,3%).

Результати соціологічного опитування ВПО на Львівщині віддзеркалили помітні відступи від загального володіння обома основними мовами. Так: ступінь вільного володіння цими мовами серед ВПО виявилась суттєво нижчою у порівнянні з переписними показниками. До того ж слід зауважити про ще одну особливість: серед ВПО на Львівщині вільне володіння обома мовами виявилось доволі співставним (51% і 46%), що також помітно відрізняється від останніх переписних даних. Найбільш вірогідно це свідчить про те, що відповідаючи на питання анкети, частина респондентів не відзначила таку альтернативу, як одночасне вільне володіння обома мовами. Такий підхід часто застосовується при організації соціологічних опитувань. Однак, його заледве чи можна прийняти за ідеальний. Все ж таки головним слід вважати визнання респондентами не вільне володіння будь-якою мовою, а свідоме віднесення себе до носіїв конкретної мови. Крім того, на вибір альтернативи «вільне володіння» могла вплинути етнічна приналежність ВПО, що поселились в конкретному регіоні, а також і місце походження їхніх генетичних предків. Адже вимушені переселенці часто надають перевагу повернення не будь-куди, а саме на місця походження їхніх батьків чи дідів.

Дослідження виявило незначне володіння серед ВПО мовою кримських татар (1%). Це далеко менше від тої частки населення Криму, яке вільно володіє цією мовою. Але стосовно ВПО ця цифра є цілком вірогідною, оскільки представники татар вважають єдиною своєю Батьківщиною саме Крим і змушені покидати його лише в умовах крайньої загрози їхніх безпеці. Опитування підтвердило також вкрай незадовільний стан володіння вимушеними переселенцями іноземними мовами. Проте, цей фактор (на відміну від інших) лише підтверджує явно недостатній (власне мізерний) рівень володіння найпоширенішими іноземними мовами. Така ситуація притаманна не лише для вимушених мігрантів, але й для основної маси корінного населення. Отже, факт низької популярності знання іноземних мов не може слугувати вагомим чинником, що перешкоджатиме інтеграції вимушених переселенців у новому соціальному середовищі.

Вагомим, безумовно, є фактор співвідношення вільного володіння мігрантами російською та українською мовами. Однак, і він не може вважатись перешкодою, яку важко подолати в процесі адаптації вимушених переселенців до нових умов існування. У крайньому випадку прийнятний рівень адаптації до умов проживання в новому соціальному оточенні може бути досягнутий у близькій перспективі, оскільки молоде покоління мігрантів зі сходу вже не відчуває особливих незручностей в процесі спілкування спорідненою мовою. Разом з тим, мовні особливості вимушених переселенців не повинні повністю ігноруватися. Це, передовсім, стосується представників кримськотатарської національності, які особливо дбайливо ставляться до необхідності збереження лінгвістичних, побутових та інших особливостей, завдяки яким і забезпечується існування цієї етнічної спільноти. Що стосується необхідності врахування в соціальній програмі підтримки ВПО їхньої російськомовної сутності, то ця

проблема є більш актуальною не для Львівської області, а для областей сходу та півдня України, де в основному і концентрується такий контингент мігрантів. Однак, врахування культурологічних потреб російськомовних переселенців не повинен йти в розріз з необхідністю подальшого розвитку всієї політичної нації в Україні, включаючи і узгодженість лінгвістичних параметрів цього розвитку, зокрема спрямованість на повноцінне функціонування державної мови в усіх сферах соціального буття, чим власне і гарантується спадковість культурологічної самобутності всього населення країни, яку неспроможна розхитати зростаюча міжрегіональна та міждержавна міграційна активність.

Більш актуальною щодо ВПО у Львівській області є релігійна тематика, що стосується їхнього ставлення до релігії та конкретної конфесії, яке певною мірою відображається в реальній відвідуваності храмів. Слід зауважити, що здобуття країною незалежності сприяло корінній зміні ставлення її мешканців до релігії як однієї з фундаментальних складових суспільної свідомості: на зміну офіційно підтримуваному атеїзму прийшло всезагальне захоплення релігійною проблематикою; на жаль, цей процес доволі часто за суттю є не глибоким, а поверхневим, показним. При цьому як декларативна, так і реальна зацікавленість у релігійній сфері, продовжувала помітно відрізнятись в різних регіонах країни.

Це яскраво відображається в насиченості релігійних громад служителями культу та кількості культових споруд в певних територіальних одиницях країни. Загалом, по всій країні з проголошенням незалежності суттєво зросла частка реально віруючого населення та мережа церковних організацій. Так, якщо в 1988 році в Україні нараховувалось 6,5 тис. таких організацій, то до 2004 р. їхня кількість зросла до 30,5 тис. одиниць, тобто в 4,6 разу. На початок 2013 р. в країні нараховувалось вже понад 35,1 тис. церков та майже 1,9 тис. релігійних організацій. Найщільніша мережа церков є в західній частині країни. Загалом, у Львівській області зафіксовано на цей час 3035 церков або близько 9% від загальної їхньої кількості в країні (зауважимо, що в області зосереджено тільки 5,5% населення країни). Звертає на себе увагу такий факт, як знижена частка окремих релігійних організацій на Львівській області (51 або менше 3% від їхнього загального числа по країні). Подібна картина характерна і для деяких інших областей Західного регіону (Волинська, Рівненська). Така ситуація, очевидно пов'язується з різким домінуванням в цих регіонах однієї або двох конфесій, тоді як решта конфесій виявляється недостатньо чисельною, щоб реально впливати на загальний стан релігійного життя в регіоні. Для більшості областей України, притаманною є недостатньо розвинена мережа церков. Так, в Сумській області функціонує 807 церков, Кіровоградській – 673, Луганській – 817, Миколаївській – 724, і т. д. Разом з тим, в деяких адміністративно-територіальних одиницях поза межами Західного регіону фіксується підвищена кількість самостійних релігійних організацій (АР Крим – 682, Харківська область – 153 тощо). Таку особливість релігійного життя швидше за все слід пояснювати різким переважанням в недалекому минулому в цих регіонах нерелігійності населення, що в нинішній час сприяє значному поширенню в них нетрадиційних для України вірувань, включаючи різноманітні течії протестантизму (харизмати, мормони, Свідки Єгови та ін.) і

навіть позахристиянські релігійні організації (кришнаїти, буддисти, адепти неоязичницьких культів тощо).

У Львівській області явно домінуючою є греко-католицька церква, що нараховує 1588 зареєстрованих релігійних громад. На православні громади різної підпорядкованості в області припадає 933 одиниці, римо-католицьких зареєстрованих одиниць – 163. Значно меншою кількістю в області зареєстровано протестантських церков (євангелістських християн-баптистів – 80; п'ятидесятників – 102; адвентистів сьомого дня – 28; організація Свідків Єгови – 51, і т.д.). Разом з тим, кількість зареєстрованих церков та релігійних організацій не повністю відображає реальний розподіл віруючого населення. Окремо розглянемо дані про кількість церков та релігійних організацій в регіонах країни, звідки походять ВПО. Так, в Донецькій області найбільшу кількість церков (828) мають основні православні конфесії, причому абсолютна більшість з них (738) належить до УПЦ (Московського Патріархату). Греко-католицьких церков в області нараховувалось 36, римо-католицьких – 14. Євангелістські християни-баптисти мали 139 зареєстрованих громад, п'ятидесятники – 40, адвентисти сьомого дня – 49, Свідки Єгови – 84, харизматична Церква Повного Євангелія – 59, і т. д. Як видно з наведених даних, для області характерною виявилась (при безперечному переважанні УПЦ МП) підвищена частка різного роду протестантських громад (всього – 371 одиниця). Подібна ситуація відзначається також у Луганській області (в ній функціонують, наприклад, 454 православні громади та 194 громади перерахованих вище протестантських деномінацій). Близька за змістом конфесійна ситуація відзначалась і в Криму (652 православні громади МП та 222 громади названих вище протестантських організацій). Отже, в регіонах, звідки спрямовується потік ВПО, спостерігається доволі строкатий релігійний розподіл населення (з підвищеною часткою новітніх громад протестантської спрямованості).

Дослідження відвідуваності ВПО церковних храмів на Львівщині дало такі результати (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Відвідуваність ВПО церковних храмів на Львівщині*

№	Альтернативи відповідей	Валідний процент
1	Так, відвідую храми, але дуже рідко	62
2	Не відвідував (-ла) храми як колись, так і тепер	17
3	Так, постійно відвідував (-ла) і відвідую нині храми	8
4	Колись відвідував (-ла) храми, тепер ні	7
5	Ні, ніколи не відвідував (-ла) храми	6

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Як видно з даних таблиці 4.4, ставлення ВПО до відвідування храмів є доволі суперечливим. Так, майже чверть респондентів фактично стверджувала, що ніколи не відвідувала храми. Основна ж частка (понад 3/5, хто відповів на поставлене запитання), стверджували про те, що відвідують храми, але дуже рідко. Частка ж тих, хто постійно бере участь у церковних відправах, не досягає і 10 частини респондентів. І ще 7% заявили, що тепер не відвідують відправ,

хоча раніше брали в них участь. Наведений розподіл відповідей нашо вхує на думку про переважання серед ВПО доволі нейтрального (якщо не байдужого) ставлення до відвідування церковних служб. Частина ж, хоч і не досить явно, задекларувала фактичну відсутність потреби у відвідуванні будь-яких храмів. Отже, ставлення ВПО до відвідування церковних храмів є значно відмінним від аналогічних орієнтацій місцевого населення, яке в масі своїй регулярно бере участь в літургійних богослужіннях. Таку відмінність можна пояснити низкою причин: а) результат колишнього атеїстичного виховання; б) приналежність частини опитаних, хай навіть формальна, до конфесій, не надто поширених або відсутніх на Львівщині; в) стресова ситуація, протестні настрої ВПО, мало сприяють підвищенню інтересу до постійного відвідування храму.

Виходячи з характеру відповідей про відвідування вимушеними переселенцями молитовних храмів, можна передбачати можливість певних непорозумінь щодо цього питання між ними та місцевими громадами. У зв'язку з цим в соціальній програмі підтримки ВПО на регіональному рівні повинні бути передбачені шляхи щодо толерантної (ненав'язливої, добротолубної) популяризації серед них місцевих звичаїв та традицій, в тому числі орієнтації на стабільність сімейних відносин, народження дітей шлюбними парами, насичення святкових днів адекватним для них релігійним змістом. Однак не слід розглядати адаптацію ВПО лише як односторонній процес. Насправді йдеться про взаємне пристосування місцевих жителів та ВПО, своєрідний обмін знаннями, вміннями, навичками, ціннісними орієнтаціями тощо. Стосовно місцевого населення приймаючих регіонів варто було б засвоїти деякі особливості буття ВПО, зокрема їхня ініціативність, спроможних заснувати власну справу і довести її до логічного завершення, спрямовувати свою діяльність на місцях поселення в русло загальнонаціональних інтересів.

Для вивчення поведінки, особливостей та намірів ВПО під час тимчасового перебування у Львівській області дослідження охоплювало спектр питань, за відповідями на які, зокрема, можна визначити їхню думку про мешканців регіону. Так само з'ясовувалась оцінка ставлення місцевих мешканців до ВПО. За результатами опитування, враження про мешканців регіону, в якому перебувають ВПО, загалом позитивна в 72% респондентів. У решти опитаних думка суттєво не змінювалась: слабо, проте позитивно змінилась у 15%; зовсім не змінилась – у 13%, у невеликій кількості ВПО (1% респондентів) все ж залишається негативне ставлення до мешканців Львівщини (рис. 4.11).

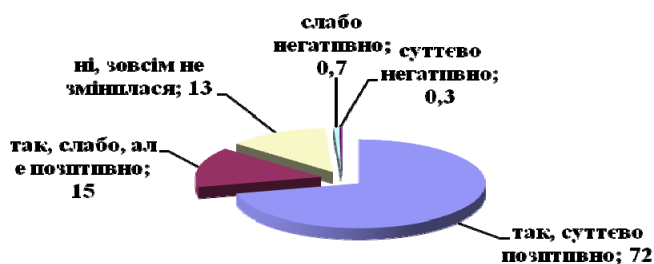

Рис. 4.11 – Думка ВПО про місцевих мешканців, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

За результатами проведеного соціологічного дослідження спостерігається в основному позитивне та доброзичливе ставлення місцевих мешканців до ВПО. Повністю позитивне відношення виявлене в оцінках більш ніж 72% респондентів, 24% опитаних оцінюють відношення до них як здебільшого позитивне, а 4% як нейтральне (рис. 4.12).

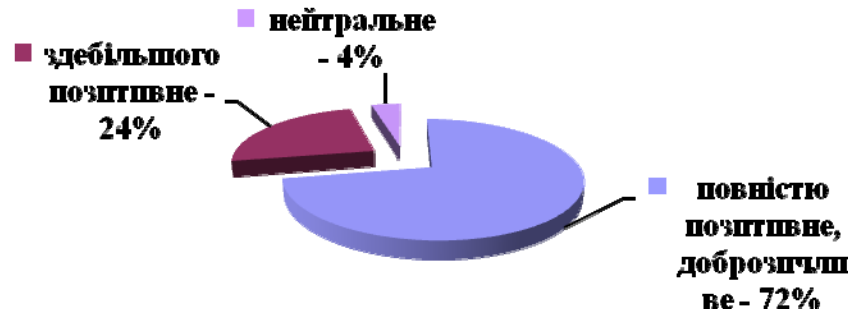

Рис. 4.12 – Думка (ставлення) місцевих мешканців до ВПО, %*
 *За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Аналіз розподілу варіантності зайнятості стосувався передовсім економічно активних громадян – вимушених внутрішньо переміщених переселенців і базувався на профілі їхньої вікової структури, а саме відповідно від 16 до 70 років і старше. За оцінкою статусу власної зайнятості альтернативи відповідей розподілились так: ті, хто зумів поновити навчання на новому місці перебування; знайшов місце праці, а отже приступив до роботи; продовжує перебувати в стані пошуку місця праці; хто вже не шукає трудової діяльності через свій пенсійний вік чи стан інвалідності; хто з певних об'єктивних чи суб'єктивних причин не працює і заявляє, що працювати не прагне.

Станом на листопад 2014 року з опитаних респондентів найбільший відсоток становили ті, що шукають місце праці – 40,2%. Серед влаштованих за різними видами діяльності число фіксованих повідомлень про особисте працевлаштування досягає 18% опитаних. В той само час про те, що не включаються до пошуку роботи через причину пенсійного віку, а також причину інвалідності – ще 21,5% проанкетованих громадян. Стосовно молодшої категорії внутрішньо переміщених осіб, то біля 3% з тих, хто дав відповідь на зазначене питання, підтверджують свою участь у навчальному процесі на нових теренах перебування. Досить високий відсоток респондентів (13%) ідентифікують свою зайнятість як працю по догляду за дитиною чи дітьми. Натомість зовсім незначна кількість респондентів (приблизно 1%) не знаходить собі місця праці з певних мотивів і причин, пояснюючи статус своєї теперішньої зайнятості так: «не працюю і не прагну працювати» (табл. 4.4).

Для обстеження фахової розбіжності внутрішніх переселенців при облаштуванні на теперішньому місці праці респондентам пропонувалось оцінити відповідність нової зайнятості щодо зайнятості на попередньому місці проживання. Найбільша частка серед опитаних одразу задекларувала фахову невідповідність теперішньої роботи щодо набутих і застосовуваних фахових

знань з попереднього місця праці, отже вони працюють не за набутим фахом (біля 20% ВПО).

Таблиця 4.4 – Статус зайнятості ВПО*

		Частота	Відсоток	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
Валідні	Навчаюсь	8	2,5	2,5	2,5
	Працюю	57	18,0	18,1	20,6
	Шукаю місце праці	127	40,2	40,3	61,0
	Доглядаю дитину(дітей)	41	13,0	13,0	74,0
	Не працюю і не прагну працювати	3	,9	1,0	74,9
	Не шукаю роботи через пенсійний вік/інвалідність	68	21,5	21,6	96,5
	Інше	11	3,5	3,5	100,0
	Всього	315	99,7	100,0	
Пропущені	0	1	,3		
Всього		316	100,0		

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Найтривожнішим фактом є переважаюча більшість респондентів – близько 70%, що взагалі не працює. Крім того, часто невинуватими виявились очікування респондентів стосовно нової зайнятості з огляду одержуваного доходу. Так, зокрема, суттєво нижчий дохід на новому місці поселення отримували 4,4% респондентів, в той час як обсяг доходів практично не змінився у 3,5% опитаних. Про те, що на новому місці праці зуміли отримувати вищий рівень оплати праці від попереднього, підтверджують лише 0,3% (табл. 4.5).

Таблиця 4.5 – Чи працюєте Ви за тим самим фахом

		Процент	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
Валідні	Так, з суттєво нижчим доходом	4,4	4,8	4,8
	Так, з суттєво вищим доходом	0,3	0,3	5,2
	Так, практично з таким самим доходом	3,5	3,8	8,9
	Ні, працюю не за фахом	18,7	20,3	29,2
	Ні, не працюю	65,2	70,8	100,0
	Всього	92,1	100,0	
Пропущені	0	7,6		
	8	0,3		
	Всього	7,9		
Всього		100,0		

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Одне з питань анкети стосувалося частки соціальної допомоги в структурі доходів внутрішньо переміщених осіб, що оселились у Львівській області. Опитування показало наступне. Виявлено, що без будь-якої допомоги

залишаються 13% вимушених переселенців. Одночасно менше половини гарантованого рівня соціальної допомоги отримують 24%, а понад половину – 43% респондентів. Загалом 5 частина респондентів (20%) наголошують при опитуванні, що в структурі їх власних доходів посідає виключно соціальна допомога (рис. 4.13).

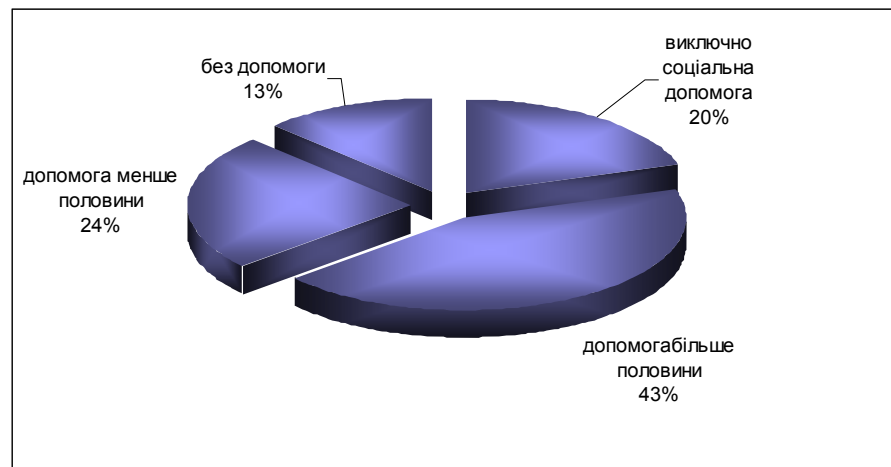

Рис. 4.13 – Частка соціальної допомоги в структурі доходів ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

На запитання «Визначте найбільш гострі проблеми нематеріального характеру, які Вас турбують на новому місці перебування» було одержано такий зріз відповідей (рис. 4.14). У 1/3 респондентів неможливість бути із сім'єю розглядається як одна з найгостріших проблем внутрішніх переселенців. Особливо насторожує неприйняття іншого політичного майбутнього України для 39% опитаних. У сім'ях внутрішніх переселенців виникають непорозуміння через різні погляди на проблеми геополітичного вибору України (альтернативи Росія-Європа), що і відзначили 6% опитаних. Не менш гострими для них виступають мовні проблеми (7%). Загалом, переважаюча меншість респондентів не оцінили як загрозливо гострі конфесійні та ціннісні проблеми, недовіру з боку нових колег, недовіру у дітей з боку однокласників, а також прояв деяких агресивних настроїв зі сторони оточення (по 1%).

Рис. 4.14 – Найгостріші проблеми нематеріального характеру в оцінках ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Вимушена зміна місця перебування, як правило, супроводжується помітними ціннісними трансформаціями. Це змушує людину до переосмислення життєвих пріоритетів та досягнення цінності тих соціальних стандартів, які були їй доступні в попередніх умовах. Унаслідок ціннісних трансформацій змінюється й ієрархія потреб. Від ступеня їхнього задоволення залежать загальний емоційний стан людини та її ближчого соціального оточення, подальші очікування, рівень довіри до держави, місцевої громади тощо.

У зв'язку з цим у рамках опитування одним із важливих завдань було визначення, які основні *потреби матеріального характеру* виникають у ВПО. Структура таких відповідей є дуже важливою для вироблення державної й регіональної соціальної політики захисту означених категорій громадян. За відповідями стає зрозуміло, на що в першу чергу має бути націленим державний фінансовий ресурс задля підвищення соціально-економічної захищеності ВПО, тимчасового згладжування ризиків існуючої ситуації.

За оцінками ВПО, найвагомішою матеріальною проблемою для респондентів (допускалось три варіанти відповідей) є відсутність власного житла 88,6%. Досить високою є частка осіб, для котрих головною матеріальною потребою постала відсутність роботи загалом (47,2%), а також відсутність роботи за фахом (41,4%). Для 13% респондентів головною матеріальною проблемою є відсутність необхідного одягу. Очевидно це найменш заможні особи, котрі особливо потребують цільової державної, волонтерської підтримки (рис. 4.15).

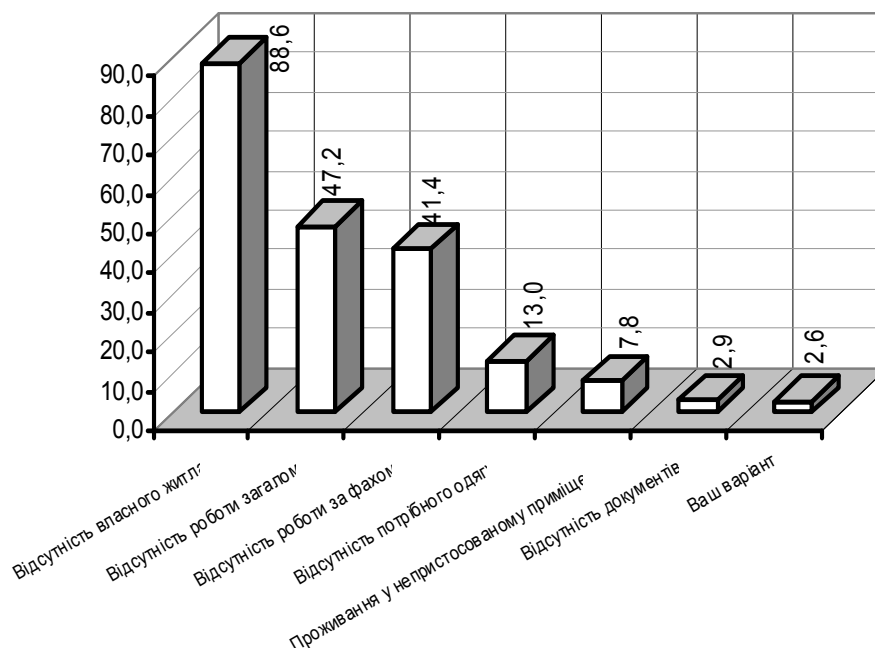

Рис. 4.15 – Найбільш значущі матеріальні проблеми в оцінках ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Окрім матеріальних потреб у ВПО закономірно виникає низка потреб інформаційного характеру. Тому в рамках опитування було визначено затребуваність *соціальних та юридичних послуг*. Дані результати дозволяють розробити конкретні рекомендації щодо покращання діяльності об'єктів, які надають відповідні послуги, та механізмів їхньої взаємодії з ВПО. Одержані результати – на рисунку 4.16 (допускалось три варіанти відповідей).

Представлені результати дещо змінюються при аналізі таблиць попарних порівнянь – за критеріями віку, зайнятості, наявності дітей. Водночас узагальнені результати дозволяють зробити висновок щодо рівня додаткового навантаження на об’єкти соціальної інфраструктури загального і спеціального призначення.

Показовими є результати опитування щодо *очікувань на допомогу від органів державної та місцевої влади*. У цьому проявляється рівень інституційної довіри ВПО. Тому респондентам було поставлено питання: «Які заходи повинна здійснити державна та місцева влада для вирішення проблем вимушених переселенців?» Результати відображено на рис. 4.17 (допускалось три варіанти відповідей).

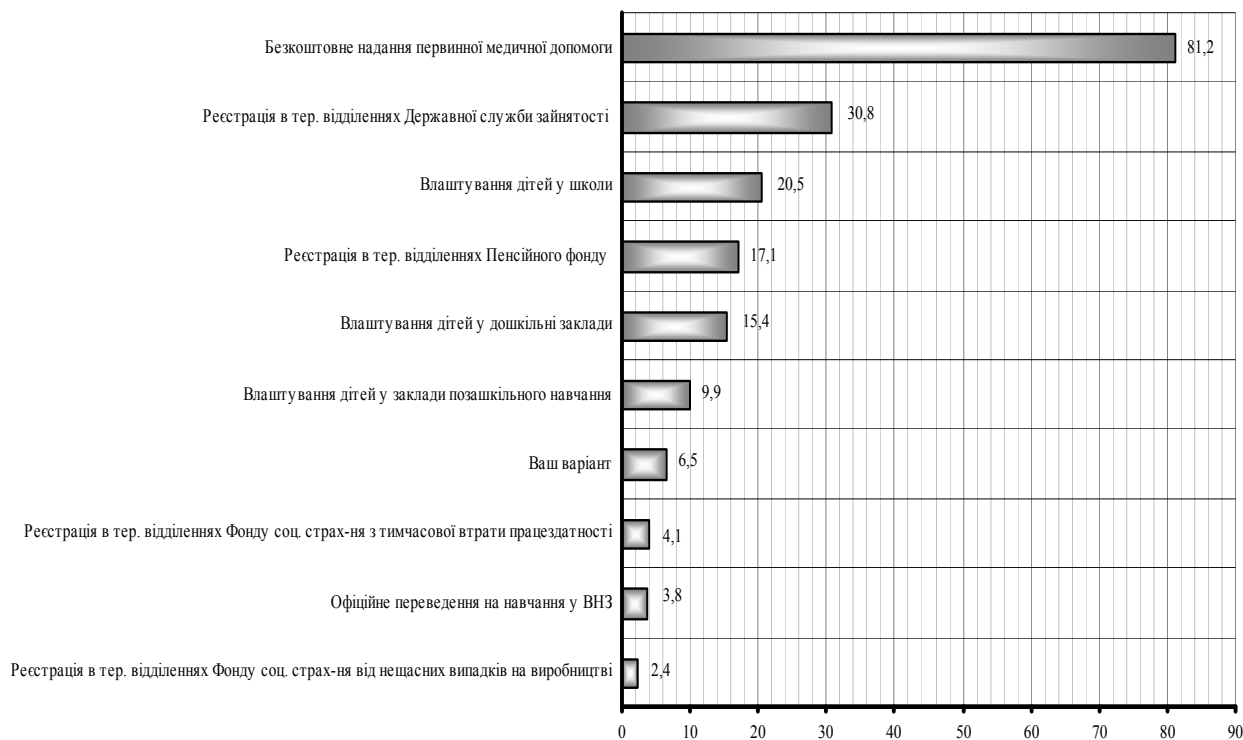

Рис. 4.16 – Найвагоміші види соціальних та юридичних послуг в оцінках ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Відзначаємо, що домінують очікування респондентів у допомозі в одержанні соціального житла (58,1%), а також працевлаштування (65,3% – шляхом сприяння і гарантування). Також значна частина респондентів очікує відшкодування витрат за проживання (21,1%). Порівняно високою є частка осіб, які потребують інформаційної підтримки – через надання безкоштовних юридичних послуг (17,2%).

Загалом за результатами відповідей на наведене вище запитання відзначаємо поки що високу самодостатність ВПО. Частково це зумовлено їхньою невизначеністю своїм подальшим місцем перебування. Однак зауважимо, що у випадку розуміння власного бажання залишитись за новим місцем проживання, структура основних потреб людини буде змінюватись. Наразі ж вони звужуються головно до можливостей проживання, тимчасового працевлаштування, а також споживання базових соціальних послуг.

Незважаючи на достатньо високий рівень невизначеності ВПО щодо майбутнього, в ході опитування були з'ясовані їхні життєві *плани*. Для Львівщини, як прикордонного регіону, особливо цікавими були очікування респондентів щодо подальшого виїзду за кордон. Львівська область є територіально віддаленою від конфліктних територій. Відтак більшість ВПО сюди переміщувались або у зв'язку з наявністю родинних зв'язків, або через інші причини. Серед них вирізнялась можливість подальшої еміграції.

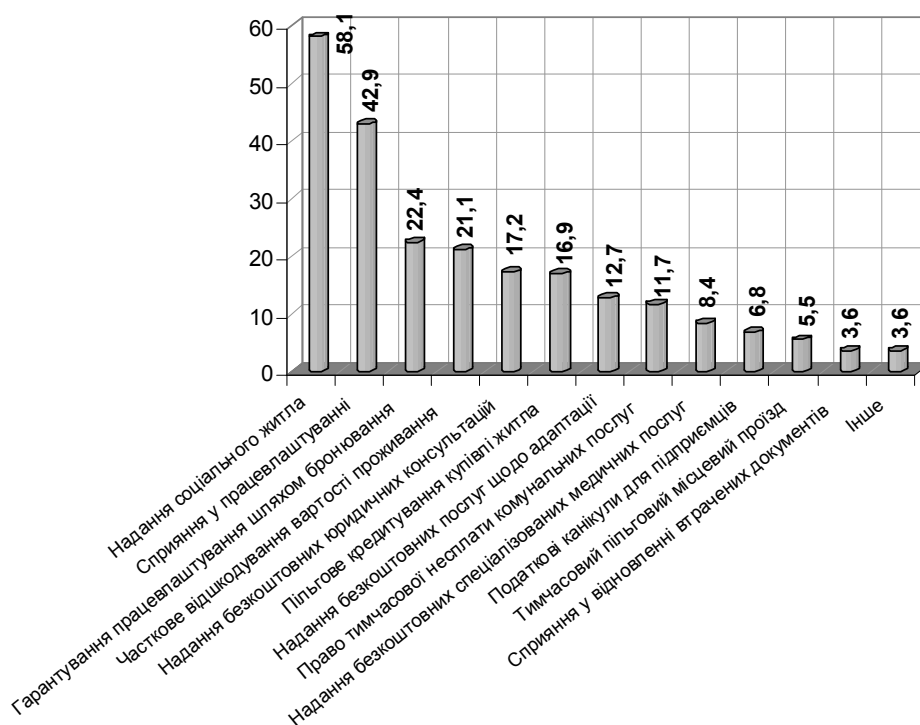

Рис. 4.17 – Очікування на допомогу від органів державної та місцевої влади в оцінках ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Проте, як показали результати, частка осіб з такими планами є дуже низькою – лише 2%. Більшість з них наразі не визначилась з майбутнім місцем перебування, хоча й відзначаємо, що практично 1/3 вирішили залишитись за новим місцем проживання (рис. 4.18). Це означає, що їхні базові потреби задоволені (працевлаштування, навчання) і такі особи готові проживати на території Львівської області навіть за умов поступового вирішення конфліктної ситуації на сході країни.

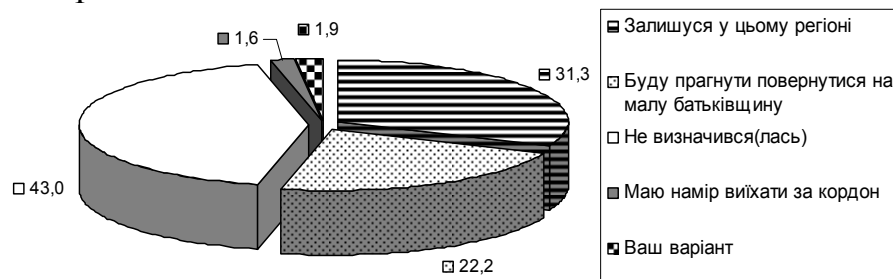

Рис. 4.18 – Плани щодо організації власного майбутнього в оцінках ВПО, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

У ході дослідження було поставлене специфічне питання з визначенням

думки респондентів щодо зміни статусу Донецької і Луганської областей України. Соціологічне опитування показує, що статус Донецької та Луганської областей повинен залишатися без змін (табл. 4.19). Таку відповідь дали близько 75% ВПО. Частина опитаних (14%) вважає, що повинна відбутися системна децентралізація влади. Серед респондентів 7% переконані, що слід надати більше повноважень місцевій владі означених областей України, не змінюючи їхній статус. Лише 1% опитаних мають переконливу думку, що цим областям слід надати статус автономної республіки.

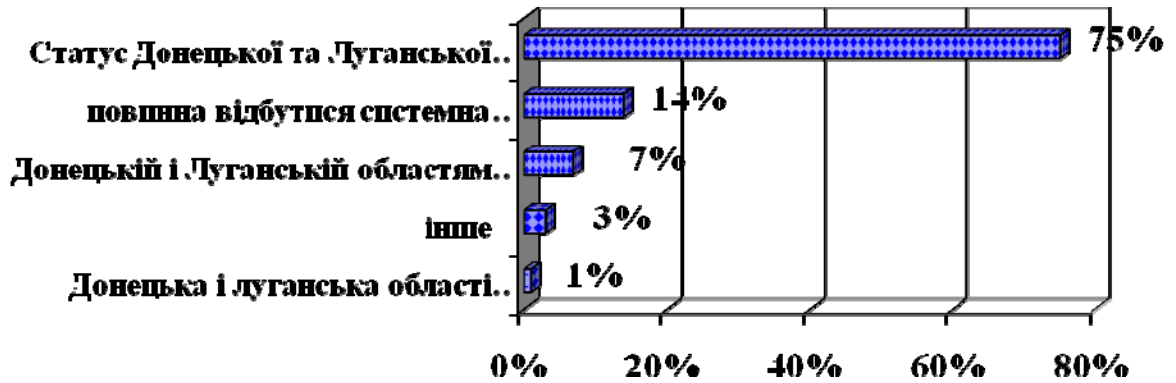

Рис.4.19 – Думка ВПО щодо статусу Донецької та Луганської областей України, %*

*За результатами соціологічного опитування, Львівська обл., листопад 2014 р.

Загалом із проаналізованих результатів простежується позитивне та доброзичливе відношення між ВПО та мешканцями Львівщини. Також слід наголосити, що більшість опитаних підтримують думку про цілісність держави та вважають, що Донецька і Луганська області є невід’ємною частиною України, а їхній статус повинен залишатись без змін. Проте такий висновок є логічно припустимим та суб’єктивним і не відображає думки всіх ВПО, котрі перебувають у різних регіонах України та за її межами, оскільки значна частина вимушених переселенців, які перебувають у Львівській області, мають у цьому регіоні родичів чи близьких та, зокрема проживають у них (46%).

4.4. Політика інтеграції мігрантів у місцеві громади: міжнародний досвід

У Європейському Союзі багато уваги приділяється виробленню спільної імміграційної політики та вирішенню проблем прийому біженців. Щодо політики інтеграції мігрантів, то її відносять до компетенції національного рівня, адже ціла низка питань, пов’язаних з проблемами інтеграції іммігрантів, повинні вирішуватись на місцях. Поряд з тим, Європейським Союзом розробляються стандарти, котрі слугують орієнтирами розвитку інтеграційних політик країн-членів та тих, що прагнуть приєднання до ЄС. Так, у 2004 р. Європейська рада затвердила Спільні базові принципи політики інтеграції іммігрантів. Суть їх полягає в такому²⁴⁷: інтеграція є динамічним, двостороннім

²⁴⁷ Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 165

процесом взаємного пристосування іммігрантів та мешканців країн-членів; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є ключовою умовою інтеграції і вирішальним фактором забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство і очевидності цього внеску для інших його членів; базові знання мови, історії, інституцій приймаючого суспільства необхідні для інтеграції іммігрантів, а надання мігрантам доступу до таких знань є важливим елементом успішної інтеграції; освіта є вирішальною для підготовки іммігрантів, передовсім їхніх нащадків, до активнішої ролі в суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій та послуг на рівні з місцевими жителями є основою інтеграції; спілкування, постійні контакти іммігрантів та місцевих громадян є фундаментальним механізмом інтеграції; різноманітність культур та релігій гарантована Хартією фундаментальних прав і має забезпечуватися, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству; участь самих іммігрантів у демократичному процесі та у формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні, сприяє інтеграції; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях – важлива складова формування та реалізації політики інтеграції.

З метою реалізації цих принципів у 2005 р. було вироблено Спільний порядок денний щодо інтеграції, розрахований до 2010 р., що передбачав створення певних структур та здійснення конкретних дій, спрямованих на інтеграцію іммігрантів. У документі особливо підкреслювалося, що основні зусилля щодо інтеграції мігрантів мають прикладатися на місцевому рівні.

Важливим засобом для оцінки, міжнародних порівнянь та удосконалення політики інтеграції мігрантів є Індекс політики інтеграції мігрантів (MIPEX), який розраховують у країнах ЄС, Швейцарії, Норвегії, США та ін. Він включає 148 індикаторів політики інтеграції, кожен з яких є питанням, що стосується однієї з семи сфер цієї політики (мобільність на ринку праці, возз'єднання сім'ї для мігрантів з третіх країн, освіта, участь у політичному житті країни, довготермінове проживання, отримання громадянства, антидискримінаційні заходи). З усіх індикаторів виводиться середній бал по кожній сфері, потім – загальний середній бал з усіх сфер, де 100 балів відповідає найвищому стандарту справедливого, рівноцінного ставлення до мігрантів, 50 – середньому, а 0 – найнижчому²⁴⁸. За результатами розрахунків 2010 року, найбільш ефективною була політика інтеграції мігрантів у Швеції, індекс якої становив 83 бали. Високі показники мали також Португалія і Канада – 79 і 72 бали²⁴⁹. Вивчення досвіду країн, які досягли найкращих результатів у міграційній політиці, є важливим і корисним для України для формування нею власної моделі інтеграції мігрантів.

Наприклад, з шведського досвіду. Метою інтеграційної політики Швеції є: забезпечення рівних прав, обов'язків і можливостей для всього населення країни, незалежно від етнічної, національної приналежності²⁵⁰. Інтеграція

2014. – 48 с. – С. 30-31.

²⁴⁸ Migrant Integration Policy index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mipex.eu/methodology>

²⁴⁹ Migrant Integration Policy index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mipex.eu/countries>

²⁵⁰ Sandbæk M. L., Tronstad K. R. Hovedtrekk ved integreringspolitikken i Norge, Sverige, Danmark, Storbritannia, Frankrike og Canada / Miriam Latif Sandbæk, Kristian Rose Tronstad // Fafo-notat, 2011. – №18. – 36 s. – С.11.

пов'язана з різними сферами державної політики і включає відповідні заходи на ринку праці, у сфері політики та протидію дискримінації. Відповідно, кожне міністерство, кожен державний орган Швеції певною мірою є відповідальний за інтеграцію мігрантів в рамках своїх повноважень. Шведський уряд наголошує на тому, що мета щодо інтеграції головно досягається за допомогою загальної політики для всього населення, незалежно від етнічної приналежності чи країни походження. Спеціальні ж заходи державної політики щодо мігрантів як категорії повинні обмежуватись першим періодом їхнього перебування в країні, тобто стосуватись новоприбулих осіб.

На сьогоднішній день мета інтеграційної політики Швеції реалізується за допомогою таких основних заходів²⁵¹:

- трирічна програма інтеграції для біженців, яка включає навчання шведській мові та допомогу у працевлаштуванні;
- державне субсидування публікацій на мові етнічних меншин і фінансування закупівлі відповідної літератури бібліотеками;
- програма викладання на рідній мові у школах для дітей іммігрантів;
- програма підтримки громадських організацій іммігрантів.

Найважливішим пріоритетом інтеграційної політики Швеції є забезпечення робочими місцями мігрантів. Зайнятість сприяє економічній самостійності мігрантів та прискорює їхню інтеграцію в суспільство. У грудні 2008 року шведським урядом було спрощено порядок видачі дозволів на роботу для негромадян ЄС. Скасовуючи квоти, Швеція відкрила свій ринок праці для іноземних працівників будь-якої кваліфікації. Для того, щоб іммігрувати до цієї країни, знання мови не вимагається, ніяких тестів проходити не потрібно. Зайнятість осіб, котрі приїхали з метою возз'єднання сім'ї, також заохочується. Шведську систему прийому трудових мігрантів експерти ОЕСР визнали найвідкритішою у Європі і назвали прикладом для наслідування²⁵².

Високий показник індексу політики інтеграції мігрантів має також Португалія. Очевидно, що досягнення такого результату є наслідком суттєвого реформування міграційної політики цієї держави, яке відбувалось в останні десятиліття. Із прийняттям Імміграційного закону 2001 року вперше уряд на постійній основі почав видавати щорічний звіт про вакантні робочі місця в Португалії, які могли заповнити іммігранти. Того ж року португальським урядом було ініційовано кампанію легалізації задля зменшення кількості нелегальних іммігрантів та скорочення тіньової зайнятості. У зв'язку з цим було запроваджено спрощену процедуру отримання легального статусу тими іммігрантами, які перетнули кордон на законних підставах (наприклад, з туристичною візою або іншими типами короткострокових віз), а потім не залишили країну в призначений термін²⁵³. На сьогоднішній день добре розвиненою є система соціального забезпечення, контроль над дотриманням

²⁵¹ Денисенко М. Б. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада / М. Б. Денисенко, О. А. Хараева, О. С. Чуудиновских. – М. : Институт экономики переходного периода. Научные труды, 2003. – № 61Р. – 314 с. – С.281.

²⁵² Швеція може перестати бути оазою для мігрантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/~/297895>

²⁵³ Темірова І. Ю. Трансформація імміграційної політики Португалії // Економічний часопис-XXI, 2011. – №11-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2011/11-12/201112.html>

прав мігрантів, організовано перекваліфікацію мігрантів та курси вивчення португальської мови.

Третє місце у рейтингу країн за індексом політики інтеграції мігрантів займає Канада. У 1967 році тут почала діяти бальна система відбору іммігрантів. З цього моменту канадська міграційна політика стає однією з найефективніших у світі й слугує прикладом для багатьох інших країн. В основі цієї інтеграційної моделі лежить принцип мультикультуралізму, який допускає збереження різним етнічним групам їхньої ідентичності і культурних традицій. Метою реалізації мультикультурної програми є: побудова інтегрованого, соціально згуртованого суспільства; удосконалення державних інститутів у напрямку більшої їхньої відповідності потребам і запитам різноманітних груп населення; участь у міжнародних дискусіях щодо мультикультуралізму та різноманіття²⁵⁴.

Сучасна імміграційна політика Канади має дві складові: програми для іммігрантів – переселенців; програми для тимчасових мігрантів. Відповідно до закону про імміграцію і захист біженців від 2002 р., виділяють три класи претендентів на отримання статусу постійних мешканців Канади: економічний клас, сімейний і біженці. Програма сімейної імміграції націлена на возз'єднання сімей. У країнах класичної імміграції прийнято вважати, що сприяння возз'єднанню сімей прискорює процеси інтеграції й адаптації мігрантів. Основу економічного класу складають: кваліфіковані працівники і супроводжуючі їх близькі родичі; бізнес-іммігранти (підприємці, інвестори, самозайняті) та супроводжуючі їх особи. Згідно зі встановленими правилами, претенденти на статус постійного мешканця в якості кваліфікованого спеціаліста повинні пройти відбір за певними критеріями. Кількість набраних балів залежить від віку претендента, рівня його освіти, професійної підготовки, досвіду роботи, рівня знань англійської і французької мови та здатності до адаптації. Бізнес-іммігранти повинні володіти певними фінансовими ресурсами і досвідом підприємницької діяльності²⁵⁵.

Для мігрантів у Канаді діє ціла низка спеціальних програм, серед яких варто назвати інтеграційну програму, реалізацією якої займається багато різноманітних організацій по всій країні. За допомогою таких програм новоприбулі мігранти і біженці отримують базову інформацію про країну, можливість вивчення мови, допомогу в пошуку місця праці та встановлення соціальних зв'язків у своєму найближчому оточенні. Крім того, існує спеціальна програма, яка пропонує безкоштовні курси з вивчення англійської або французької мови. Ще одним заходом в інтеграційній політиці є «хост-програма», котра зв'язує новоприбулих з місцевими жителями-волонтерами, котрі допомагають мігрантам влаштуватись на новому місці.

В умовах становлення знаннєвої економіки актуалізується необхідність розробки ефективних механізмів інтеграції високоосвічених іммігрантів та ефективного використання їхнього інтелектуального потенціалу в місцевій

²⁵⁴ Sandbæk M. L., Tronstad K. R. Hovedtrekk ved integreringspolitikken i Norge, Sverige, Danmark, Storbritannia, Frankrike og Canada / Miriam Latif Sandbæk, Kristian Rose Tronstad // Fafo-notat, 2011. – № 18. – 36 s. – С.18.

²⁵⁵ Денисенко М. Б. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада. / М. Б. Денисенко, О. А. Хараева, О. С. Чудиновских. – М. : Институт экономики переходного периода. Научные труды, 2003. – № 61Р. – 314 с. – С.171-177.

громаді. Тут цікавим і корисним видається досвід Норвегії, котра ось уже кілька років поспіль займає перше місце в списку країн за індексом розвитку людського потенціалу, входить в першу десятку кращих країн за індексом політики інтеграції мігрантів та має апробовані дієві заходи щодо інтеграції високоосвічених іммігрантів. З 2003 року у Норвегії ведеться цілеспрямована політика щодо інтеграції іммігрантів. Інтеграція виступає як стратегічна мета державної політики по забезпеченню високої якості життя, рівних прав, обов'язків та можливостей для усіх громадян, не залежно від їхньої національної, расової приналежності чи країни походження²⁵⁶. Більшість фахівців вважають помилкою відносити інтеграційну політику Норвегії до політики мультикультуралізму, і характеризують її як «золоту середину» між мультикультуралізмом і асиміляцією. Водночас, деякі автори відмічають її більший нахил до асиміляції²⁵⁷. На наш погляд, принцип мультикультуралізму реалізовується перш за все у приватній сфері життя. А в суспільній – ведеться наполеглива політика повної зайнятості. Повна зайнятість є суспільною метою і, водночас, сприймається як благо для окремих індивідів²⁵⁸. «Праця – ключ до інтеграції іммігрантів, а зростання частки їхньої зайнятості є надзвичайно важливим для розвитку суспільства» – основоположна позиція норвезької політики щодо інтеграції іммігрантів²⁵⁹. Таким чином, основні зусилля державних та інших інституцій спрямовані на вирішення проблем зайнятості іммігрантів. Адже, якщо відповідні структури допоможуть іммігрантам знайти роботу, то тим самим вирішать ряд інших проблем, оскільки оплачувана робота допомагає забезпечити не тільки певний матеріальний рівень, а й статус в соціальному середовищі і самоповагу. До того ж, зайнятість є тим ресурсом, котрий сприяє інтеграції в інших сферах.

Таким чином, характерним для державної політики інтеграції іммігрантів у Норвегії, як і решти скандинавських та більшості європейських країн, є розуміння обов'язку і відповідальності приймаючої країни, котра повинна забезпечити іммігрантам можливість брати участь в усіх сферах суспільного життя (економічній, соціальній, громадянській та ін.). Водночас, іммігранти повинні бути активними суб'єктами інтеграції, а також поважати фундаментальні норми і цінності приймаючого суспільства, не втрачаючи власної ідентичності. Така позиція держави відображається у цілій низці заходів для інтеграції іммігрантів. Так, у 2003 році було запроваджено стартову програму (щодо введення, адаптації) для новоприбулих біженців та членів їхніх сімей у віці 18-55 років (Introduksjonsprogrammet). Її тривалість – до двох років. Упродовж усього періоду учасники мають право на отримання допомоги, розмір якої вдвічі більший від прожиткового мінімуму в Норвегії і становить близько 20 000 євро на рік. Учасники програми зобов'язані щоденно відвідувати курси з вивчення норвезької мови та суспільствознавства.

²⁵⁶ Melding til Stortinget nr.6. (2012 - 2013). En helhetlig integreringspolitikk. Mangfold og fellesskap. Oslo: Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartement, 2012. – 150 s. – С.9.

²⁵⁷ Hatland A., Kuhnle S., Romøren T. (red.) Den norske velferdsstaten. 4. Utgave / Aksel Hatland, Stein Kuhnle, Tor Inge Romøren. – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2011. – 365 s. – С.262.

²⁵⁸ Rugkåsa M. Likhetens Dilemma. Om sivilisering og integrasjon i den velferdsambisiøse norske stat / Marianne Rugkåsa – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2012. – 210 s. – С.47.

²⁵⁹ Hatland A., Kuhnle S., Romøren T. (red.) Den norske velferdsstaten. 4. Utgave / Aksel Hatland, Stein Kuhnle, Tor Inge Romøren. – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2011. – 365 s. – С.268.

Наступним етапом є їхня підготовка до подальшого отримання освіти та роботи. Така підготовка відбувається як через проходження теоретичних курсів, так і шляхом організації мовної й трудової практики на підприємствах, в установах, організаціях. Результати реалізації стартової програми для біженців протягом десяти років показують, що в середньому 47% її учасників отримують роботу, або починають здобувати освіту відразу після завершення програми. Ще третина – переходять до інших кваліфікаційних програм та проектів. Статистика свідчить, що через рік після закінчення програми частка осіб, котрі перейшли у сферу зайнятості чи навчання, зростає до 62%²⁶⁰.

Численні дослідження, проведені в різних країнах світу, свідчать, що головною проблемою для іммігрантів на сьогодні залишається питання входження в соціально-трудова сферу приймаючого суспільства. Йдеться про їхні обмежені можливості потрапити на першу співбесіду і отримати перше місце праці за кордоном. Для сприяння вирішенню цієї проблеми, у 2008 році у Норвегії запроваджено пілотний проект щодо помірної квотування іммігрантів у процесі працевлаштування. У цьому проекті бере участь низка великих державних підприємств та установ. Помірне квотування означає, що коли на робоче місце претендують особи з приблизно однаковою кваліфікацією, то серед них пріоритет надається представнику національних меншин. Вирішенню проблеми пошуку першого місця праці сприяють спеціальні курси з працевлаштування для іммігрантів та організація їхнього стажування на підприємствах, установах, організаціях. При цьому іммігранти отримують незначну матеріальну допомогу від служби зайнятості. Ще одним заходом, покликаним підвищити рівень зайнятості серед іммігрантів, є субсидування працедавців. При цьому працівники отримують звичайну зарплату, а працедавцям державою надається часткова компенсація на виплату зарплати протягом 12 місяців.

Дані Центрального бюро статистики Норвегії свідчать, що рівень освіти певних груп іммігрантів (філіппінців, поляків, росіян, індійців) є значно вищим, ніж населення загалом. Крім того, іммігранти складають значну частку студентів, котрі здобувають вищу освіту²⁶¹. Поряд з цим, дослідження норвезьких науковців показують, що іммігранти з вищою освітою мають більші труднощі щодо працевлаштування відповідно до рівня своєї освіти й кваліфікації, ніж населення загалом²⁶². Відповідно, частка «надкваліфікованих» працівників (високоосвічених осіб, зайнятих на роботах, що вимагають нижчого рівня кваліфікації, ніж вони мають) є вищою серед іммігрантів, ніж серед зайнятих по країні. Очевидно, що така ситуація виступає серйозною проблемою не тільки для окремих індивідів, а й для розвитку норвезької економіки, котра втрачає від неефективного використання людського потенціалу іммігрантів. Крім того, така ситуація знижує можливості працевлаштування економічно активних громадян без освіти, чи з

²⁶⁰ Resultater for introduksjonsprogrammet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imdi.no/Introduksjonsordningen/Introresultater/>

²⁶¹Steinkellner A. Norges innvandrere - både høyt og lavt utdannet [Електронний ресурс] / Alice Steinkellner // Samfunnsspeilet. – 2012. – № 5. – Режим доступу до журн. : <http://www.ssb.no/utdanning/artikler-og-publikasjoner/norges-innvandrere-baade-hoyt-og-lavt-utdannet>

²⁶²Støren L. Unge innvandrere i utdanning og overgang til arbeid / Liv Anne Støren // NIFU Rapport. – 2010. – № 45. – 84 s. – С.10.

низьким її рівнем. У зв'язку з цим, поряд із загальними програмами інтеграції іммігрантів, розробляються спеціальні заходи для високоосвічених представників цієї групи населення. Наприклад, на рівні окремих комун та центрів навчання для дорослих додатково запроваджуються спеціальні програми, покликані допомогти високоосвіченим біженцям перейти від стартової програми до роботи, що відповідає рівню їхньої освіти і кваліфікації. Вони включають індивідуальний підхід до планування кар'єри біженців, залучення працедавців до навчального процесу, посилення трудового спрямування стартової програми та інше.

Для того, щоб полегшити доступ підприємств до компетентних, висококваліфікованих працівників та покращити систему управління ресурсами у соціально-трудовій сфері, Головна організація працедавців започаткувала національну програму «Глобальне майбутнє». У 2006 році було організовано перший раунд цієї програми, котрий тривав півтора року в одному з регіонів Норвегії. З кожним роком вона поширювалась на інші регіони, і, станом на 2014 рік, діє у 13 з 15 регіонів, в яких знаходяться осередки організації працедавців. Метою цієї програми є мобілізація іммігрантів з високим рівнем освіти, прагненнями, здібностями та особистісними якостями до релевантних позицій у сфері зайнятості, керівних та управлінських посад на благо норвезького суспільства. Відбір учасників «Глобального майбутнього» відбувається у декілька етапів на конкурсній основі, де відведено по 20-25 місць для кожного регіону. Для того, щоб стати учасником програми, іммігрант повинен мати вищу освіту (хоча б на рівні бакалавра), визнану в Норвегії, добре володіти норвезькою мовою та бути високомотивованим до зміни свого статусу в соціально-трудовій сфері. Програма розрахована на такі категорії іммігрантів: безробітні – особи, які не мають постійного місця праці і активно його шукають; працюючі не за рівнем своєї освіти і кваліфікації; особи, котрі працюють відповідно до свого рівня освіти і кваліфікації, однак прагнуть кар'єрного зростання, керівних та управлінських посад; бажаючі розпочати власну справу. Головними елементами проекту «Глобальне майбутнє» є: курси з основ управління, риторики, розвиток лідерських здібностей та співпраця з менторами²⁶³. Після проходження курсів з управління учасники проекту повинні: отримати знання про ключові проблеми і теорії, які важливі для практичного здійснення управлінських рішень у приватному і державному секторі; ознайомитись з найважливішими законами і правилами, що регулюють створення і функціонування підприємств, фірм різної форми власності; бути в змозі стати учасником планування господарської діяльності підприємства, а також контролювати рішення виконавчої команди лідерів підприємства. Заняття з риторики покликані зробити учасників проекту сильними в дискусіях, презентаціях та промовах. Їм слід освоїти щонайменше 10 інструментів риторики через вивчення теорії, розгляд прикладів, групової роботи та практичних занять. Акцент робиться також на індивідуальних самотренуваннях. Курси з лідерства та співпраця з менторами покликані сформувані в учасників: впевненість у власних ресурсах і можливостях; усвідомлення та зміцнення власної компетентності в якості лідера. Крім того, іммігранти мають можливість: удосконалити свої

---

²⁶³Håpnes T., Pettersen Buvik M. Evaluering av NHOs Global Future program. Rapport / Tove Håpnes, Marte Pettersen Buvik. – Oslo: SINTEF, 2012. – 65 s. – C.13.

знання про норвезьку культуру, налагодити соціальні контакти, краще пізнати себе, зрозуміти власні можливості, прагнення і перспективи, щоб стати успішним суб'єктом економічного життя Норвегії. Слід зауважити, що соціальні зв'язки (network) мають важливе, а іноді й вирішальне значення у соціально-трудовій сфері Норвегії, тому їхнє формування є ключовою метою програми «Глобальне майбутнє».

Загалом, реалізація цієї програми приносить успішні результати. Так, зовнішня оцінка її ефективності незалежним науково-дослідним інститутом SINTEF показала, що 2/3 її учасників зазнали змін у кар'єрі. Зокрема, 12% осіб отримали місця в управлінських структурах, 16% – керівні посади, 16% безробітних – працю, і загалом більше чверті учасників проекту зайняли посади, котрі краще відповідають рівню їхньої кваліфікації²⁶⁴. Слід зауважити, що це лише оперативні результати, отримані під час перебігу та відразу після завершення програми. Оскільки її учасники мали можливість покращити своє самопізнання, віру в себе та сформувати соціальні контакти у сфері своєї професійної діяльності, то існує велика ймовірність подальших здобутків у їхньому кар'єрному зростанні та самореалізації у соціально-трудовій сфері Норвегії.

Отже, норвезький уряд і працедавці розглядають іммігрантів як цінний ресурс. Визначальною в соціально-економічній і міграційній політиці Норвегії є позиція, що національне різноманіття у соціально-трудовій сфері сприяє інноваціям, економічному зростанню та прибутку. Тому в цій державі розробляється та ефективно реалізується низка заходів, програм щодо залучення та кращого використання людського потенціалу іммігрантів. Це може послужити цінним досвідом для інших держав, імміграційна політика яких лише формується.

---

²⁶⁴ Håpnes T., Pettersen Buvik M. Evaluering av NHOs Global Future program. Rapport / Tove Håpnes, Marte Pettersen Buvik. – Oslo: SINTEF, 2012. – 65 s. – С.11.

РОЗДІЛ V. РЕГІОНАЛЬНИЙ МІГРАЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ: ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

5.1. Моделі політики інтеграції іммігрантів у місцеві громади

Глобалізація та зовнішня міждержавна регіоналізація значною мірою зумовили інтенсифікацію процесів міжнародної міграції. Тому кожна держава визначає свій спосіб реагування на зростаючу кількість іммігрантів та виробляє відповідні механізми регулювання проблем імміграції, зокрема через адаптацію та інтеграцію іммігрантів. Оскільки в науковій літературі немає єдиного загальноприйнятого визначення адаптації та інтеграції іммігрантів, то вважаємо за доцільне уточнити суть цих понять та висвітлити їхнє авторське трактування.

Досить поширеним і прийнятним, на наш погляд, є визначення адаптації як складного, багатогранного процесу ознайомлення, звикання і пристосування мігрантів до нових умов життя²⁶⁵. Тут слід зауважити, що і приймаюче суспільство повинно адаптовуватись до новоприбулих мігрантів та їхніх потреб. Тобто адаптація є багатостороннім процесом пристосування до нового середовища, умов та викликів, суб'єктами якого з одного боку виступають іммігранти, а з іншого – всі члени приймаючого суспільства та соціальні інститути.

Коли йдеться про адаптацію іммігрантів, доцільно розрізняти її внутрішню (психологічну) та зовнішню (соціокультурну, економічну) форми. Головним індикатором зовнішньої адаптованості мігранта є його соціальний статус. Проте навіть активна участь мігранта у процесі пошуку роботи чи здобутті освіти, у соціокультурному житті приймаючого суспільства також можуть бути свідченням адаптованості, чи принаймні установці на адаптацію. Основною ознакою внутрішньої адаптованості іммігранта, на наш погляд, може слугувати стан психологічної рівноваги, внутрішньої гармонії, задоволеності новим середовищем і життям загалом.

Залежно від того, який тип моделі державної політики щодо інтеграції іммігрантів реалізується в певному суспільстві з одного боку, і від індивідуальних соціально-психологічних адаптаційних властивостей іммігрантів при їх інтеграції, прояву особливостей їхнього етнічного походження, особистісного налаштування адаптанта тощо – з другого, процес адаптації може відбуватись по-різному. Зокрема, соціологи розрізняють шість моделей інтеграції, що утворюють дві групи – позитивну і негативну²⁶⁶. Відповідно до цієї класифікації, до моделей позитивної інтеграції належить: асиміляція, діаспора, транзит. Найвищій мірі з'єднання іммігранта з приймаючим суспільством відповідає модель асиміляції. У цьому випадку характерним є його прагнення розчинитись у новому соціумі, сприймаючи його

²⁶⁵ Пуригіна О. Г., Сардак С. Е. Міжнародна міграція : Навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 312 с. – С.56

²⁶⁶ Іванкова-Стецюк О., Кісь Р. Основні риси української трудової міграції / Оксана Іванкова-Стецюк, Ростислав Кісь // Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів: Друкарські куншти, 2010. – С. 173–216. – С.191-192.

як свій рідний. Досить високий ступінь взаємодії адаптанта з країною перебування описує модель «діаспора». В рамках цієї моделі іммігрант прагне стати повноправним членом приймаючого суспільства, зберігаючи при цьому свою національну ідентичність. Коли людина має намір лише покращити рівень свого матеріального добробуту за рахунок трудової діяльності в іншій країні, то йдеться про транзитну модель. Її характеризує незначний ступінь інтегрованості іммігрантів у приймаюче суспільство.

Щодо негативної інтеграції, то вона включає такі моделі: маятник, гетто, повернення. Перша з них демонструє суперечливий характер позиції мігранта, котрий певним чином влаштований в країні перебування, та час від часу повертається на батьківщину. Модель «гетто» характеризує відчуження мігранта від країни перебування. Зазвичай такі особи є нелегалами, мають дуже обмежене коло спілкування, однак найближчим часом не планують повернутись на батьківщину. У рамках моделі «повернення», мігрант зосереджений на розв'язанні конкретних проблем і прагне у найближчому майбутньому повернутись на батьківщину.

Хоч така типізація моделей безперечно має свою теоретичну цінність, та все ж необхідно зауважити, що вона є дещо розмитою. Наприклад, моделі транзиту, повернення і маятника є певною мірою схожими і не мають достатньо чітких критеріїв для їхнього розмежування. Натомість, заслуговують на увагу стратегії акультурації іммігрантів відомого канадського психолога Джона Беррі. Акультурацію вчений розуміє як зміни в культурних зразках поведінки особи чи групи після прямого контакту між індивідами чи групами різних культур. На наш погляд, поняття «адаптація» є дещо ширшим від «акультурація», оскільки окрім культурної адаптації, включає ще й соціально-економічну, побутову, трудову тощо. Однак, для характеристики основних стратегій адаптації іммігрантів цілком прийнятною видається класифікація Беррі. Припускаючи, що представники національних меншин мають свободу вибору способу взаємодії з приймаючим суспільством, вчений виділяє такі стратегії акультурації іммігрантів: інтеграція, асиміляція, сегрегація, маргіналізація²⁶⁷. Критерієм типізації тут виступає ступінь значущості, важливості для мігранта взаємодіяти, брати активну участь у житті приймаючого суспільства чи зберігати свою національну ідентичність (табл. 5.1).

Так, якщо представники національних меншин не мають наміру зберегти власну культуру, водночас шукають активної взаємодії з культурою більшості, то має місце асиміляція. Альтернативою цій стратегії виступає сеграція, де індивід дотримується власної культури і уникає контактів з представниками більшості приймаючого суспільства. Якщо ж представники національних меншин вимушено ізолюються від суспільства, то виникає сегрегація. У випадку, коли в іммігранта існує незначний інтерес щодо збереження власної культури і водночас немає бажання контактувати з корінними мешканцями приймаючої країни – йдеться про модель маргіналізації.

---

²⁶⁷ Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation / John W. Berry // Applied Psychology: an international review, 1997. – № 46(1). – С.5 – 34. – С.9-10

Таблиця 5.1 – Моделі адаптації іммігрантів
до приймаючого суспільства*

Моделі	Важливість, цінність	
	Підтримання зв'язків, відносин з суспільством	Збереження власної ідентичності
Інтеграція	+	+
Асиміляція	+	–
Сепарація/ Сегрегація	–	+
Маргіналізація	–	–

* Складено авторами

Отже, адаптація іммігранта є складним кількості етапним процесом його пристосування до приймаючого соціуму, який в узагальненому вигляді можна зобразити за допомогою рисунку 5.1.

Спершу відбувається ознайомлення адаптанта із новим для нього соціальним середовищем. Отримуючи інформацію про спосіб життя, норми і цінності приймаючого суспільства, іммігрант оцінює їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, сформованих на батьківщині. Залежно від того, наскільки схожими (близькими чи прийнятними) є спосіб життя, система цінностей приймаючого суспільства до звичних для мігранта, відбувається процес повної/часткової інтеріоризації (сприйняття, засвоєння існуючих у суспільстві норм і цінностей) чи повної/часткової екстеріоризації (відторгнення, відмежування особистості від культури більшості). На основі цього і під впливом ряду факторів відбувається вибір способу адаптації іммігранта, результатом чого є його інтеграція у приймаюче суспільство, асиміляція, сепарація чи маргіналізація.

Внаслідок реалізації певної адаптаційної стратегії досягається відповідний рівень адаптованості іммігранта. Так, після вибору і реалізації мігрантом інтеграційної чи асиміляційної моделі встановлюється високий рівень адаптованості. Після цього настає звичайний для кожного члена суспільства процес соціалізації, який триває протягом усього життя індивіда. Натомість, реалізація асиміляційного чи маргіналізаційного способу адаптації призводить до надзвичайно низького рівня адаптованості. Мігранти з низьким рівнем адаптованості потребують особливої уваги з боку відповідних органів державної влади приймаючого суспільства, зрештою як і кожного його члена, котрий складає найближче оточення.

Визначальними для вибору способу адаптованості мігранта є зовнішні фактори. Першочергово сюди належить соціально-економічна, політична ситуація у приймаючій країні, характер міграційної політики, рівень міжетнічної терпимості, толерантності з боку усіх членів суспільства. Окрім цього, тривалість та успішність адаптаційного процесу залежить від цілої низки внутрішніх, суб'єктивних факторів: соціально-демографічних характеристик мігранта (вік, стать, освіта), його психологічних властивостей (адаптаційні установки, рівень індивідуальної мобільності, ціннісні орієнтації, норми), етнічної, релігійної приналежності. Важливе значення має також фактор

культурної дистанції – певна віддаленість культур, відмінності в цінностях, нормах, ідеалах іммігрантів та представників національної більшості приймаючого суспільства. Його можна віднести до проміжних факторів, оскільки тут має місце як об’єктивно існуюча віддаленість, різниця в культурах, так і суб’єктивне сприйняття, оцінка самим мігрантом існуючих відмінностей.

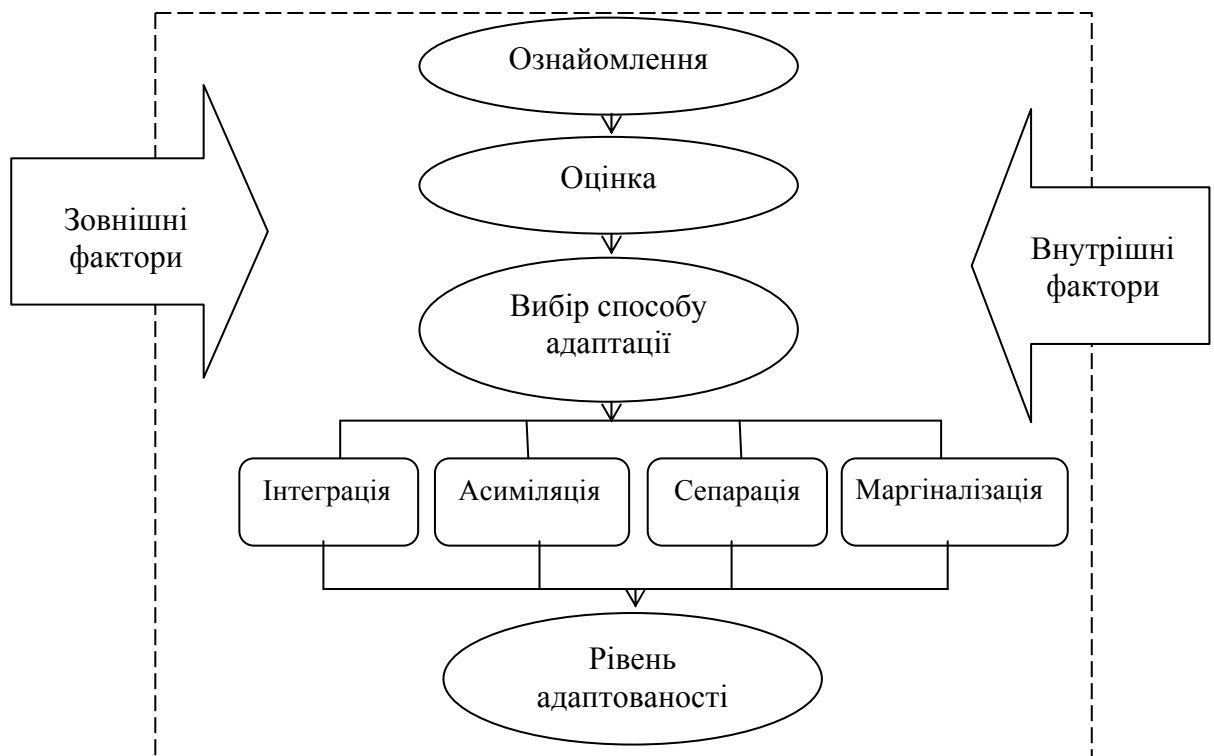

Рис. 5.1 – Процес адаптації новоприбулих мігрантів до приймаючого суспільства*

* Складено авторами

Очевидно, що оптимальною для індивіда є модель інтеграції, коли можна певною мірою зберегти власну національну ідентичність, культуру і при цьому бути невід’ємною частиною великої соціальної мережі. Така стратегія адаптації можлива лише за добровільного вибору адаптанта і може бути успішно реалізована за умови, що середовище приймаючого соціуму є відкритим і сприятливим для цього.

На сьогодні немає єдності думок науковців щодо трактування самого терміну „інтеграція”. Це складне поняття може набувати різного значення залежно від того, в якому контексті його вживають. Якщо йдеться про суспільство, то поняття „інтеграція” вживають, щоб показати, наскільки всі елементи суспільства взаємопов’язані між собою, і як воно функціонує як єдина система. Межі інтеграції не є чимось постійним і абсолютним, а можуть визначатись, залежно від того, що є бажаним в конкретній соціальній ситуації. В одному випадку участь у навчальному процесі чи наявність оплачуваної роботи є достатніми мірилами інтегрованості особи. В інших випадках іммігрант вважається інтегрованим, якщо він, окрім праці, займається також активною соціальною чи культурною діяльністю. Тобто рівень інтеграції може визначатись по-різному з декількох позицій, залежно від того, яку шкалу покладено за основу.

На сьогодні Європейським Союзом задекларовано трактування „інтеграції” як динамічного двостороннього процесу взаємного пристосування іммігрантів та громадян країн-членів²⁶⁸. Поряд з тим, у державній політиці деяких країн (наприклад, Норвегії) інтеграція етнічних меншин визначається одночасно і як мета, і як процес²⁶⁹. Тобто інтеграція виступає як ідеальна мета державної політики (якість життя, рівні можливості). Водночас, це є процес, який повинні проводити органи державної влади шляхом вироблення і реалізації відповідних заходів. Спільним для більшості країн Європи і Скандинавії є розуміння обв’язку і відповідальності приймаючої країни, котра повинна забезпечити іммігрантам можливість брати участь в усіх сферах суспільного життя. Водночас, іммігранти повинні бути активними суб’єктами інтеграції, поважати фундаментальні норми і цінності приймаючого суспільства, не втрачаючи власної ідентичності.

Під інтеграційною моделлю розуміємо низку взаємопов’язаних ідей та практик, котрі служать основою для адаптації, пристосування новоприбулих мігрантів до певного суспільства. Аналізуючи світові тенденції «імміграційної експансії», Юдіна Т.Н. виділяє такі моделі взаємодії приймаючого суспільства з іммігрантами:

1. *Модель повного виключення* – відмова приймати іммігрантів як найпростіша форма вирішення проблеми етнокультурних непорозумінь і конфліктів. Однак, в умовах глобалізації модель повної відмови від імміграції в країну реалізувати практично неможливо. А з урахуванням різноманіття культур, що склалось на сьогодні в світі, державі, котра прагне реалізувати цю модель, необхідно здійснювати певні дискримінаційні заходи. Крім того, заборона легальної імміграції веде до нелегальної.

2. *Модель сегрегації* (диференційного виключення) головно орієнтована на дозвіл тимчасового в’їзду мігрантів у країну з метою включення їх в окремі підсистеми суспільства (ринок праці) і виключення з інших сфер суспільства (політичного життя, соціального забезпечення, громадянства). Виключення може відбуватись як за допомогою юридичних механізмів (відмова у громадянстві, суттєві відмінності у правах громадян і осіб без громадянства), так і через неофіційні методи (расизм і дискримінація).

3. *Модель асиміляції* передбачає включення мігрантів у приймаюче суспільство на основі одностороннього процесу зміни їхніх культурних, соціальних, мовних характеристик. Очікується, що мігранти згодом не відрізнятимуться від більшості населення. Для цього держава створює сприятливі умови для адаптації іммігрантів, трансформації їхньої культури і більшості цінностей через наполегливість у використанні домінуючої мови і навчання в школах дітей мігрантів.

4. *Модель плюралізму* (мультикультуралізму) ґрунтується на забезпеченні мігрантам рівних прав у всіх сферах суспільства при збереженні ними власної культури, мови, традицій. Ця модель передбачає готовність більшості

²⁶⁸Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів. – К.: Представництво МОМ в Україні, 2014. – 101 с. – С.11.

²⁶⁹Rugkåsa M. Likhetens Dilemma. Om sivilisering og integrasjon i den velferdsambisjose norske stat / Marianne Rugkåsa – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2012. – 210 s. – С.39.

сприйняти культурні відмінності і відповідно до цього змінювати соціальну поведінку в суспільстві^{270,271}.

У науковій літературі часто цей перелік доповнюється моделлю інтеграції²⁷². Це найбільш конструктивний спосіб співіснування, співробітництва різних соціальних, релігійних, етнічних груп у суспільстві. Кожна з них має право на існування, збереження власної самобутності, визнаючи такі самі права інших груп та виявляючи до них толерантність. Водночас, ці всі групи мають спільну ідентичність, пов'язану зі спільними соціально-політичними інтересами, цінностями, цілями держави, в якій проживають.

Слід зауважити, що здебільшого у наукових публікаціях найбільше уваги приділяється висвітленню суті та порівняльному аналізу лише двох моделей інтеграційної політики: асиміляції та мультикультурної інтеграції. Причому, часто відбувається ототожнення асиміляційної та моделі сплаву, наприклад у працях російських науковців²⁷³. Та між ними є принципова різниця, яку можна прослідкувати з класифікації відомого англійського соціолога Ентоні Гіденса. Вчений виділяє три моделі інтеграційної політики:

1. *Асиміляція*, суть якої полягає в тому, що іммігранти повинні відмовитись від своїх звичаїв, традицій, натомість сприйняти норми і цінності приймаючого суспільства. Першочергово новоприбулі мігранти повинні вивчити мову і пристосуватись до стилю одягу і способу життя більшості.

2. *Модель сплаву* (тигель, плавильний котел) означає, що іммігранти не повинні розчинитись в цінностях домінуючої більшості, а влитися в неї таким чином, щоб сприяти процесу формування нових зразків культури.

3. *Культурний плюралізм* передбачає, що іммігранти зберігають свою власну культуру в новій країні поряд з культурою більшості. Попри те, вони беруть активну участь в економічному і політичному житті приймаючого суспільства. Відповідно до цієї ідеології, іммігранти мають право розвивати свою власну мову і зберігати власні звичаї. Цю модель часто називають „культурною мозаїкою”, щоб підкреслити, що різноманітні культури не змішуються між собою, а живуть пліч-о-пліч²⁷⁴.

Таким чином, асиміляційна модель передбачає повне поглинання культурою більшості всіх інших культур, оскільки новоприбулі мігранти повинні відмовитись від своєї національної культури. Натомість, згідно з моделлю „плавильного котла”, представники різних національних спільнот не змушені підкорятись культурі більшості, а вносять свою лепту у формування нової спільної культури.

²⁷⁰ Юдина Т.Н. О социологическом анализе миграционных процессов / Т.Н.Юдина // Социс, 2002. – № 10. – С.102–109. – С.102–103.

²⁷¹ Юдина Т.Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов / Т.Н.Юдина. – М: Академический Проект, 2006. – 272 с. – С. 92.

²⁷² Пуригіна О.Г., Сардак С.Е. Міжнародна міграція: Навч. посіб. / О.Г.Пуригіна, С.Е.Сардак. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 312 с. – С.56

²⁷³ Ляушева С.А., Хот З.З. К вопросу о социокультурной интеграции мигрантов [Електронний ресурс] / С.А. Ляушева, З.З.Хот // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология. Юриспруденция, политология, культурология. – 2012. – №4 (108) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sotsiokulturnoy-integratsii-migrantov>

²⁷⁴ Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник]. – К.: Основи, 1999. – 726 с. – С.285–286.

Щоб систематизувати усе різноманіття поширених на сьогоднішній день моделей, розглянемо їх через призму різних підходів до визначення суспільства та місця в ньому людини. Залежно від того, що вчені беруть за основу, вихідну одиницю аналізу, можна виділити три групи моделей інтеграції іммігрантів у приймаюче суспільство: ліберальну, комунітарну (колективістську) та інтеракційну (рис. 5.2).

Представники ліберальної концепції вважають, що найважливішою суспільною одиницею є індивід – окрема людина, яка є вільною, незалежною і раціональною. Відповідно, суспільство є сумою таких автономних індивідів, воно не має самостійного існування поза окремими людьми. Основою життя такого суспільства виступає рівність індивідів, що передбачає рівні права (голосування, свобода слова) і обов'язки (необхідність дотримуватись закону і не порушувати права інших громадян). З цього випливає нормативний універсалізм, суть якого полягає в тому, що всі рівні перед законом, потребують однакового до себе ставлення й поведінки через призму загальних стандартів і норм.

Виходячи з цих міркувань, *інтеграційна модель містить такі постулати*²⁷⁵:

- Одиницею, що повинна інтегруватись, є окремий індивід. Вважається, що інтеграція відбулась, коли новоприбулий іммігрант має ті самі права і обов'язки, що й інші члени суспільства.

- Вимога асиміляції відсутня. Необхідно тільки, щоб індивід здобув ті знання і навички, котрі дають йому можливість отримати необхідні права та виконувати відповідні обов'язки у приймаючому суспільстві.

- Загалом, країна походження, етнічна, культурна і релігійна приналежність іммігранта не мають суттєвого значення для приймаючої держави, оскільки стосуються лише його приватної сфери. Те, що приїждять різноманітні національні меншини, сприймається суспільством позитивно до тих пір, поки вони не ставлять певні вимоги як меншини, або ж не прагнуть впливати на діяльність більшості.

- З огляду на те, що індивід є і повинен бути вільним і незалежним, ніяка суспільна одиниця (ні сім'я та родичі, ні релігійні чи культурні об'єднання) не мають права вимагати від нього робити більше, ніж це необхідно для виконання ним взятих на себе зобов'язань.

- Виходячи з цієї ідеології, суспільство чи нація є фіктивними величинами. Ніхто не може встановити обов'язку щодо включення, участі чи взяття відповідальності за більшу одиницю, тобто необхідно дотримуватись лише своєї частини контракту.

Таким чином, підґрунтям цієї моделі є принцип універсалізму, що спирається на біологічну суть людини: всі члени суспільства від природи є людьми і, таким чином, основні базові характеристики є спільними для всіх. Це є основним аргументом проти расизму і дискримінації: оскільки всі люди рівні, то й ставлення до них і поведінка з ними має бути однаковою.

---

²⁷⁵Kjeldstadli K. Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering / Knut Kjeldstadli – Oslo: Pax Forlag, 2008. – 294 s. – C.133

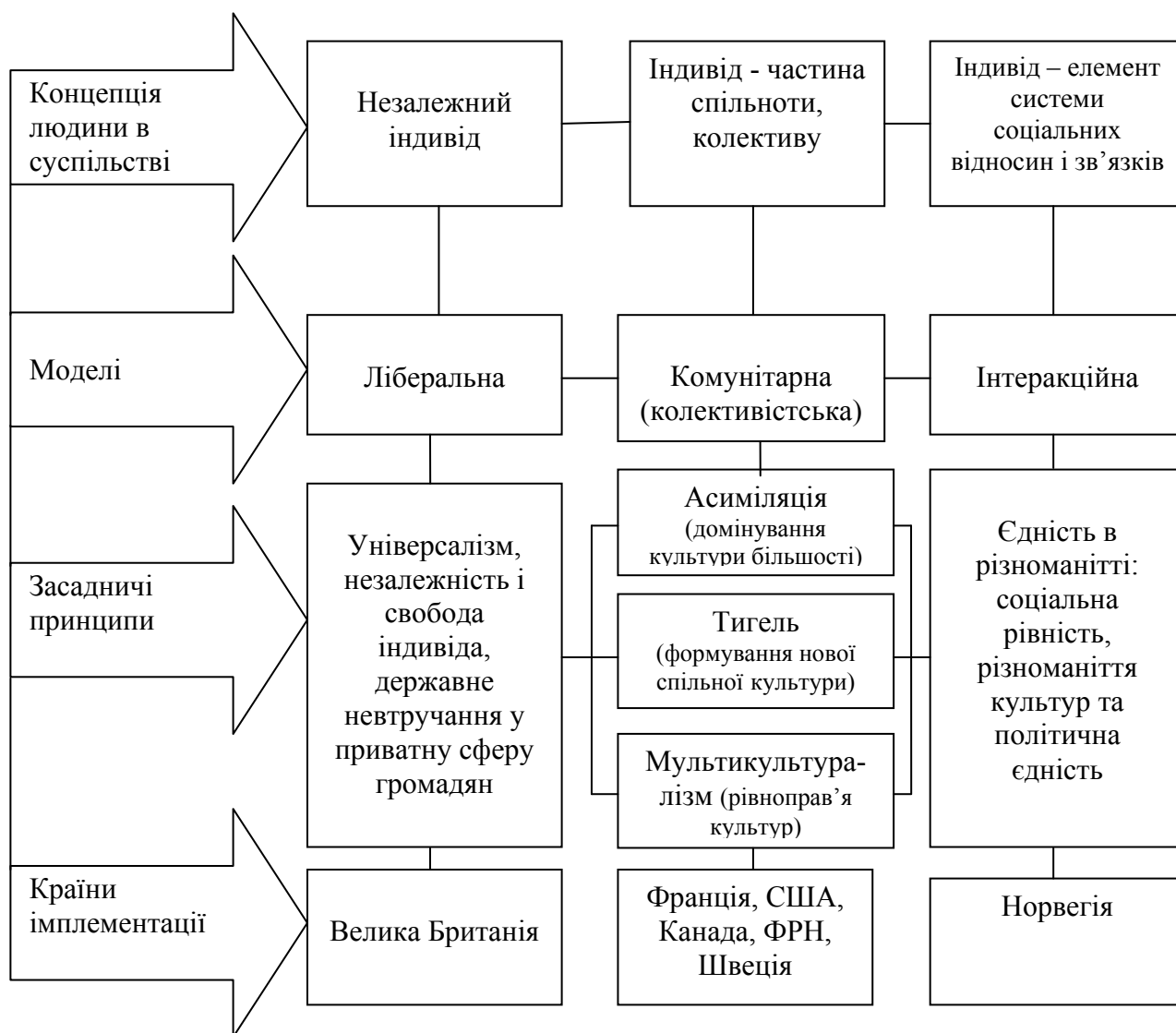

Рис. 5.2 – Моделі політики інтеграції іммігрантів у приймаюче суспільство*

* Складено авторами

Позитивними рисами моделі є те, що незалежність індивіда розглядається як абсолют, ніхто не може порушити права людини; держава вимагає дотримуватись офіційних законів, норм і не втручається в приватне життя людей. Водночас, незалежність індивіда не повинна сприйматись однозначно і не завжди є добром для суспільства. Наприклад, суспільство очікує, що батьки повинні піклуватись про своїх дітей і нести відповідальність за їхні вчинки до повноліття. Водночас, батьки не повинні допускати насильства над своїми дітьми (наприклад, примушувати до шлюбу чи до вступу в конкретний освітній заклад). Так само діти повинні піклуватись про своїх перестарілих батьків, але це не означає, що останні можуть вимагати від них цього. Тобто в реальному житті існування незалежних індивідів є практично неможливим, а якщо такі є, то вони – асоціальні.

Альтернативою ліберальній моделі є ті теорії, котрі базуються на групах, на тому, що надіндивідуальні величини (спільноти) реально існують. Їх

називають колективістськими моделями. Представники цього напрямку вважають, що індивід не може бути незалежним від колективу чи мати рівні з ним права, він взагалі не бачить свого існування поза спільнотою. Добробут та ідентичність окремої особи залежить від її приналежності до певної соціальної групи та участі в її життєдіяльності. Як член національної спільноти, індивід має зобов'язання, які виходять за рамки особистих інтересів. У політології цю точку зору називають комунітаризмом, як протилежну до лібералізму. Як інтеграційний проект така концепція може призвести до вимоги повної асиміляції іммігрантів у приймаючому суспільстві. Основна суть асиміляційної моделі, що коротко викладена вище, загалом добре висвітлена у науковій літературі. Тому вважаємо за доцільне зробити лише декілька зауваг. Так, думка про асиміляцію і однонаціональну державу не є життєздатною з кількох причин. По-перше, вимагати, щоб інші люди були «такими, як ми» є вияв неповаги до них. По-друге, виникає питання: куди саме повинні асимілюватись новоприбулі мігранти. Попри те, що в більшості держав існує національна культура, та здебільшого вона не є єдиною, цілісною, оскільки в титульній нації немає однастайності поглядів, наприклад, у релігійній сфері чи поглядах на сексуальну мораль. До того ж, культура не є чимось назавжди даним і сталим, вона постійно розвивається і змінюється. І насамкінець, історичний досвід засвідчує, що тиск щодо асиміляції іммігрантів викликає зворотну реакцію – об'єднання для захисту від зовнішнього світу.

Метою моделі «сплаву» чи, як її часто в науковій літературі називають «плавильного котла», теж є формування монолітної нації. Однак, вона принципово відрізняється від асиміляційної моделі тим, що мігранти не повинні відмовлятися від своїх звичаїв і культури, щоб безслідно «розчинитись» в цінностях більшості. Натомість, кожна етнічна спільнота робить свій вклад у формування єдиної культури приймаючого суспільства. Таким чином, іммігранти повинні сприяти оновленню мови, виникненню, наприклад нових страв і моди, чи, скажімо, стреміти до видозміни музичних форм у країні свого проживання.

Ще однією моделлю, постулати котрої вибудовуються на колективі, національній спільноті як основній одиниці інтеграції, є мультикультуралізм. З наведеної вище класифікації Гіденса зрозуміло, що у нього ця модель носить назву «культурний плюралізм». Культурне різноманіття є перевагою суспільства, воно створює певний ресурс, дозволяє забезпечити різні точки зору у вирішенні певних проблем. Представники цього підходу вважають, що держава повинна забезпечувати діяльність національних спільнот, чи принаймні своїми діями не сприяти їхньому знищенню. Мультикультуралізм є дещо більше, аніж проста констатація того, що багато етнічних груп живе в одній країні, і що члени цих груп повинні виявляти толерантність один до одного. Це ідеологія про те, що державна політика повинна проводитись таким чином, щоб надати можливість зберегтись і розвиватись культурам національних меншин. Поряд з тим, один з найбільш відомих представників мультикультуралізму Вілл Кимлика (Will Kymlicka) вважає, що оскільки представники національних меншин не мають таких самих можливостей, як представники більшості, то в суспільстві повинні бути встановлені відповідні

правила рівності²⁷⁶. Прикладом може бути право меншин розмовляти своєю мовою і використовувати національні головні убори, наприклад, хіджаб, в різноманітних офіційних місцях.

Водночас, вчені відзначають цілу низку спірних питань моделі мультикультуралізму²⁷⁷: які ж риси мають стати основою для визнання тої чи іншої культурної спільноти? Чи це має бути національність, релігія чи щось інше? Щодо спільноти і оточення, то хто має право її представляти, виражати її інтереси? Щодо колективу і його членів, то чи має право колектив вирішувати за індивіда, навіть якщо це суперечить нормам цілого суспільства? Чи має право індивід припинити членство у спільноті? Чи може існувати суспільство, якщо воно є лише набором різноманітних груп (кожна зі своєю ідентичністю і проектом) без певної об'єднуючої сили?

За останніх декілька років політика мультикультуралізму зазнала значної критики. Так, у 2010 році канцлер Німеччини Ангела Меркель у одній зі своїх промов зазначила, що така політика була помилкою у Німеччині. Вона вважає, що від іммігрантів вимагалось надто мало, їм слід було краще вчити німецьку мову, щоб мати кращу успішність у школі і бути більш конкурентоздатними на німецькому ринку праці. В свою чергу англійський прем'єр-міністр Девід Камерон на Європейській конференції з питань безпеки відмітив, що тридцять років такої політики у Великій Британії сприяло розвитку певних ідеологій, що послужили підґрунтям для тероризму. Він вважає, що Велика Британія повинна дотримуватись таких ліберальних цінностей: рівності універсальних прав людини і свободи слова²⁷⁸.

Якщо в ліберальній концепції мова йде про інтеграцію індивіда, то в інтеракційній моделі передусім йдеться про інтегроване суспільство, як суспільство з високим ступенем соціальної взаємодії та участі. Людина може належати до різних спільнот, залежно від того, в які відносини вступає і які зобов'язання отримує. Згідно з цією моделлю, метою державної інтеграційної політики є розробка і реалізація низки заходів щодо включення іммігрантів у суспільство без вимоги щодо їхньої асиміляції.

Суть інтеракційної моделі співіснування людей і різноманітних груп можна виразити у трьох основних принципах²⁷⁹: соціальна рівність і включення, культурна різноманітність та політична єдність. Загалом, соціальна рівність і включення означає відсутність дискримінації. Головним завданням державної політики є забезпечення працею всіх або принаймні стількох осіб, скільки можливо. Крім того, важливе значення має створення шкіл, доступних і комфортних для усіх представників національних спільнот.

Різнорманіття культур передбачає, що церкви, молитовні доми, ритуально приготована їжа, елементи одягу, які мають релігійне значення, – все в суспільстві повинно мати місце і сприйматись легітимно. Представники

²⁷⁶ Hatland A., Kuhnle S., Romøren T. (red.) Den norske velferdsstaten. 4. Utgave / Aksel Hatland, Stein Kuhnle, Tor Inge Romøren. – Oslo : Gyldendal Akademisk, 2011. – 365 s. – C.261.

²⁷⁷ Kjeldstadli K. Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering / Knut Kjeldstadli. – Oslo : Pax Forlag, 2008. – 294 s. – C. 144,146.

²⁷⁸ Hatland A., Kuhnle S., Romøren T. (red.) Den norske velferdsstaten. 4. Utgave / Aksel Hatland, Stein Kuhnle, Tor Inge Romøren. – Oslo : Gyldendal Akademisk, 2011. – 365 s. – C. 262-263.

²⁷⁹ Kjeldstadli K. Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering / Knut Kjeldstadli. – Oslo : Pax Forlag, 2008. – 294 s. – C.150.

національної більшості чи меншини повинні навчитись жити пліч-о-пліч з людьми, котрі мають думки і звичаї, що є незрозумілими для інших. При реалізації цієї моделі необхідно дотримуватись двох ключових принципів: права національних меншин захищаються державою; індивіди не повинні зазнавати насильства всередині груп, до яких вони належать. Отже, завданням держави з одного боку є захист національних меншин від зовнішнього насилля, стійкого тиску більшості, а з іншого – захист від внутрішнього насилля чи обмеження прав. Таким чином, державні структури змушені балансувати між двома принципами, котрі деякою мірою суперечать один одному.

Принцип політичної єдності означає, що в суспільстві має бути узгодженою не тільки мова для спілкування, а й певний набір цінностей і норм. Крім того, необхідно створити ліберальний ідеал демократії, що передбачає свободу і права для меншин. Це означає, що всі групи повинні бути представлені у владі, кожен представник національних меншин має право висловити свою думку і бути почутим. Однак, у випадку, коли групи не можуть дійти згоди, то слід звернутись до законів, які свого часу розробила більшість. Тобто мова йде про необхідність застосування у деяких випадках державних примусових заходів.

Отже, інтеракційна модель певною мірою поєднує в собі кращі риси розглянутих вище моделей, наприклад принцип різноманіття, рівності культур присутній у мультикультурній моделі, а соціальна рівність – у ліберальній. Водночас, вона компенсує певні суперечності деяких з них. Наприклад, головним недоліком мультикультурної моделі є відсутність об'єднуючої сили суспільства. Натомість принцип політичної єдності в інтеракційній моделі нівелює цю проблему.

Розглянуті моделі інтеграції іммігрантів у приймаючому суспільстві на сьогодні практично не трапляються у чистому вигляді, а присутні окремі їхні елементи з яскраво вираженими ключовими принципами якоїсь певної з них. Крім того, державна політика щодо іммігрантів у кожній країні не є чимось сталим, а постійно розвивається, удосконалюється, видозмінюється. Тому, зазначені на рисунку 5.2 (с.180) країни імплементації наводяться для ілюстративного прикладу вираженого прояву в них описаних модельних ознак інтеграції. На сьогоднішній день можна стверджувати, що реалізація інтеракційної моделі є найбільш бажаною в інтеграційній політиці розвинутих країн. Щодо України, котра гостро зіткнулась з проблемою імміграції та інтеграції мігрантів, то тут необхідно є розробка власної моделі. При цьому необхідно спиратись на принципи інтеракційної моделі, запозичити найкращий світовий досвід та враховувати економічну, політичну, безпекову ситуацію в державі, а також специфіку її соціокультурного середовища.

Насамкінець варто зауважити, що за останніх двадцять років інтеграційна політика розвинутих країн змінила свої акценти. Коли раніше йшлося про толерантність і забезпечення прав національних меншин, то тепер основна увага зосереджується на їхніх обов'язках, соціально-економічній інтеграції на ринку праці. Відповідно, змінилися й погляди на трактування самого поняття інтеграції. Коли в класичному розумінні його розглядали в контексті функціонування суспільства як єдиного цілого, то на сьогоднішній день постає

питання, чи беруть участь національні меншини у життєдіяльності приймаючого суспільства і яким способом вони це роблять. Тобто в такому контексті йдеться про різні форми взаємоіснування національних меншин та більшості населення певної країни. Отже, в сучасному трактуванні метою інтеграції є забезпечення рівності в можливостях, правах і обов'язках щодо участі в суспільному житті для всіх членів суспільства, не залежно від їхнього походження.

5.2. Міграційні режими, їхня типологія: у напрямку політики модернізації соціокультурної сфери

Демографічний розвиток будь-якої країни передбачає природній або механічний приріст населення. Природний – здебільшого підтримує генофонд нації уже відомими генотипами, механічний же навпаки – вносить нові генотипи у генофонд нації. Інтенсивність утримання чи розмивання генофонду в такому разі визначається інтенсивністю включення у відтворювальні процеси як корінного населення прибулого з інших країн. Міграція, що у світі тривалими періодами (у далекому минулому) визнавалась лише як спосіб залучення економічно активного населення у економіку або засобом забезпечення функціонування та розвитку країни, протягом останніх десятиріч щораз більше відіграє вагому роль саме у відтворенні населення. На сьогоднішній день міграційний компонент приросту (спаду) чисельності населення відіграє важливу роль, а у багатьох країнах світу і зовсім забезпечує демографічний розвиток країни загалом, оскільки народжуваність у них впала до такого рівня, що не в змозі забезпечити просте відтворення.

За даними ООН міграційний приріст населення у високорозвинутих країнах спричиняв особливий ріст чисельності населення у останні два десятиліття – з середньорічних 2,5 млн осіб впродовж 1990-1999 рр. до 3,5 млн осіб впродовж 2000-2010 рр. (проти 1,5 млн осіб у 1980-ті; 1,3 млн осіб у 1970-ті та 0,5 млн осіб у 1960-ті роки). Тоді як Європа та Північна Америка фіксували найбільший приріст населення, Азія і Латинська Америка мали найбільші втрати населення внаслідок міграції²⁸⁰.

Проте, окрім прямого впливу на кількість населення, міграція впливає на його динаміку, склад та структуру, змінюючи характеристики народжуваності, смертності, статевовікову та національну структуру у країнах-реципієнтах та в країнах-донорах. Імміграція здійснює також значний опосередкований вплив у соціально-культурну модель регіону, впливаючи на духовну, релігійну структуру так і поведінкові моделі через внесення нових представників у генофонд, що мають свої традиції, цінності, стереотипи та бачення.

Засобом впливу на формування економічно активного тимчасового та і загалом постійного населення за рахунок імміграції у країні виступає діючий у ній міграційний режим: 1) різновид адміністративно-правового режиму, у рамках якого здійснюється регулювання міграційних потоків і попередження

---

²⁸⁰ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). World Population Prospects : The 2012 Revision, CD-ROM Edition [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esa.un.org/unmigration/documents/worldmigration/2013>

незаконного (нелегального) в'їзду іноземців та осіб без громадянства, а також перебування та транзитного проїзду; 2) адміністративно-правовий режим, у рамках якого здійснюється упорядкування міграційних процесів з позицій міграційних пріоритетів, кількісного складу міграційних потоків та їхньої структури; 3) адміністративно-правовий режим, у рамках якого здійснюється регулювання міграційних потоків і протидія незаконному в'їзду, виїзду і перебуванню іноземців на території країни²⁸¹. Він формується під впливом пріоритетів економічних та демографічних стратегій розвитку країни та установлюється для регулювання міграційних потоків, подолання негативних наслідків стихійної міграції.

Зауважимо, що найбільш показовими у плані впливу на деморозвиток країни є декілька основних режимів міграції. До них відносяться діючі:

- *між країнами-членами ЄС*: спільні стратегії щодо вільного перебування та проживання європейців, біженців та шукаючих притулку, тимчасових мігрантів, натуралізації та контролю нелегальної міграції;

- *в країнах Перської затоки, особливо щодо іммігрантів, які не є арабами (із країн Південної і Південно-Східної Азії)*: уся імміграція є контрактною, тимчасовою і не може перейти у постійну, а трудові іммігранти виключені із соціальної, правової та демовідтворювальної структур населення;

- *в країнах Північної Америки («мозковий дренаж»)*: легальна міграція приводить до бімодального розподілу мігруючих навиків – висококваліфіковані переселенці приймаються на постійне місце проживання з сімейним супроводом та подальшої інтеграцією у суспільство, і некваліфіковані працівники, що у правах майже прирівнюються до нелегальних мігрантів.

Перераховані міграційні режими охоплюють основні пункти призначення мігрантів сучасності та демонструють певну еволюцію міграційного регулювання у світі. Хоча реально усі вони були укладені першочергово з метою забезпечення економічного розвитку та отримання прибутків, в залежності від існуючого укладу і потреби мають дещо різні завдання. Так – міграційні режими країн Північної Америки, як найбільших споживачів міграційних ресурсів світу, сформовані для нарощування соціально-демографічного потенціалу, відзначаються достатньою прагматичністю та мінливістю під впливом суспільних й політичних обставин. У Європі посилено увагу на нарощуванні саме європейського демопотенціалу, вихідці із неєвропейських країн підлягають під інший міграційний режим. Але основною їхньою ознакою виступає толерантність та компромісність у прийнятті рішень. Міграційний режим у країнах Перської затоки демонструє виключно економічне використання міграційних ресурсів із максимальним обмеженням впливу на традиційну структуру населення. Міграційний режим в країнах Східної Азії практично знаходиться на ранніх стадіях формування, оскільки імміграція у ці країни достатньо нове явище. Детальніше зосередимо увагу на причинах виникнення, етапах формування, умовах міграційних режимів у відповідності до специфічних стратегічних пріоритетів розвитку.

---

²⁸¹ Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти : довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. ; НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [Редкол. : В. С. Кравців, У. Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2009. – 228 с. – С.101-102.

Міграційні режими ЄС. Міграційна політика ЄС змінювалась зі зміною обставин. В одних випадках мігранти вважаються необхідним елементом в країні-реципієнті, в інших, коли потреба в їхніх послугах відпадає й імміграція для реципієнта виявляється небажаною – слідували всякого роду заборонні заходи, посилення міграційних законів та політики.

На сьогоднішній день у країнах ЄС діє два основних міграційних режими: перший відноситься до громадян ЄС; другий – до громадян інших країн світу. Міграційний режим, що координує сучасну внутрішньоєвропейську міграцію, сформувався в результаті необхідності пошуку шляхів вирішення стратегічних проблем соціально-економічного, соціально-демографічного розвитку країн, здебільшого західноєвропейських. При цьому, він тісно пов'язаний із міграційним регулюванням загалом, що найчастіше сприймалось як спосіб додання гостро поставлених питань. Імміграція розглядається однобічно – як природний інструмент вирішення в першу чергу економічних, а пізніше й демографічних проблем. А виникаючі ксенофобії, расизм, антиіммігрантські настрої сприймалися як результат неосвіченості населення, що знаходяться під впливом націоналістів. Проте, виявляється, що імміграція створює не менше проблем, ніж вирішує або допомагає вирішити.

Міграційна політика західноєвропейських країн, особливо щодо трудової міграції формувалась в кілька основних етапів.

1. 1945-1960 рр. – залучення великої кількості робітників (переважно чоловіків) з менш індустріальних південних європейських країн (Іспанії, Португалії, Італії, Греції) у більш розвинені (Францію, Велику Британію, Німеччину і країни Північної Європи) через міждержавні угоди на контрактній основі. Трудові емігранти отримували короткострокові візи (на рік з подальшим поновленням) без можливості отримання віз на проживання своїх сімей. Політика по відношенню робітників з колишніх колоній (переважно з країн Азії та Африки) була ще жорсткішою (особливо у Німеччині та Франції): нелімітований робочий день, важкі, малопrestiжні і низькокваліфіковані роботи, розміщення тільки в спеціально відведених місцях – бідонвілях.

2. 1960 – початок 1970-х років (нафтова криза) – стрімкий економічний ріст країн ЄС (у тому числі південно-східних, які ще незадовго до цього були країнами-донорами трудових іммігрантів), що подалі вимагав залучення робочої сили, дав поштовх до формування нової міграційної політики ЄС. Для цього існуючий міграційний режим був пом'якшений, а саме: спрощено умови отримання віз, введено довгострокові 5-річні візи і, найголовніше, – усунуто перешкоди для пересування та перебування членів сімей трудових мігрантів на території країн-реципієнтів (директива 68/360 1968 р.). В цей час спостерігалась хвиля масового припливу репатріантів. Фактично тоді був запущений механізм створення так званих «нових меншин», що формувались із іммігрантів (усвідомлення проблеми яких прийшло лише у 1990-их рр.). В результаті цього пізніше зі Східної та Центральної Європи в Західну попрямували значні потоки біженців та осіб, переміщення яких здійснювалось з метою возз'єднання сімей.

3. 1973 р. (початок нафтової кризи) – кінець 1980-х років – період різкого обмеження імміграційних потоків, введення жорсткого міграційного режиму. Уряди країн різко скоротили набір трудових мігрантів з сусідніх, а тим більше з

віддалених країн, припиняючи видачу (продовження) робочих віз. У Німеччині навіть були введені обмеження доступу іноземців на ринок праці, що полягали в: пріоритетному праві німецького громадянина на робоче місце, тимчасовому ліміті найму іноземців, обмеженні мобільності іноземців регіоном знаходження роботи, а також додаткових обмеженнях на використання іноземної жіночої робочої сили в країні. Інші західноєвропейські країни схожу політику проводили приховано. Проте, внаслідок цього лише незначна частина мігрантів повернулася додому, інші ж, переселивши у країни свого перебування найближчих родичів, швидше ставали нелегальними іммігрантами (погоджуючись з усіма відповідними наслідками, в тому числі із погіршенням умов праці, проживання та зниженням доходу) або повертались додому. Збільшенню чисельності іммігрантів також сприяла їхня значно вища ніж у корінного населення фертильність. Механізм ступінчастої міграції був уже запущений, утворилися канали зв'язків через родичів і знайомих, і до середини 1980-х років у багатьох країнах прошарок іноземців складав значну частину робочої сили (в тому числі, нелегальної). В результаті, існуючі міграційні режими західноєвропейських країн були неефективними, а політики в галузі трудової еміграції абсолютно не відповідали реальним міграційним процесам.

4. Кінець 1980-х - кінець 1990-х – період виправлення помилок попередньої політики: стримування нелегальних імміграційних потоків, легалізація працюючих нелегалів та боротьба з нелегальною міграцією. Здійснювалось активне залучення західноєвропейських країн до Шенгенської угоди, що надавало нових прав громадянам цих країн. Результатом підписання Маастрихтського договору, що набув чинності 1 листопада 1993 р., для мігрантів з країн Європейського Союзу, було отримання статусу «громадянина Союзу», що надавав їм право на вільне пересування і перебування на території будь-якої з держав-членів. Практично таким чином було легалізовано значну частину нелегальних мігрантів у країнах їхнього проживання. Активне приєднання країн до Шенгенської угоди привело практично до поділу усіх країн за ознакою включення у європейську імміграцію: Шенгенські, країни буферної зони (в тому числі ті, що чекають прийому в члени ЄС, транзитні країни та країни-реципієнти. Для країн різних типів розроблено специфічні завдання зі стримування міграції. Шенгенські країни жорстко обмежували доступ нових мігрантів на ринок праці, нові члени ЄС приводили відповідні структури і законодавчі акти із регулювання міграції у відповідність до вимог. Сусідні (буферні) країни були включені в режим контролю за нелегальною міграцією. Прикордонний контроль був посилений, розроблено національні та міжнародні заходи з посилення контролю за міграційними потоками, проводилась активна боротьба із нелегальною міграцією і зайнятістю, посилений візовий режим між буферними країнами та країнами-членами ЄС. У транзитних країнах (країни колишнього СРСР, Північної Африки і Туреччина) посилено прикордонний контроль та боротьбу з нелегальною міграцією, країни ЄС вступали з буферними країнами в кооперацію в рамках розробки системи надання притулку для біженців. З цією метою західноєвропейські країни надавали транзитним країнам допомогу в організації контролю мігрантів, розвивали торгівельні відносини для підтримки їхніх економік, сприяли

поліпшенню політичної ситуації для можливості повернення мігрантів та забезпечували можливості сталого розвитку.

5. Наприкінці 1990-х років і на початку ХХ ст. розпочався новий етап імміграційної політики – відмова від моноетнічної моделі державного устрою та прийняття елементів імміграційної моделі. Зміна напрямку політики при цьому була зумовлена більше необхідністю, ніж стратегічними рішеннями розвитку. Основними причинами виступали соціально-демографічні (різке падіння народжуваності, криза пенсійної системи, зростання нелегальної міграції), соціально-економічні (нестача робочих місць у певних сферах зайнятості) та соціально-психологічні (висока частка так званих «нових меншин») чинники. Проте, значна увага звертається на усунення неконтрольованої міграції, основним інструментом при цьому виступає узгоджена імміграційна політика держав-членів ЄС. Починаючи з 1998 р., західноєвропейські країни поступово перетворюються на країни імміграції, що базувалось на розробці інтеграційних програм залучення іммігрантів в соціальне життя суспільства країн реципієнтів. Політика інтеграції іммігрантів включає: розробку та введення в дію нової, ліберальної процедури отримання громадянства; заходи з інтеграції біженців; заходи з інтеграції через освіту дітей та тренінг дорослих (школи, обмеження можливості навчання дітей іммігрантів на рідних мовах, тренінг у відпускний час, мовні курси, допомога в пошуку житла, доступ до системи охорони здоров'я і т.д.); прийняття в ряді країн (Італії, Іспанії, Данії, Норвегії, Франції, Німеччини та інших) спеціальних законодавчих актів щодо викорінення і запобігання ксенофобії і расизму по відношенню до іноземців, які проживають у цих країнах. Окрім права вільного пересування в межах ЄС, його громадяни отримали вільне право на працю та проживання, за місцем економічної зайнятості (в країні перебування) до часу її закінчення. При залишенні без роботи іммігрант (громадянин ЄС) надалі може залишатись в країні перебування при умові можливості самостійного матеріального забезпечення проживання. Загалом, на початку ХХ ст., було визнано, що Європа потребує робочої сили, в основному некваліфікованої, сезонної, для специфічних галузей, і ринок праці диктує свої правила. Легальна міграція визначається значно кращим, ніж нелегальна, яку викоринити неможливо. Доведено, що використання іноземної робочої сили не робить впливу на безробіття серед корінного населення приймаючих країн, оскільки трудові мігранти займають досить специфічні ніші зайнятості. Міграційна політика західноєвропейських урядів, стала переглядатися у бік більш диференційованого, вибіркового підходу до різних категорій країн і видів спеціальностей. З іншого боку, у країнах ЄС наростає фрагментація єдиних соціальних структур на безліч все більш автономних і замкнутих шарів і груп. Здійснюється розкол європейського суспільства за етнічними, національними і культурними ознаками. Значно зростають ксенофобні настрої, а ультраправі політики, у програмі яких неодмінно присутній пункт «заборонити міграцію, а іммігрантів виселити», стають все популярнішими в країнах Європи через те, що виборці в більшості країн Європи вважають, що іммігранти погано інтегруються в європейське суспільство і є чужими європейській культурі.

У країнах ЄС одночасно функціонує кілька міграційних режимів, що

виконують низку завдань. По-перше подолання нелегальної міграції, який опирається на легалізації наявних нелегалів у країнах-реципієнтах із подальшою їхньою активною інтеграцію у національні середовища та режим жорсткого обмеження припливу нових нелегалів. По-друге, залучення зовнішніх людських ресурсів для вирішення соціально-економічних та соціально-демографічних проблем за рахунок легальної міграції, в тому числі й тих, що прибувають по лінії возз'єднання сім'ї. По-третє, розбудова єдиного інтегрованого соціально-демографічного простору у країнах-членах ЄС. Хоча й на сьогоднішній день, вирішення таких проблем можуть ще здаватися зовсім казковими, та нереальними, особливо стосовно третього. Проте, чіткі намічені кроки й розроблені міграційні режими, що на сьогоднішній день діють в ЄС разом із фактором часу, ще здатні впливати на розхитування соціально-демографічних структур населення.

Режим регулювання міграційними потоками серед країн-членів ЄС базується на кількох законодавчих основах: Шенгенська угода, що була укладена у 1984 р. за участю Франції, ФРН та країн Бенілюксу, встановила площу вільного пересування і створила основу для подальшого співробітництва ЄС з питань імміграції та надання притулку. На сьогоднішній день Шенгенська угода охоплює усі країни ЄС з деякими винятками для Великої Британії, Ірландії та Данії. Так, для відвідування Великої Британії та Ірландії громадянам країн, що не входять до складу ЄС, необхідно мати окремі візи. Данія може відмовитися від деяких заходів відповідно до розділу IV Договору про ЄС. Однак, прийняття умов Шенгенської угоди (зовнішнього прикордонного контролю) є необхідною умовою для країн, що вступають в ЄС. Переміщення людей, послуг, товарів і капіталу в межах ЄС здійснюється згідно з європейським актом 1986 р., яким було скасовано усі внутрішні перешкоди пересування починаючи з 1 січня 1993 р. Весь контроль переміщення через країни ЄС зосереджується на зовнішньо-європейських кордонах, на внутрішніх ж він практично відсутній.

Намагання країн ЄС вирішувати проблеми шляхом домовленостей та компромісів у багатьох випадках вимагає тривалого часу, за який, як правило, назрівають інші не менш вагомні проблеми. Так, перехід до міграційної моделі був здійснений вже тоді, коли нелегальна (в більшості неконтрольована) міграція охопила всю Європу. Також визнання того, що економіки країн просто не в змозі задовольнити потребу працівників без залучення іноземної робочої сили, а демографічний потенціал населення потребує зовнішнього впливання сприяли введенню низки заходів із натуралізації чи легалізації. Зокрема, через можливість працевлаштування та проживання, в тому числі із сім'ями у 90-ті роки суттєво зросла чисельність іммігрантів. Чисельність іноземців, що мешкають сьогодні в країнах ЄС, досягає 17 – 21 млн осіб. З них 12 – 14 млн осіб (близько 4% населення ЄС) прибули з країн, що не є членами Союзу: 29% мігрантів є громадянами Туреччини і країн колишньої Югославії; 20,7% – громадянами країн Африки, 7% – Америки, 13,6% – Азії, 7,8% – країн Центральної та Східної Європи. Серед країн ЄС, що прийняли іноземців, перші місця посідають Німеччина (понад 7 млн осіб); Франція (близько 5 млн осіб) та Велика Британія (близько 3 млн осіб). Разом з тим почали назрівати інші

проблеми. Імміграція у більшості випадків перетворюється на постійну. Наприклад, внаслідок міграційного руху у Франції суттєво зросла частка мусульман, іслам вийшов на позиції другої релігії за числом прибічників, що стало несподіванкою для французького суспільства. На відміну від традиційних «французьких» релігій і, передусім, католицизму, що знаходяться зараз в глибокій кризі, іслам у Франції переживає момент підйому, і є потужним чинником колективної ідентифікації іммігрантів. З іншого боку, на відміну від інших релігій, іслам у Франції зараз не інституалізовано: він не має якої-небудь централізованої організації, що охоплює усю країну, подібно до католицизму або іудаїзму. Беручи до уваги те, що більшість іммігрантів не повертається на батьківщину, слід визнати й суттєві зміни у соціально-культурному житті країни, як і в зміщенні генотипів наступних поколінь в бік мусульманського населення.

Міграційний режим щодо громадян ЄС дозволяє вільне пересування, працевлаштування та перебування (за умови праці або можливості утримання життя без допомоги держави) на території ЄС. З огляду на демовідтворювальні процеси, цей режим сприяє вирішенню проблем старіючих країн (зниження народжуваності, старіння населення та надмірного навантаження на пенсійну систему) та збереженню західноєвропейської ідентичності населення, оскільки чимало досліджень вказують на достатньо швидкій інтеграції саме європейців, або населення країн-сусідів ЄС. Інші ж міграційні режими здебільшого також сприяють зниженню негативного впливу на соціально-культурну надбудову суспільств, як це максимально можливо в рамках діючого міжнародного права. Проте, на сьогоднішній день, більшість способів подолання розшаровування суспільних і національних структур ще не дають бажаних результатів. Це також стосується соціально-культурних аспектів, що на тлі тривалих в часі зміни генотипу та інтеграції іммігрантів вимагає чималих зусиль не одного покоління населення, особливо щодо повільно асимільованих національностей.

Країни Перської затоки. Країни Перської затоки в останні десятиліття стали центром масової трудової еміграції. У 1975 р. чисельність іммігрантів там складала 2 млн осіб, в 1990 р. – 6,7 млн осіб, а в 2000 р. – 10 млн осіб. У цьому часі чисельність мігрантів складала від 25% до 80% населення країн. Більше ніж 2/3 всіх зайнятих в економіці нафтовидобувних країн – іноземні робітники. Це викликало надзвичайно високу потребу у робітниках, руками яких були створені практично усі цінні в матеріальному сенсі проекти (будівництво міст, портів, аеропортів, автомобільних доріг, зрошувальних систем, трубопроводів тощо). Але, незважаючи на значну присутність іноземних громадян, вони практично не впливали на процеси демовідтворення в цих країнах, що і було завданням специфічного для країн Перської затоки міграційного режиму.

У своєму розвитку імміграція до країн Перської затоки пройшла кілька етапів:

1. 1945-1973 рр. – ріст цін на нафту та супутній динамічний розвиток ринку праці. Відбувається стрімке зростання потреби в робітниках, що обслуговували розбудову нафтової промисловості. Іноземні працівники набирались лише за контрактом, в якому були встановлені практично усі умови перебування і праці. Тоді було проголошено ідею взаємодопомоги держав

арабського світу, для створення «єдиної арабської нації», що визначалось як основа для формування загального арабського ринку праці. Майже 90% усіх працюючих тоді в країнах Перської затоки іноземців були арабами – в основному вихідці із Єгипту, Ємену, Оману, Йорданії, Палестини.

2. 1974-1975 рр. – наслідки нафтової кризи 1973 р., необхідність залучення трудових ресурсів із неарабських країн. Світова енергетична криза 1973 р. привела до стрибкоподібного зростання цін на нафту і, відповідно, викликала новий приплив інвестицій у нафтову промисловість, будівництво і сферу послуг країн Перської затоки. Тільки за два роки чисельність іноземних робітників у цих державах збільшилася вдвічі. Як і раніше, 80% з них становили вихідці з інших арабських країн – Ємену, Єгипту, Йорданії, Палестини, Лівану, Сирії, Судану. Решта робітники-мігранти прибували з неарабських держав Азії, разом з кількома тисячами європейців і американців.

3. 1976-1979 рр. – подальше загальне збільшення трудової імміграції, в тому числі зростання чисельності іммігрантів із Південно-Східної Азії, відбувалось інтенсивніше. Наприклад, кількість прибулих єгиптян зросла втричі, пакистанців – у шість разів, індійців – більш ніж у три рази. Тоді було розроблено чіткі та достатньо жорсткі заходи із запобігання осідання трудових іммігрантів, хоча вони й набирались надалі лише на контрактних умовах, який в односторонньому порядку міг бути розірваний роботодавцем у будь-який час, за чим слідувало однозначне виселення із країни. При цьому робітник не мав жодних соціальних, політичних, чи суспільних прав. Вихідців із неарабських країн, що не знали мови, вирішено розміщувати в спеціальних ізольованих поселеннях, які схожі на трудові колонії.

4. 1980-1990 рр. – швидке зростання трудових емігрантів, відчутна координація набору іноземних працівників зі сторони урядів країн Перської затоки. Структура зайнятості в цей період дещо змінилася завдяки збільшенню частки сфери послуг. Продовжувала змінюватися і географія імміграції: при збереженні значного впливання трудових мігрантів з Індії та Пакистану ще більше їх прибуло з країн Південно-Східної Азії – Індонезії, Таїланду, Філіппін. Праця останніх відзначалась значно меншою ціною та була більш інтенсивною. Незважаючи на те, що уряди країн Перської затоки стали більшою мірою втручатися у процес набору робочої сили, іноді обмежуючи його, вже до середини 1980-их років відбулась очевидна географічна переорієнтація міграційних потоків. Більше половини (65%) трудових іммігрантів були працівниками із Південно-Східної та Південної Азії, що працювали за половину тої оплати за яку працювали араби. Перебували у імміграції лише без сімейного супроводу. Загалом вони не інтегрувались у суспільство як через державні заходи так і завдяки етнічній, релігійній та мовній дистанції, а відтак можливість перетворення тимчасової імміграції у постійну була мінімізована.

5. 1990-1991 рр. – війна в Перській затоці, викликана агресією Іраку проти Кувейту. Для багатьох робітників-іммігрантів ця війна мала катастрофічні наслідки: вже до кінця 1990 р. близько 2 млн осіб залишили Кувейт і Ірак, ще більша кількість виїхала на початку 1991 р. У Кувейті арабським робітникам із країн, уряди яких у цьому конфлікті зайняли сторону Іраку (йорданці, палестинці, єменці, суданці) було відмовлено в можливості

працевлаштування. Майже всі єменські робітники змушені були покинути Саудівську Аравію. У зв'язку з цим частка робітників з неарабських країн Азії ще більше зросла.

6. Період стабілізації (після 1991 р.). Дещо стабілізована політична ситуація, сприяла поверненню видворених арабських іммігрантів. Країни Перської затоки приймають значну чисельність трудових іммігрантів, без яких економічний розвиток був би неможливим. Проте, значних змін у чисельності іммігрантів не відбувається.

Майже 3/4 трудових іммігрантів в країнах Перської затоки були вихідцями з країн Південної та Південно-Східної Азії (Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Південної Кореї, Філіппін, Таїланду, В'єтнаму). Проте вони займали конкретні сфери зайнятості, тобто займалися матеріальним виробництвом (іммігранти-чоловіки) та сферою послуг (іммігранти жінки). Привілейована сфера зайнятості корінного населення охоплювала робочі місця в урядових структурах та верхніх ешелонах приватного сектора. Проте трудові іммігранти повністю виключені із соціальної, політичної та демовідтворювальної структури населення. Уряди країн Перської затоки спільно розробили стратегію максимального зниження ризику «укорінення» іммігрантів (в тому числі й отримання громадянства), що успішно втілюється уже не одне десятиріччя. А жорстка міграційна політика країн Перської затоки стала однією із основних їхніх характеристик у порівнянні із іншими країнами світу.

Жодна з країн Перської затоки не допускає проживання іммігрантів без наявності місця праці, не визнає права на возз'єднання сімей, не надає трудовим іммігрантам права на соціальні гарантії, медичне обслуговування, житло і освіту. За одним лише адміністративним рішенням іммігрант може бути виселений з країни. Низка законів (Бахрейну, Оману, Катару і Саудівської Аравії) не допускають натуралізації.

Міграційні режими Сполучених Штатів Америки та Канади. Для міграційної політики Північної Америки типовою є концепція асиміляції, або натуралізації, оскільки масовий приїзд іноземної робочої сили в Америці та Канаді співпав у часі з процесом формування нації, а також відбір легальних іммігрантів відповідно до потреб економіки та стратегічним баченням. Іммігранти повинні мати певний рівень освіти, володіти мовою, а також не бути злочинцями, представниками маргінальних груп, та небезпечними для суспільства. Кваліфікованим та тим, що відповідають умовам імміграції, іноземцям надаються права, такі як корінним громадянам, чого не можна сказати про низько кваліфікованих робітників. Сполучені Штати Америки та Канада видають громадянство народженим на території країни, незалежно від статусу їхніх батьків.

Міграційний режим Сполучених Штатів Америки. Оскільки уся суспільна община США була сформована із мігрантів, про міграційну політику та регулювання потоками міграції до початку XIX ст. взагалі не йшлося, бо і сама міграція не підлягала ні обліку, ні контролю. Але вже у 1978 р. був прийнятий закон про ворожих іноземців, що стосувався формування гідності стати громадянином США, при цьому не зачіпав питання контролю міграції²⁸².

²⁸² Маганья Л. Иммиграционная политика США : тенденции и результаты //Отечественные записки. 4 (19) 2004.

Пізніше вибіркова імміграція стала нормою для США під час видачі дозволів на проживання.

Протягом 1870-1920 рр. В США іммігрувало близько 26 млн осіб, що перевищувало усе населення країни за даними 1850 р. Більшість переселенців були вихідцями з Європи. Збільшення чисельності китайських іммігрантів викликало хвилю незадоволення, тому в 1882 р. прийнято закон про «виключення китайців», згідно з якими імміграція з Китаю припинилася, як і надання громадянства тим китайцям, що вже приїхали в США²⁸³. У 1917 р. закон про імміграцію зміцнив уже існуючі обмеження і визначив контингент осіб, яким було заборонено в'їзд в країну (в першу чергу неписьменні, фізично неповноцінні, повії, хронічні алкоголіки, особи без визначеного місця проживання, люди з психічними розладами). Крім того, закон не давав права на в'їзд жителям ряду країн (в основному з Азії та островів Тихого океану).

Під час Першої світової війни кількість новоприбулих іммігрантів падала, в США постала проблема нестачі робочої сили, для вирішення якої було прийнято програму із залучення мексиканських робітників для потреб сільського господарства та будівництва залізниць. Служба імміграції та натуралізації стала практикувати гнучкий підхід для залучення дешевої робочої сили. В 1921 і 1924 роках Конгрес США знову прийняв нові постанови про обмеження квот на в'їзд до США певних груп іммігрантів (вихідці зі Східної Європи, Африки, Австралії та Азії). Але вже під час Великої депресії почали виганяти мексиканських іммігрантів, що спочатку стосувалась нелегалів, а пізніше у 1954 р. та 1959 р. вже й американських громадян мексиканського походження.

У роки Другої світової війни неприязне ставлення американців почали викликати переселенці з азійсько-тихоокеанського регіону – вважалося, що японські іммігранти представляють серйозну загрозу національній безпеці. Було видано Закон про реєстрацію іноземців, а до повноважень служби з імміграції та натуралізації входили затримання, інтернування, умовне ув'язнення й депортація «неблагонадійних» іммігрантів. У 1952 р. укладений новий імміграційний план, за яким значну перевагу отримали кваліфіковані іммігранти. Дозволи на в'їзд давалися залежно від кваліфікації іммігранта і поточних потреб економіки. Пізніше у 1965 р. закон про імміграцію надавав права в'їзду у країну особам, яким раніше було відмовлено допуск за етнічною ознакою, проте кваліфікація, освіта, фізичні та психоемоційні характеристики й надалі були вагомими. Відповідно ті громадяни Азії та Латинської Америки, що раніше не мали права на в'їзд, інтенсивно ринули в США. Крім того громадські і політичні заворушення у країнах Східної Азії та Центральної Америки спричинили неабиякий потік біженців. У 1980-х роках Законом про біженців встановлено особливу процедуру їх допуску у країну. В Законі було обумовлено статус біженця та запроваджено правила підрахунку кількості біженців, яких здатна прийняти країна.

У 80-ті роки, коли кількість нелегальних іммігрантів стрімко зростала,

---

с. 48-55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/oz/2004/4/>

²⁸³ Маганья Л. Иммиграционная политика США : тенденции и результаты //Отечественные записки. 4 (19) 2004.

с. 48-55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/oz/2004/4/>

уряд намагався вжити відповідних заходів. Так, у 1986 р. було прийнято закон про імміграційну реформу й контроль, основним завданням якого були заборона працевлаштування нових нелегалів та легалізація уже працюючих у США іммігрантів. В результаті близько 3-х мільйонів іммігрантів змогли оформити документи для одержання легального статусу. Загалом ХХ ст. знаменувалось суттєвою зміною контингенту іммігрантів (а разом і демографічного складу всієї Америки), з переважанням вихідців з Азії та Латинської Америки.

Пізніше міграційна політика США й надалі була напрямлена на боротьбу з нелегальною міграцією, та наданні віз тим кваліфікованим працівникам, потреба в яких була на ринку праці. На сьогоднішній день залучення іноземних робітників є особливо важливим у сфері науки, технології, інженерії, які є критично важливими для підтримання високої конкурентоспроможності економіки США. Іноземні студенти та іммігранти складають більше половини науковців в США²⁸⁴.

Міграційний режим Канади.

Канада є однією з найбільших країн призначення мігрантів у порівнянні до кількості населення. Чисельність населення, народжене поза межами країни, в Канаді зросла на 0,75 млн осіб за період 2000-2006 рр. 20% канадського населення були іноземцями. Перший закон про імміграцію був виданий ще в 1869 р. Тоді в Канаду запрошували в основному фермерів, гувернанток та осіб найманої праці із Західної Європи та США. Значними були хвилі імміграції на рубежі ХІХ-ХХ століть, а також відразу після Другої світової війни. Тоді в країну приїжджали головно представники Західної Європи та США. У 1962 р. обмеження на в'їзд неєвропейців були скасовані, а в 1967 р. було розроблено об'єктивну систему оцінки кваліфікації і знання мови іммігранта за професією. З тих пір потік іммігрантів став ще активніший, проте в ньому все більшою мірою починають переважати представники країн Третього світу. Отже, основні міграційні потоки в країну надходять з країн Азії (Китай, Індія і Філіппіни), а також США і Латинської Америки. Щороку на територію країни в'їжджають близько 250 тис. осіб. Водночас, з-поміж тимчасових трудових мігрантів в Канаді переважають робітники з Мексики. Загалом, представники Латинської Америки складають 11% від імміграційного населення країни. Також діє ряд програм по залученню тимчасових трудових мігрантів, які працюють за міжнародними стандартами.

Імміграція в Канаду є сукупністю правил, регулювань, директив, політик і актів парламенту, які впорядковують допуск кожної особи на територію країни. Імміграційний департамент Канади розробив систему імміграційних критеріїв для залучення в країну класу економічних мігрантів, що включає кваліфікованих робітників, а також міграцію підприємців. На сьогодні Департамент імміграції і громадянства є одним з найважливіших частин уряду Канади.

---

²⁸⁴ Трудова міграція в регіоні Америки : погляд в майбутнє через призму сьогоднішньої міграційної політики / Р. Д. Стаканов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 196, Т. 1. – С. 190-194.

Таблиця 5.2 – Типологія міграційних режимів відтворення населення*

Міграційний режим / тип міграційного режиму відтворення населення	Головні характеристики демографічної країни як передумова вибору міграційної політики	Характеристики міграційного режиму	Вплив міграційної політики на відтворення населення	Соціокультурні аспекти
Між країнами ЄС / розширювальний	Звужений тип відтворення населення, глибинне старіння населення, брак людських ресурсів для забезпечення розвитку потреб ринку праці (особливо робітничі вакансії, що не потребують високої кваліфікації)	Вільне перебування громадян ЄС на території будь-якої з його країн, за умови зайнятості, або можливості проживання без допомоги держави (самозабезпечення). Натуралізація бажаючих трудових іммігрантів, їхній соціальний захист (особистий усіх членів сімей). Право на отримання громадянства за місцем народження з певними винятками та у деяких країнах	Більше 50% усіх іммігрантів ЄС – громадяни ЄС, які швидко інтегруються у суспільство. Асиміляція таких іммігрантів відбувається вже у 2-му, 3-му поколінні. Розмивання ідентичності національностей ЄС, проте краще збереження Європейського генофонду	Культурні та особисті якості зазнають змін та доповнень. Проте широко пропагується ідея спільності (рідності) соціокультурних аспектів багатьох країн ЄС
Країни Північної Америки / добірний	Звужений тип відтворення населення, старіння населення, нестача ресурсів для забезпечення економічного розвитку	Отримання імміграційних віз (громадянства) відбувається за відбірним способом в залежності від особистих та професійних якостей та потреб економіки. Повне соціальне забезпечення кваліфікованих іммігрантів та їхніх сімей. Низькокваліфіковані – мають статус тимчасового іммігранта і дещо звужені соціальні права. Усі особи, що претендують на статус іммігранта, повинні володіти мовою, мати освіту та не належати до маргінальних груп	Приріст населення країн відбувається в основному через міграційний приріст. Добірний спосіб імміграції сприяє залученню до демографічно-розширювального процесу більше освіченіших, фізично і психічно здоровіших осіб	Формування соціокультурних характеристик іммігрантів ключове завдання асиміляційних та інтеграційних процесів, яким приділяється все більше уваги
Країни Перської затоки / обмежувальний	Розширений тип відтворення населення, гостра потреба у робочій силі, стрімкий розвиток економіки. Залучення високої частки кваліфікованих робітників	Трудова імміграція на контрактних засадах, без сімейного супроводу. Повне виключення трудових іммігрантів із демографічної, соціальної та політичної структур населення. Заборона (максимальна мінімізація можливості) натуралізації.	Специфіка релігійних та культурних традицій створюють дистанцію між корінним населенням та трудовими іммігрантами, які прямо не впливають на демографічно-розширювальні процеси. Однак, зважаючи на те, що без них неможливо було забезпечити економічний ріст країни, який безпосередньо впливає на покращання рівня життя, старіння населення та зниження народжуваності, трудова імміграція має деякий опосередкований вплив на демопроекти	

*Складено авторами

Імміграційна політика Канади містить три сектори:

1. *Економічний*. Найбільша частка працівників кожного року відбирається на основі системи балів, яка присуджується бажаючим потрапити в країну на основі рівня освіти, досвіду роботи, мовних знань (наприклад, англійської і французької). Оскільки виробничий сектор економіки Канади постійно скорочується внаслідок переходу до економіки знань, імміграційна система особливо враховує наявність гнучкості знань у мігрантів, які можна застосувати в різних спеціальностях.

2. *Возз'єднання сім'ї*. Даний клас іммігрантів включає членів подружжя і дітей мігрантів, які вже живуть в Канаді. Це є друга за розміром група іммігрантів, які приймаються щорічно.

3. *Біженці*. Канада має ряд зобов'язань зі сприяння біженцям та іншим особам, які потребують захисту, в силу підписання нею відповідних міжнародних документів ООН, зокрема, Женевської конвенції (1951 р.) про статус біженців, міжнародного пакту (1966 р.) про громадянські та політичні права та конвенції (1984 р.) про запобігання тортур. Проте, щорічно визначаються доволі не високі квоти з надання цього статусу.

Загалом демовідтворення у країнах Північної Америки в основному залежить від імміграції та пов'язаних з нею процесів натуралізації. Вибірковий підхід до надання права на проживання та працю, а також зосередження уваги на високоосвіченості та кваліфікації іммігрантів, виокремлює міграційні режими у цих країнах від інших країн світу.

Типізація міграційних режимів відтворення населення передбачає виділення основних демовідтворюючих характеристик різних міграційних режимів. На основі розглянутих вище передумов, принципів та етапів формування міграційних режимів, можна стверджувати, що природні процеси відтворення населення формують бачення міграційної політики та, зокрема, принципи натуралізації. Хоча першопричиною потреби у іноземних працівниках є відповідний рівень розвитку економіки країни, потреби якої у працівниках не можуть бути забезпеченими лише її громадянами. Країни зі звуженим типом відтворення населення, зниженим рівнем народжуваності та одночасним постарінням населення обирають способи залучення іммігрантів із можливістю їхньої подальшої інтеграції та натуралізації. Такі країни більше приділяють увагу соціальним умовам проживання іммігрантів, незважаючи на те, що імміграційні потоки дедалі набувають різноманітніших виглядів. А більшість країн одночасно відносяться як до країн-донорів і транзитних, так і до країн-реципієнтів.

5.3. Освітня міграція в контексті модернізації соціокультурної сфери регіону

У кінці XX ст. – на початку XXI ст. глобалізаційні процеси спричинили становлення відкритого інформаційного простору, розвиток мережових взаємодій, зростання мобільності з відповідними соціально-економічними наслідками, нові форми економічної діяльності, в яких чільне місце належить людині. В нових координатах суспільного розвитку змінюється уява про місце

людини в глобалізованому світі, окреслюються нові соціальні орієнтири і нові ролі, трансформуються ціннісні установки як індикатори складного процесу модернізаційних змін.

У дослідженнях питань щодо ціннісних орієнтацій українських громадян як важливого індикатора трансформації соціогуманістичної сфери домінує теза, що прагнення України увійти в коло європейських країн апіорі означає дотримання на всіх рівнях людиноцентричної системи ціннісної раціональності, яка включає повагу людської гідності, свободу (визначена чіткою системою законів), демократію, рівність, верховенство закону і повагу прав людини, а також толерантність (повага прийняття й розуміння інших культур, способів самовираження й вияв людської індивідуальності) та політику мультикультуралізму (розвиток культурних відмінностей, можливість паралельного існування культур з метою їхнього взаємного проникнення, збагачення і розвитку на благо людства)²⁸⁵.

З часу державної незалежності відбувається трансформація ціннісних установок різних соціальних груп, окремих суб'єктів, особливо суб'єктів творчої, інноваційної діяльності, які володіють високим рівнем інтелекту, освіти, професійного досвіду, здатності до креативності та інновацій у професійній діяльності і соціальному житті, соціальної мобільності. Відбуваються модернізаційні зміни в середовищі життєдіяльності тих соціальних груп, потенціал яких збільшує система освіти і науки, через що вони стають основним ресурсом соціально-економічного розвитку країни, регіону²⁸⁶.

Термін «модернізація» означає впровадження у суспільство великої кількості одночасних змін у різних сферах соціуму. Зокрема, модернізацію можна тлумачити як²⁸⁷: синонім усіх прогресивних змін; синонім сучасності в контексті соціальних, політичних, економічних, культурних й інтелектуальних трансформацій на Заході з XVI ст. до XIX-XX ст.; зусилля слаборозвинених або відсталих суспільств, спрямовані на те, щоб наздогнати провідні, найрозвиненіші країни. Філософи, політологи, економісти ведуть мову про модернізацію всіх сфер суспільного життя: політичної, економічної, соціальної, культурної, духовної.

Сутнісна характеристика модернізації з соціально-культурних позицій розкривається через відповідні складові: соціальну та культурну. У розкритті соціальної модернізації системоутворюючим елементом є формування відкритого суспільства з динамічною соціальною структурою, що визначає: створення суспільства з відкритою стратифікаційною системою та високою мобільністю; рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлені їхнім суспільним статусом і соціальними функціями); формальну систему регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів); складну систему соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування); секуляризацію релігії (набуття нею світських ознак); виокремлення різноманітних соціальних

²⁸⁵ Європейські цінності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org>

²⁸⁶ Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gromrada.org/>.

²⁸⁷ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – 296 с. – С.170-171.

інститутів.

На новітньому етапі модернізації (перехід до постіндустріального суспільства) модернізується й розуміння культури, яка формує системні взаємозв'язки з низкою соціально-економічних явищ і процесів в усіх сферах економічної діяльності, з економічною мотивацією людини, національною ідентифікацією члена суспільства. Аспекти культурної модернізації стосуються: поширення грамотності та світської освіти; зростаючої віри у науку й технології; створення складної, інтелектуальної та інституціоналізованої системи для підготовки до здійснення спеціалізованих ролей; появи нових індивідуальних орієнтацій, звичок, характеристик, що виявляють себе у більшій можливості пристосовуватися до дедалі ширших соціальних горизонтів; розширення сфер інтересів²⁸⁸. Через зазначені аспекти модернізації культури можна підвищити рівень креативного (творчого) потенціалу людини.

З означеного вище випливає, що важливим завданням політики соціально-культурної модернізації як на державному, так і на регіональному рівні, має бути подолання знецінення та збереження інтелектуального капіталу країни, регіону, окремої людини. Негативний вплив на кількість і якість інтелектуального капіталу сьогодні чинить масова трудова еміграція українського населення (відплив висококваліфікованих кадрів, інтелекту). Відтак у практичній реалізації політики соціально-культурної модернізації необхідно враховувати рівень значущості та досягнення ціннісними орієнтирами студентською, науковою молоддю, науково-педагогічними працівниками, науковцями як потенційними суб'єктами збагачення (чи руйнації) інтелектуального капіталу регіону.

Постіндустріальне суспільство як особливий етап модернізації, в економіці якого домінує виробництво послуг, проведення інноваційних досліджень, зростання ролі системи освіти і підвищення якості життя, формує об'єктивні передумови для трансформації системи суспільних цінностей. Домінуючі матеріальні стимули виробництва матеріальних благ поступаються мотивам самореалізації особистості, нарощення інтелектуального потенціалу і максимального його розкриття. Тенденцію таких змін показують результати дослідження ціннісних орієнтацій студентської молоді на прикладі Карпатського регіону України (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області: 240 респондентів), проведеного науковцями Інституту регіональних досліджень НАН України у жовтні-грудні 2012 р.

Результати дослідження засвідчують суттєве розходження між значущістю і рівнем досяжності (задоволеності) цінностями, які є важливими для формування людського капіталу (рис. 5.3). Оскільки, серед опитуваних мають: більше половини – повну вищу освіту (53,75%), базову вищу – 4,58%, неповну вищу (студенти I-IV курсів) – 5,42%, навчаються (закінчили) аспірантуру – 10%, науковий ступінь – 20%, тому природно, що значущість рівня отриманих знань, освіти, а також умов доступу до ІКТ для обраних експертів є достатньо високим. На фоні пріоритетності зазначених цінностей

²⁸⁸ Модернізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>.

дещо заниженим є рівень затребуваності в соціально-економічному житті такої важливої постіндустріальної цінності, як участь в обміні інформацією та її розповсюдженні. Це вказує на низьке значення і обмежені можливості для опитуваних брати участь в конференціях, публікаціях, академічних обмінах, грантових програмах тощо, а також те, що чинна система забезпечення рівного доступу та якості освіти не відповідає європейським стандартам.

Також за асиметрією рівнів значущості та задоволеності такими цінностями, як прояв ініціативи, свобода творчості, гнучке керування своїм робочим часом, умови навчання, можливості інтелектуального і духовного розвитку тощо, можна зробити висновок про низьку якість інноваційної культури²⁸⁹. Це означає існування на всіх рівнях недостатньо сформованої системи соціально-економічних взаємозв'язків і взаємодій, які генерують мотивацію працівників, аспірантів, студентів, осіб з науковими ступенями на примноження знань, споживання інформації, її виробництво та використання.

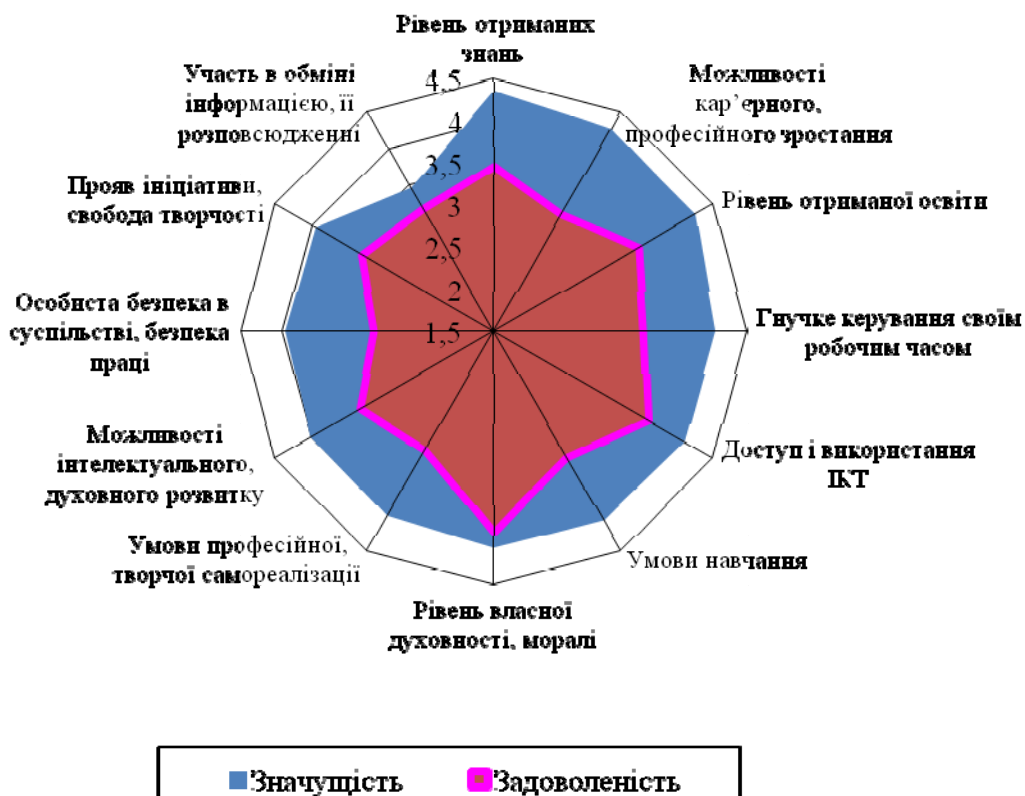

Рис. 5.3 – Значущість та задоволеність системою постматеріальних цінностей населення, 2012 р.*

* Складено авторами

Тому серцевиною політики соціально-культурної модернізації мають бути заходи щодо нової якості інноваційної культури українських громадян. Тракткування інноваційної культури означає, що вона стає новою цінністю, виходить за межі поняття технічних інновацій, розповсюджується в різних сферах людської діяльності (освітній, політичній, ЗМІ, загальнокультурній).

²⁸⁹ Інноваційна культура є особливою формою національної культури, відтворює еталони і норми поведінки людей, розвиває систему їхніх ціннісних орієнтацій відповідно до національних традицій і цінностей та постулатів постіндустріального типу суспільства.

Оскільки знання будуть постійно морально застарівати, тому й сама інноваційна культура не залишатиметься постійною²⁹⁰.

Політика соціально-культурної модернізації регіону має містити такий механізм оновлення освітньої сфери, як формування освітньо-наукового комплексу регіону. Його співпраця з бізнес-середовищем регіону дозволить задіяти ефективні механізми інноваційного обміну в тріаді «університет–наука–бізнес», створення на регіональному рівні спеціалізованих організацій підтримки інновацій – технопарків, бізнес-інкубаторів, технологічних фірм тощо. Сьогодні їх практична реалізація в значній мірі залежить від результативності впровадження прийнятого Закону України «Про вищу освіту». Крім того, необхідно, щоб політика соціально-культурної модернізації узгоджувалася із регіональною соціально-економічною політикою – необхідною умовою зростання результативності праці висококваліфікованих фахівців, збагачення їхньої інноваційної культури та зменшення «потенціалу недовіри» українських громадян із-за кордону.

Контекст свободи руху знань.

Особливістю сучасного етапу модернізації на європейському рівні є поява «п'ятої свободи» – свободи руху знань (поряд з чотирма свободами руху – капіталу, робочої сили, товарів і послуг). Сформовані внаслідок цього єдиний «Європейський простір вищої освіти» і «Європейський простір досліджень» створили інституціональні умови для активізації академічного руху студентів, викладачів і дослідників. Зняття віртуальних кордонів між історично різними освітніми системами вимагає введення чіткої і зрозумілої для всіх учасників системи дипломів, прозорості присудження наукових ступенів, еквівалентності кваліфікацій тощо – це основна ідея Болонського процесу.

Феномен освітньої міграції має глибокі історичні корені. Виникнення в XII-XIII ст. перших університетів у Західній Європі започаткувало освітню міграцію. Перший на території Європи університет «Аудиторіум» відкрив 425 року візантійський імператор Феодосій II. Пізніше створено інші університети Європи: Болонський університет (1119 р.), у Франції – Сорбонна (1170 р.), в Іспанії – Севілья (1254 р.), в Англії – Оксфордський (1163 р.) та інші. На фоні налагодження тісних міжнародних зв'язків між закордонними закладами освіти талановиті українці здобували освіту у визнаних європейських університетах. Про це засвідчують факти біографії нашого співвітчизника філософа Григорія Сковороди та Юрія Дрогобича-Котермака, який став професором і ректором Болонського університету.

В умовах формування «Європейського простору вищої освіти» Болонська декларація підтримує академічну мобільність²⁹¹ студентів через доступ до навчальних закладів і отримання відповідних освітніх послуг, викладачів, дослідників, адміністративного персоналу (через визнання і підтвердження періодів перебування в європейських країнах з метою проведення наукових

²⁹⁰ К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. Юнеско 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.

²⁹¹ Академічна мобільність – це тимчасове переміщення студента чи науково-педагогічного працівника на певний період часу в інший навчальний заклад в країні чи за кордон на навчання, викладацьку роботу, проведення досліджень чи підвищення кваліфікації, після чого вказані особи повертаються у свій вищий навчальний заклад.

досліджень, викладацької діяльності, перепідготовки), що безумовно, створює можливості для особистісного росту, розвитку міжнародної співпраці у цій сфері, підвищує якість вищої освіти і наукових досліджень, сприяє зміцненню поняття європейського громадянства, а також сприяє реалізації особистості, розвитку міжкультурного розуміння. Такі навички високо цінуються на міжнародному ринку праці, а отже, академічно мобільні студенти отримують більші можливості для працевлаштування.

Щороку в Україні активізується потік академічних міграцій за кордон в рамках різноманітних академічних обмінів і програм. Так, з метою підвищення рівня теоретичної та практичної підготовки студентів, аспірантів, наукових і науково-педагогічних працівників, проведення авторських досліджень з використанням сучасного обладнання і технологій, опанування новітніми унікальними методами, набуття досвіду здійснення науково-дослідної і викладацької діяльності, забезпечення інформаційного обміну, розширення наукових контактів із зарубіжними науковцями МОН України оголошує конкурс з відбору на навчання студентів і аспірантів та стажування наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном²⁹².

Навчання студентів та стажування аспірантів, науково-педагогічних працівників здійснюється за такими пріоритетними напрямками освіти і науки: природничі науки (хімія, фізика), математичне та комп'ютерне моделювання, інформаційно-комунікаційні технології, інформатика та обчислювальна техніка, розробка корисних копалин, металургія та матеріалознавство, машинобудування та матеріалообробка, енергетика та енергетичне машинобудування, електротехніка та електромеханіка, електроніка, метрологія, вимірювальна техніка та інформаційно-вимірювальні технології, авіаційна та ракетно-космічна техніка, хімічна технологія та інженерія, біотехнологія, будівництво та архітектура, транспорт і транспортна інфраструктура, міжнародні відносини.

Про те, що по відношенню до процесів академічної мобільності в державі проводиться політика залучення найбільш перспективної частини інтелектуального потенціалу українського суспільства, можна зробити висновок із вимог МОН України до допущених до участі у конкурсах осіб²⁹³:

- студентів державних вищих навчальних закладів – високі результати навчання, досягнення у науково-дослідній роботі, високий рівень володіння англійською або іншою мовами;
- аспірантів державних вищих навчальних закладів – наявність пріоритетного напрямку тематики досліджень за темою дисертації, публікації за кордоном, патенти, участь у конференціях різних рівнів, добре володіння іноземною мовою;
- наукових й науково-педагогічних працівників – робота у ВНЗ на постійній основі, наявність ступеня кандидата наук та стажу наукової роботи

²⁹² Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 411 «Питання навчання студентів та аспірантів, стажування наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>

²⁹³ Навчання за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>

не менше трьох років, наявність пріоритетного напрямку тематики досліджень, публікації за кордоном, патенти, участь у конференціях різних рівнів, достатній рівень володіння іноземною мовою.

Безумовно, зростаючі обсяги бажаючих навчатися, проводити дослідження, стажуватися за кордоном є основою прогнозного сценарію європейських фахівців щодо академічної мобільності. До 2020 року кількість молодих європейців віком від 16 до 29 років, що отримуватимуть можливість навчатися за кордоном, має досягти 50% контингенту студентів, молодих дослідників; щороку за кордон мають їхати вчитися 6% всіх студентів університету та 3,5% студентів професійних шкіл²⁹⁴.

Те, що події будуть розвиватися саме за таким сценарієм, показують результати дослідження намірів молоді і студентів виїхати на навчання за межі України. Зокрема, за результатами згаданого вище дослідження Інституту регіональних досліджень НАН України (2014р.), третина опитаних (33,3%) мали бажання поїхати за кордон з метою підвищення кваліфікації, отримання нових знань, досвіду, а з пізнавальною метою (на конференцію, семінар, екскурсію) – понад третини респондентів (37,9%). Це вказує на сформованість в українському суспільстві вагомого сегменту потенційної міграції за освітнім фактором. Попереднім роком (2013 р.) опитування серед 30-річних працевлаштованих фахівців з вищою освітою показало, що кожен другий з них серйозно налаштований емігрувати з України через причини політичного, економічного, соціального, професійного характеру для кращого розкриття власного інтелектуального потенціалу²⁹⁵. За іншими даними²⁹⁶, українська внутрішня (міжрегіональна) мобільність приваблює 43,9% опитаних осіб, а міжнародна – 69,6%. Проте реально у таких обмінах брали участь лише 1,9% опитаних, у програмах обміну із закордонними ВНЗ – лише 4,6%. Таким чином, міграційні настрої української молоді як індикатор високого рівня потенціалу міграції необхідно враховувати при виробленні політики соціально-культурної модернізації регіону, яка має містити механізми залучення інтелектуального потенціалу молоді в інноваційне середовище регіону.

Контекст інтеграції.

Сучасний процес глобалізації обумовлює взаємозалежність та інтеграцію країн, суспільств, економік і культур. Повною мірою це стосується суб'єктів освітньої мобільності, навчання яких в іншій країні дозволяє не тільки отримати нові знання за перспективними напрямками науки, але й ближче познайомитися з іншою культурою, покращити знання іноземної мови, отримати досвід міжкультурного спілкування. В переважній більшості українські студенти, дослідники (навчання, стажування) прагнуть використовувати освітні стипендії як трамплін, щоб залишитися на Заході з метою працевлаштування. В останньому випадку ціною, яку доводиться

²⁹⁴ Making learning mobility an opportunity for all. Report of High Level Expert Forum on Mobility [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/education/doc/2008/mobilityreport_en.pdf

²⁹⁵ Межа можливостей. В Україні наростає нова потужна міграційна хвиля. Кореспондент. – 2013, № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/journal/1474512>

²⁹⁶ Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторингове дослідження: аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнародний Фонд дослідження освітньої політики»; кер. авт. кол. Т. В.Фініков. – К. : Таксон, 2012. – 54 с.

платити більшості освітніх мігрантів за шанс набуття впевненості у своєму майбутньому, є необхідність вживатися в чужу культуру і середовище життєдіяльності.

Розгортання зазначених процесів на європейському континенті вимагають включати в коло наукових розвідок, крім завдань, пов'язаних суто із процесами інтелектуальної, освітньої мобільності (визначення обсягів мобільності іноземних студентів, дослідників; умови навчання, стажування, науково-дослідної роботи в країнах перебування; групування країн за ознакою «в'їзд-виїзд студентів», механізми досягнення гармонійності в освітніх потоках як відображення привабливості освітніх систем тощо²⁹⁷), також питання, які стосуються взаємовідносин освітніх мігрантів з місцевою культурою та середовищем життєдіяльності. При цьому мова має йти про економічну, психологічну та соціокультурну адаптацію. Під останньою розуміють пристосування людини чи групи людей до умов нового соціокультурного середовища, а отже, і до нових ціннісних орієнтацій, норм поведінки, традицій, ритуалів з тим, щоб прийняти нову культуру і, таким чином, благополучно жити в новому культурному середовищі²⁹⁸.

За теорією Дж. Беррі процес акультурації (процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу) пов'язується з двома основними проблемами: підтримка культури (важливість збереження культурної ідентичності, тобто важливість ототожнення себе із культурною традицією) та участь в міжкультурних контактах²⁹⁹. Такий концептуальний підхід уможливорює існування чотирьох основних стратегій акультурації: асиміляції, сепарації, маргіналізації та інтеграції³⁰⁰. В іншому джерелі³⁰¹ серед основних моделей адаптації мігрантів у приймаючу країну виділяють моделі асиміляції, включення, інтеграції.

При дослідженні взаємодій приймаючого соціуму і мігрантів, у тому числі освітніх, найпоширенішою є інтеграційна модель. Побудована на цій моделі соціальна інтеграція освітніх мігрантів у приймаюче суспільство визначає процес перетворення відносно самостійних, слабо «пов'язаних» між собою молодих людей, соціальних груп в єдину цілісну систему, яка базується на повазі всіх прав людини і основних свобод, на культурній і релігійній строкатості, соціальній справедливості і врахуванні їхніх особливих потреб. Попри універсальний характер³⁰², інтеграційні моделі у різних країнах мають свої особливості. Але спільним є те, що навчання й стажування за кордоном дозволяє не тільки отримувати нові знання за різними напрямками науки, але й сприяє ближчому знайомству з іншою культурою, дозволяє краще вивчити

²⁹⁷ The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report Brussels: Eurydice 2012 – 2020 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>

²⁹⁸ Психология о миграции. Адаптация к новой культурной среде [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://au-igration.narod.ru/Diplom/72.htm>

²⁹⁹ Berry J. W., Poortinga Y. N., Segall M. N. & Dasen P. R. Cross-cultural psychology: research and application. – NY. 1990.

³⁰⁰ Психология о миграции. Материалы. Типы адаптации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://au-migration.narod.ru/Diplom/72.htm>

³⁰¹ Калюжна Н. П. Державна міграційна політика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/.../du/.../k.htm

³⁰² Berry J.W., Poortinga Y.N., Segall M.N. & Dasen P.R. Cross-cultural psychology: research and application. – NY. 1990.

іноземну мову, отримати незамінний досвід навчання й життя в інтернаціональному колективі.

Дані таблиці 5.3, які відображають тенденцію зростання в означених роках обсягів освітньої мобільності українських студентів за кордон, засвідчують про зростання потенціалу залучення освітніх мігрантів в суспільство як повноправних його членів, як активних учасників функціонування сфер зайнятості, науки, досліджень, інших сфер діяльності. Навчання, стажування, проведення наукових досліджень за кордоном сприяють соціальній інтеграції осіб в місцеві громади країн таким чином:

- іноземні студенти мають можливість доступу до соціального та культурного капіталів. у першому випадку – до капіталу, який сформований та зосереджений в мережі мігрантів-українців, в другому – вивчення й використання знання іноземних мов, ознайомлення з традиціями, побутом, святами приймаючої країни;
- час, проведений за кордоном, дозволяє освітнім мігрантам, дослідникам повною мірою відчувати місцевий менталітет, ознайомитися з іншою культурою, покращити комунікативні здібності, отримати безцінний досвід інтернаціонального спілкування й виховання, скористатися шансом бути працевлаштованим для подальшого професійного розвитку;
- навчаючись за кордоном, студенти отримують більші шанси пройти стажування в провідних компаніях Європи, особливо ті студенти, які демонструють підвищену зацікавленість та активність щодо наукових та прикладних досліджень;
- зайнятість у період навчання допомагає отримати професійний досвід, який має полегшити працевлаштування після отримання диплома, що потенційно слугуватиме великою перевагою при пошуку роботи.

Особливості української моделі соціальної інтеграції освітніх мігрантів.

Після пройдених років державної незалежності потужними освітніми центрами, які притягують міжрегіональні потоки студентів, стали практично всі регіони (Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Одеська області, м. Київ), як це було в колишньому СРСР. Сьогодні орієнтиром для абітурієнтів щодо вибору ВНЗ, а відповідно і регіону навчання, є вітчизняні та зарубіжні рейтинги ВНЗ України, на основі яких можна отримати інформацію про освітні можливості ВНЗ певного регіону та спрогнозувати відповідні напрямки й обсяги освітньої міграції. Крім цього, вільний вибір місця навчання студентської молоді є можливим також через між- та внутрішньорегіональну освітню мобільність, яка реалізується не лише через процеси вступу у ВНЗ. В останні роки її рівень та обсяги визначає чинний порядок спрощеного переведення студентів з одного ВНЗ до іншого за рахунок трансферу та накопичення кредитів ECTS. Переїзд на навчання в інший регіон відкриває перед молоді нові можливості інтеграції в мовно-культурний простір, знайомство з історією, релігією, традиціями, побутом. Отже, різноманіття освітніх потоків визначають також й специфіку соціальної інтеграції освітніх мігрантів.

Цьогорічна політична ситуація в країні вносить певні корективи у процеси освітніх міграцій, спричиняє суттєвому зростанню обсягів освітніх

міграцій з Донецького регіону в інші регіони України. Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасом окупованій території України»³⁰³ дозволено приймати на навчання учнів із зони АТО та АР Крим на навчання до загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів інших регіонів України. Переселенці мають право здобувати або продовжувати здобувати певний освітній рівень на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання. Для створення умов для продовження іноземними студентами навчання МОН України рекомендує іноземним студентам, які навчалися в областях АТО, переводитись у навчальні заклади інших регіонів для продовження навчання. У разі узгодження організаційних питань щодо прибуття студента на навчання слід очікувати збільшення кількості іноземних студентів у вищих навчальних закладах інших регіонів.

Таблиця 5.3 – Кількість студентів-українців за кордоном (денна форма навчання) за 2008-2013 рр., осіб*

Навчальні роки Країна	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2012/2013 до 2008/2009, разів
Росія	4236	4055	4919	4644	...	...
Польща	2831	3499	4879	6321	9620	3,40
Німеччина	8557	8818	8830	8929	9044	1,06
Чехія	1046	1364	1456	1647	1782	1,70
Італія	800	1043	1314	1556	1727	2,16
США	1716	1727	1583	1535	1490	0,87
Іспанія	558	641	840	1114	1323	2,37
Франція	1349	1388	1447	1482	1282	0,95
Австрія	739	855	926	1055	1249	1,69
Канада	470	606	655	760	1097	2,33
Велика Британія	535	605	670	825	905	1,69
Угорщина	829	896	862	763	803	0,97
Австралія	614	636	721	692	636	1,04
Болгарія	275	296	333	367	411	1,49
Швейцарія	292	318	336	358	371	1,27
Швеція	259	254	430	419	291	1,12
Туреччина	209	198	208	232	282	1,35
Латвія	61	259	214	183	188	3,08
Фінляндія	114	123	145	180	178	1,56
Молдова	271	235	202	157	165	0,61
Білорусь	186	182	180	181	152	0,82
Нідерланди	89	83	99	100	106	1,19

Складено авторами на основі даних:³⁰⁴

³⁰³ Про зарахування учнів до загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів. Лист Міністерства освіти і науки України від 18.07.2014 № 1/9-366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua>

³⁰⁴ Стадний Єгор. Кількість студентів-українців за кордоном (денна форма навчання) + інтерактивний графік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/other/56-women>

Так, на початок 2014/2015 н.р. в Донецькій і Львівській областях було зареєстровано майже 215 тис. студентів у 108 ВНЗ. За оцінками експертів, з 215 тис. донбаських студентів до навчання у свої вищі навчальні заклади приступили не більше половини³⁰⁵. МОН України запропонувало таким студентам тимчасову форму продовження навчання – вільні слухання на відповідних їхнім спеціальностям факультетах у ВНЗ Харкова, Запоріжжя, Львова, Києва та інших міст зі збереженням стипендій та наданням місць у гуртожитках. Отже, для більшості студентів Донецької області запропонована щонайменш на півроку форма продовження навчання формує нові особливості соціальної інтеграції молоді.

Воєнно-політична ситуація в Донецькій області змушує по-новому тлумачити соціальну інтеграцію освітніх мігрантів. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (19.11.2014) встановлює гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів ВПО.

Які проблеми існують сьогодні в житті студентів-переселенців, котрі для продовження навчання у ВНЗ мігрували в інші регіони України? Результати дослідження переселенців з тимчасово окупованої території України та районів АТО до Львівської області (листопад 2014 р.) дозволяють акцентувати на нових проблемах їх соціальної інтеграції. Відповіді щодо найбільш гострих проблем нематеріального характеру, які турбують на новому місці перебування студентів, розподілилися так: 12,5% – неможливість бачитися із сім'єю; 87,5% – неприйняття іншого майбутнього України. Останню відповідь можна трактувати двояко. З одного боку, як високий рівень патріотизму освітніх мігрантів, які підтримують цілісність держави та розглядають Донецьку й Луганську області як невід'ємну частину України. З другого – ці відповіді можна розцінювати як небажання та побоювання інтеграції у місцеву громаду (труднощі співіснування в одному соціокультурному просторі, небажання міжкультурного спілкування, гострота мовного питання, відмова від етнічної та культурної приналежності тощо)³⁰⁶.

Таким чином, новітні тенденції у внутрішньо- та міжрегіональних освітніх переміщеннях в Україні, палке бажання молоді реалізувати свій освітньо-професійний потенціал в закордонних вищих навчальних закладах наголошують на важливості здійснення політики соціально-культурної модернізації в регіоні, яка має враховувати соціальні інтереси різних верств населення і яка безпосередньо націлена на задоволення культурно-освітніх та інтелектуальних потреб, особливо молодих людей. Регіональна політика соціокультурної модернізації має містити заходи щодо виховання патріотизму – любові до рідної країни, що здійснюється через сім'ю, забезпечується безпосереднім соціальним оточенням через передавання певних культурних традицій, звичаїв, обрядів, вірувань. Патріотичному вихованню сприяє формування готовності до захисту Вітчизни, поваги до чинного законодавства та засад демократичної, правової держави, поваги до української історії, видатних пам'яток культури.

³⁰⁵ Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua>.

³⁰⁶ Переселенці вважають патріотизм львів'ян «ефемерним» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?pereselentsi_vvazhayut_patriotizm_lvivyan_efemernim&objectId=1323462

Вище були розглянуті аспекти адаптації (початкового етапу інтеграції) українських студентів до навчання у ВНЗ, які фактично змінювали місце навчання та місце проживання в регіонах України. За останні декілька років значно посилилася міграція іноземців до України з метою отримання вищої освіти. За українським законодавством громадяни інших держав та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також яким надано статус біженця в Україні, мають право на здобуття вищої освіти нарівні з громадянами України. За даними Державної служби статистики в Україні (на кінець 2012/13 н.р.) навчалось 61 тис. іноземних студентів з 152 країн, в т.ч. 4 тис. студентів з країн Євросоюзу. Прийом на навчання громадян інших держав здійснюється на основі: міжнародних договорів України; загальнодержавних програм; договорів, укладених ВНЗ з юридичними та фізичними особами.

Щороку кількість іноземців, охочих здобувати освіту в українських ВНЗ, збільшується в середньому на 7-8%. Найпопулярнішими для іноземних студентів є Київ, Одеса і Харків (навчається третина іноземних студентів України). Позитивна динаміка надання освітніх послуг іноземним студентам у ВНЗ регіонів сприяє зростанню доходів українських вищих навчальних закладів: у 2013 р. іноземні студенти вклали в економіку країни 100 мільйонів доларів (проживання та навчання)³⁰⁷.

Попри важливу економічну вигоду від навчання іноземців в Україні, залишається низка невирішених проблем щодо адаптації іноземних студентів до навчання та проживання в Україні. Це процес адаптації студентів-іноземців до нового мовного середовища, який включає кілька етапів: входження в студентське середовище; засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, вироблення особистої поведінки; формування стійкого позитивного відношення до майбутньої професії, подолання «мовного бар'єру», посилення відчуття академічного рівноправ'я.

Крім подолання мовного бар'єра як найскладнішого елемента соціальної адаптації іноземних студентів в Україні, також простежується психологічна напруга в процесі ознайомлення та адаптації до нового культурного середовища. Відмова від певного кола культурних цінностей, пошук компромісу співіснування двох протилежних культурних напрямів, нерівність культурних позицій іноземних громадян сповільнюють процес адаптації та інтеграції з українським суспільством та зі студентами з різних країн світу. Відкрита конфронтація та неповага до інших культур може призвести до зменшення кількості іноземних студентів, поширення негативної інформації про певний навчальний заклад. Адміністрацією кожного окремого навчального закладу необхідно нормативно врегулювати вихідні дні, релігійні свята країн, з яких приїхали студенти, потреби іноземних студентів у релігійних спорудах, культовому оснащенні тощо³⁰⁸.

Процес адаптації іноземних студентів до навчання у ВНЗ України набагато складніший за процес адаптації вітчизняних освітніх мігрантів.

³⁰⁷ Іноземні студенти в Україні: освіта чи експлуатація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=1808>

³⁰⁸ Аналіз вагомих складових соціальної адаптації іноземних студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://boozk.net/index.php?bid=9160&chapter=1&p=achapter>

Труднощі іноземного студента пов'язані із недосконалим володінням українською мовою, відсутністю друзів і знайомих на початковому етапі перебування, віддаленістю від батьків, незнанням або поверховим знанням традицій і звичаїв, специфіки населення України³⁰⁹. Отже, для того, щоб навчання іноземних студентів в Україні стало вагомим елементом глобалізаційного та європейського розвитку вищої освіти, необхідно посилити реалізацію інтеграційної складової освітньої міграційної політики на рівні ВНЗ та регіону.

Отже, новітні явища у розвитку освітньої міграції як важливої закономірності глобалізації, євроінтеграції, якій властиві нова, інноваційна за змістом система цінностей, феномен «свобод», «руху знань», а також інтеграційні процеси, мають знайти відображення в політиці модернізації соціо-культурної сфери регіону. Серед її заходів важливими є:

- сприяння створенню умов для самореалізації студентської молоді, інтелектуального та творчого розвитку особистості молодого громадянина України, зростання його інноваційної культури;
- формування освітньо-наукового комплексу регіону, розробка механізмів інтеграції освіти, науки та бізнесу в регіоні;
- підтримка інноваційно-дослідницьких ініціатив студентської молоді, розширення форм їхнього стимулювання для студентів, які навчаються в Україні та за кордоном, розробка механізмів залучення інтелектуального потенціалу закордонних українських студентів для потреб розвитку регіону;
- формування інноваційного культурного середовища як протидії знеціненню та збереженню інтелектуального капіталу;
- організація та проведення міжнародних і всеукраїнських творчих та просвітницьких заходів для студентської молоді;
- розвиток мережі установ культурно-просвітницького та патріотичного спрямування для молоді, особливо в малих містах та селах;
- сприяння утвердженню патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських життєвих принципів молоді.

5.4. Теоретико-методологічні засади формування ринку міграційних послуг як чинника трансформації економіки регіону

Оскільки міграція робочої сили, особливо зовнішня, в своєму потужному прояві залишається характерною рисою сучасного розвитку України і порушує активний міждисциплінарний дискурс у дослідженні її наслідків, вона вимагає прискіпливої якісної статистичної оцінки і аналізу.

За експертними підрахунками, в країнах Європи на час дослідження перебувало близько 1,7 млн українських трудових мігрантів, а загалом в світі – понад 4,5 млн³¹⁰ (4,93 млн за А. Гайдуцьким³¹¹). Більша частина з них (близько

³⁰⁹ Анна Першина Адаптація студентів до навчання у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/590>

³¹⁰ Українські нелегали в Німеччині. [Електронний ресурс] : – Режим доступу: <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2011/05/>; Найбільше грошей українські заробітчани передають своїм родичам в Україну із Росії [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2013/02/27/142017.html>; Шиманська О. Аналіз можливостей залучення грошових

70%³¹² всієї робочої міграції українців) – це нелегали. Головними країнами зосередження українських громадян є Росія, Польща, Німеччина, Італія, Чехія.

За даними Національного банку України, трудові мігранти щорічно переказують на батьківщину близько 6 млрд. дол. США³¹³, що становить 4,6% від загального обсягу ВВП³¹⁴. У період економічної кризи обсяги офіційних переказів дещо скоротилися, проте зберегли загальну позитивну динаміку: 2010 р. – 5,86 млрд. дол. США, 2011 р. – 7,02 млрд. дол. США, 2012 р. – 7,53 млрд. дол. США³¹⁵.

Суми грошових переказів достатньо значні, особливо, якщо враховувати, що ці кошти йдуть головно на споживчі потреби лише частини населення. Проте, паралельно, фахівці сьогодні «розглядають міграційні кошти також з точки зору їхньої інвестиційної складової, тобто як джерела забезпечення макроекономічної стабільності України»³¹⁶. Для цільового «залучення» цих коштів вони пропонують скористатись позитивним досвідом інших країн на предмет випуску міграційних облігацій – у цьому кроці вбачається їх двоїста вигода як для національної економіки загалом, так і для мігрантів зокрема. І все ж, питання «на які саме потреби варто було б спрямувати залучені таким чином кошти в Україні?», на нашу думку, залишилось дещо проігнорованим дослідниками щодо вироблення з цього приводу слушних конструктивних рекомендацій³¹⁷.

Метою дослідження з цього приводу виступає висвітлення позитивних та негативних сторін емісії міграційних облігацій та обґрунтування умов можливого використання даного механізму в Україні.

Поняття „міграційні облігації” є запозиченим іншомовним терміном, проте як у зарубіжній, так і у вітчизняній спеціальній літературі воно детермінується колом поширення даного спеціального виду державних цінних паперів. Відтак, найбільш вживаним визначенням є таке: „міграційні облігації” (Immigration bonds) – це спеціальні державні облігації, які уряд країни розміщує серед своїх мігрантів та діаспори³¹⁸.

доходів мігрантів в економіку України. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ecan/2011_8_1/pdf/shymanska.pdf; Феномен українського заробітчанства. Українська Європейська Перспектива [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.u-e-r.eu/analytics/2012/september/fenomen-ukranskogo-zarobtchanstva.html>

³¹¹ Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/migratsiyniy_kapital_v_ukrayini_prihovana_realnist.html

³¹² Українські нелегали в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – Режим доступу: <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2011/05/>

³¹³ За розрахунками А.Гайдуцького цифра є значно більшою – 21-25 млрд. дол. США, або приблизно 20% ВВП (у 2009 році)

³¹⁴ Українські нелегали в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2011/05/>

³¹⁵ Огляд приватних грошових переказів в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>

³¹⁶ Шиманська О. Аналіз можливостей залучення грошових доходів мігрантів в економіку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ecan/2011_8_1/pdf/shymanska.pdf ; Гайдуцький А. Облігації для мігрантів: незадіяні можливості [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/obligatsiyi_dlya_migrantiv_nezadiyani_mozhливosti.html

³¹⁷ Перераховані Шиманською О. та Гайдуцьким А. переваги міграційних облігацій є дуже загальними, і лише частково відображають основні позитивні напрямки використання такого механізму кредитування економіки.

³¹⁸ Фітьо А. Криза в Греції. Чи наступить Україна на ті самі граблі? [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/blog/625.html?page=1>; Dilip Ratha. Diaspora bonds for development financing during a crisis

Міграційні облігації у світовому поширенні на сьогодні мають досить давню історію, при тому, що в Україні цим питанням лише починають цікавитись. Міжнародний досвід показує, що таким механізмом швидкого залучення коштів на бюджетні потреби за останні 60 років скористались уряди більш як 20 країн світу (Ізраїль, Індія, Бангладеш, Китай, Ефіопія, Еритрея, Ліван, Пакистан, Непал, Марокко, Ямайка, Зімбабве, Кенія та інші). Найбільш показовий досвід накопичили Ізраїль та Індія, які за 60 років залучили майже 40 млрд. дол.

Як справедливо зауважує відомий експерт-економіст з міграціології А. Гайдучкий., окремі країни періодично продають облігації для мігрантів у рамках програм фінансування інфраструктурних проєктів (Ізраїль, Бангладеш, Філіппіни). Але більшість країн використовують такий механізм одноразово, приміром, у важкі часи для врегулювання платіжного балансу, фінансування державного боргу, реалізації національних програм будівництва соціальної інфраструктури, зруйнованої внаслідок природних катаклізмів чи військових конфліктів.

Виходячи з позитивної історичної тенденції А. Гайдучкий та О. Шиманська наводять власні розрахунки можливостей України щодо випуску міграційних облігацій (табл. 5.4).

Таблиця 5.4 – Міжнародна практика розповсюдження спеціальних державних облігацій серед мігрантів*

Показник	Країна				
	Ізраїль	Індія	Ефіопія	Непал	Україна
Чисельність мігрантів за кордоном, млн осіб	1 (діаспора≈14)	20-25	2	1	понад 4,5
Обсяги грошових переказів у рік емісії міграційних облігацій, млрд. дол. США	0,5-1,4 (з 1951 р. щорічно)	12,9 (2000 р.)	0,3 (2008 р.)	2,7 (2008 р.)	7,02 (2011 р.) 7,53 (2012 р.)
Приблизний відсоток залучених коштів через міграційні облігації від загальної суми грошових переказів, %	До 100%	43%	33%	4%	Потенційно 30-50%
Річний обсяг зібраних коштів, млн дол. США	800-1500	5500	100	100	Потенційно 2200-3700

* Складено авторами на основі даних.³¹⁹

Враховуючи досвід Ізраїлю, Індії, Ефіопії та Непалу – потенціал реалізації облігацій серед українських мігрантів і діаспори є дуже високим і дозволяє очікувати залучення в бюджет коштів до 3-4 млрд. дол. США

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.worldbank.org/peoplemove/node/1303>

Інформаційні сайти про державні облігації: Ізраїль – Інвестуйте в Ізраїль / Режим доступу: <http://www.israelbonds.com/home.aspx>; Державні Ізраїльські облігації в Канаді / Режим доступу: http://www.israelbonds.ca/contact_en.php; Індія – Ринок облігацій Індії / Режим доступу: <http://www.moneycontrol.com/fixed-income/bonds/>

³¹⁹ Шиманська О. Аналіз можливостей залучення грошових доходів мігрантів в економіку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ecan/2011_8_1/pdf/shymanska.pdf; Гайдучкий А. Облігації для мігрантів: незадіяні можливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/obligatsiyi_dlya_migrantiv_nezadiyani_mozhливosti.html

щорічно. Водночас, це питання також вимагає детальної оцінки усіх ризиків, які можуть виникнути з випуском міграційних облігацій. А відтак, оскільки, даний механізм має стати додатковим засобом кредитування національної економіки, то автоматично постає завдання дослідження сучасного стану основних процесів кредитування національної економіки через зовнішні та внутрішні державні запозичення.

Вирішення цього завдання вимагає формулювання відповідей на такі запитання:

- Хто є головними суб'єктами зовнішнього кредитування України та внутрішнього кредитування через механізм реалізації цінних державних паперів?
- Яка суть облігацій внутрішніх державних позик (ОВДП) України та які основні напрямки спрямування коштів залучених від продажу ОВДП?
- Як скористатись проаналізованим досвідом, скажімо Греції та інших підходящих країн у питанні випуску міграційних облігацій.

Відповідь на перше питання дискутується українськими вченими уже кілька років. Зокрема, ті ж А. Гайдуцький, О. Шиманська зазначають, що великих іноземних інвесторів Україна не має, ніколи не мала і навряд чи ближчим часом матиме, тому для реалізації великих проектів уряд вдається до залучення вітчизняних інвесторів або міжнародних позик. Останнім часом такі позики набули систематичного характеру, а основною їхньою ціллю стало фінансування дефіциту бюджету.

Найбільшим зовнішнім (іноземним) кредитором України є Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) (понад 40% зовнішнього державного боргу), далі Світовий банк (8,5%), інші іноземні комерційні банки (8%), Європейський Банк Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) та Європейський інвестиційний банк (разом 2,2%), закордонні органи управління (4%) та інша заборгованість (37,2%)³²⁰. Загалом Україні в 2013 р. уже необхідно було виплачувати 9 млрд. дол. США за зовнішніми зобов'язаннями, а весь державний зовнішній борг України на початок 2013 р. становив 26,5 млрд. дол. США³²¹.

МВФ надає кредити під дуже низькі відсотки – близько 2-5% річних. У період 2008-2012 рр. МВФ надав Україні кредитів на суму 25,7 млрд. дол. США. В 2013 році Уряд нашої країни розраховував отримати черговий кредит у розмірі 15 млрд. дол.

Віддавати ці кошти згодом прийдеться не одному поколінню українців. У цій ситуації логічним кроком є запозичення грошей у власних резидентів. Переваги у цьому випадку особливо наглядні. Перш за все, внутрішні позики робляться у національній валюті (зовнішні у дол. США, євро і т.п., і при поверненні боргу іноземну валюту треба знову купувати/позичати). З гривнею простіше, оскільки на крайній випадок можна провести її емісію.

Внутрішні запозичення Україна здійснює в основному через механізм

³²⁰ Доліновська О. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом та перспективи розвитку економіки держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1401>

³²¹ Для України критично важливий новий кредит МВФ – Світовий Банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/top/economic/dlya-ukrainy-kriticheski-vazhen-novyy-kredit-mvf---vb-12042013131600>

емісії державних цінних паперів, а саме через облігації внутрішніх державних позик України (ОВДП). Згідно з Законом України „Про цінні папери та фондовий ринок”, „ОВДП України” – це державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов’язання України щодо відшкодування пред’явникам цих облігацій їхньої номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій. Емісія цільових ОВДП є джерелом фінансування дефіциту державного бюджету в обсягах, передбачених на цю мету Законом про Державний бюджет України на відповідний рік, та в межах граничного розміру державного боргу³²². За іншим підходом до сутності даного поняття, ОВДП – це засіб впровадження неінфляційного механізму ліквідації бюджетного дефіциту, коли емітуються не гроші, а цінні боргові папери, під які залучаються відповідні кошти³²³.

Таким чином, у короткотерміновому періоді уряд має можливість вилучити з обігу певну масу національної валюти та перекинути її в той сектор економіки, який потребує більшого фінансування, при цьому не запускаючи механізм додаткової емісії гривні. Проте, знову ж, це лише короткотерміновий ефект, оскільки після збігання терміну дії ОВДП, уряд змушений їх викупити, а відтак – вкотре шукати вільні активи у своєму розпорядженні.

Починаючи з 2007 р. наша держава з кожним роком нарощує випуск ОВДП, при цьому з 2010 р. практично перестала за ними розраховуватись. Як результат, боргові зобов’язання України перед внутрішніми кредиторами на початок 2012 р. склали 157,6 млрд. грн. (або майже 20 млрд. дол. США), що у 5,4 разу більше ніж у 2009 р., та в 15,1 разу більше ніж у 2007 р. (рис. 5.4).

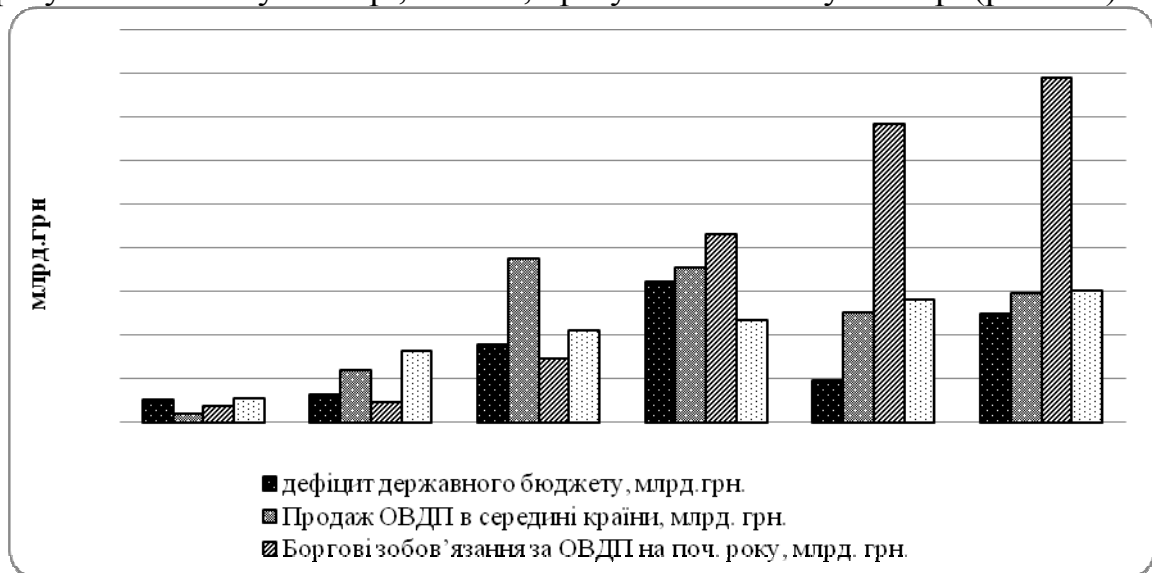

Рис. 5.4 – Динаміка показників, які характеризують боргові зобов’язання держави за ОВДП у порівнянні з дефіцитом державного бюджету та офіційними переказами в Україну за період 2007-2012 рр.*

* Складено авторами на основі даних³²⁴

³²² Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>

³²³ Єрьоміна Н. Банківські інформаційні системи: Навч. Посібник. – К.: КНЕУ, 2000.– 220 с.– С.82

³²⁴ Огляд приватних грошових переказів в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>; Аналітичний огляд ринку облігацій України за 2012 рік

Щорічне збільшення суми боргових зобов'язань за ОВДП можна пояснити тим, що в останні роки в Україні практикується випуск довгострокових облігацій терміном понад 3 та 5 років. Як наслідок, у найближчі роки практично непотрібно здійснювати виплат за ОВДП. Основний тягар ляже на більш пізній період (посткризовий).

Однак доцільно проаналізувати, куди ідуть кошти, залучені від продажу ОВДП. Так, згідно з даними Всеукраїнської громадської неприбуткової організації «Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень» (ІБСЕД), активи, залучені від продажу ОВДП у 2010 р.³²⁵, були спрямовані на фінансування таких розділів:

- державного бюджету та поповнення Стабілізаційного фонду (разом майже 37,8 млрд. грн. у 2010 р., при дефіциті бюджету 64,3 млрд. грн.);
- збільшення статутних капіталів Укресімбанку, НАК «Нафтогаз України» та Державної іпотечної установи – на суму 15,8 млрд. грн.;
- відшкодування сум податку на додану вартість – 16,4 млрд. грн.;

Зауважимо, що у відповідних фінансових звітах відсутні дані про фінансування реального сектору економіки за рахунок коштів ОВДП. Хоч, про яке фінансування можна говорити, якщо ОВДП у 2010 р. було випущено на суму 70,7 млрд. грн., тобто залишалося неосвоєних коштів лише 0,7 млрд. грн.

У 2011 році запозичення до державного бюджету були спрямовані на фінансування таких статей витрат³²⁶:

- здійснення платежів з погашення державного боргу – 44,9 млрд. грн.;
- фінансування дефіциту загального фонду бюджету – 4,8 млрд. грн.;
- збільшення статутного фонду НАК «Нафтогаз України» на суму 12,5 млрд. грн.;
- передача Аграрному фонду на умовах кредитування – 5,0 млрд. грн.;
- капіталізація ПАТ «Укргазбанк» на суму 4,3 млрд. грн., ПАТ «Родовід банк» – 4,0 млрд. грн. та ПАТ «Державний ощадний банк України» – 0,6 млрд. грн.;
- реалізація інституційних та інвестиційних проектів (кошти міжнародних організацій економічного розвитку) – 4,6 млрд. грн., що у 1,8 рази більше, ніж у минулому році.

У 2011 році внутрішні запозичення склали 53,4 млрд. грн., зовнішні запозичення – 27,3 млрд. грн., загалом – 80,7 млрд. грн. Відтак, із загальної суми 80,7 млрд. грн. у виробничу сферу було надіслано лише 11,9% запозичень.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rurik.com.ua/documents/research/bonds_2012_review.pdf; Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2010 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget-Monitor/KV_IV_2010_Monitoring_ukr.pdf; Внутрішньодержавні і транскордонні перекази за підсумками 2010-го року. Аналогічні видання за 2009, 2011 та 2012 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnbu/2010_3/2010_03_24.pdf; Внутрішньодержавні і транскордонні перекази за підсумками 2010-го року. Аналогічні видання за 2009, 2011 та 2012 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnbu/2010_3/2010_03_24.pdf; Офіційний курс гривні щодо долара США. Середній за період [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.google.com/url?q=http://www.bank.gov.ua/files/Exchange_r.xls&sa=U&ei=h15HUNeHEcvMswbZ_oG4Cw&ved=0CAkQFjAC&client=internal-uds-cse&usq=AFQjCNGBYCLLz8AA0j07HrMHpe9Vwq_wVg

³²⁵ Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2010 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget-Monitor/KV_IV_2010_Monitoring_ukr.pdf

³²⁶ Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget-Monitor/KV_IV_2011_Monitoring_ukr.pdf. – с.48

З іншого боку постає питання: «Хто є основними покупцями ОВДП в Україні?» Згідно з Положенням про проведення аукціону з розміщення облігацій внутрішньої державної позики³²⁷, «покупцями облігацій на аукціоні виступають комерційні банки, які можуть їх придбати за рахунок власних і залучених коштів, а також за дорученням і коштів клієнтів». Причому, з 1996 року власниками облігацій можуть бути як юридичні, так і фізичні особи (у 1995 році державні облігації могли купувати лише юридичні особи).

На період дослідження Міністерство фінансів України випускало ОВДП номіналом 1000 грн. та з дохідною річною ставкою 14%. Це значно нижче від ставок за депозитами (які починалися від 16%), пропонувананих більшістю комерційних банків в Україні. З 2012 року Міністерство фінансів також почало випуск валютних казначейських зобов'язань для населення номіналом 500 дол. США та обсягом 200 млн дол. США (у два рівні етапи по 100 млн дол. США). Річна ставка першого випуску становила 9,2%, другого – 8%³²⁸.

Головними покупцями ОВДП за останні роки були комерційні банки України та Національний банк України (НБУ). Причому НБУ став активним учасником ринку казначейських цінних паперів лише кілька тому і одразу вийшов на провідні позиції (рис. 5.5). Комерційні банки купують облігації через гарантований високий дохід, до того ж цього час від часу вимагає від них НБУ. Національний банк у свою чергу використовує операції з купівлі та продажу ОВДП як один і засобів складного механізму регулювання купівельної спроможності національної валюти – гривні.

Водночас, діяльність НБУ на ринку державних облігацій не позбавлена суперечностей та проблем. Одна із суперечностей полягає в тому, що з юридичної точки зору³²⁹ НБУ, купуючи ОВДП, є кредитором Міністерства фінансів, що заборонено чинним законодавством³³⁰. Відтак, Національний банк керується іншим положенням того ж законодавства³³¹ і вже на законних підставах купує ОВДП на вторинному ринку (зокрема на Фондовій Біржі «Перша Фондова торгівельна система» (ФБ ПФТС)), а також здійснює періодичний їхній продаж. Проблема ж полягає в тому, що купівля ОВДП на вторинному ринку насправді не забезпечує національну економіку від збільшення грошової маси та її мультиплікативного ефекту, особливо у випадку купівлі ОВДП у масштабах останніх кількох років (рис. 5.4 та 5.5).

³²⁷ Положення про проведення аукціону з розміщення облігацій внутрішньої державної позики. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0349500-96>. – пункт 1.4

³²⁸ Інвестуємо в гривневі казначейські облігації? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.potencial.org.ua/view/news/investuiemo-v-grivnevi-kaznacheyski-obligatsii.html>

³²⁹ Згідно з Податковим кодексом України (стаття 14), «кредитор – це юридична або фізична особа, яка має підтверджені у встановленому порядку вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, у тому числі щодо виплати заборгованості із заробітної плати працівникам боржника, а також контролюючі органи – щодо податків та зборів». Отже, НБУ, купуючи ОВДП, автоматично перетворюється у кредитора держави, що суперечить статті 54 ЗУ «Про Національний банк України».

³³⁰ ст. 54 Закону України «Про Національний банк України»: «НБУ не має права надавати кредити в національній та іноземній валюті, як прямо, так і опосередковано через державну установу, іншу юридичну особу, майно якої перебуває у державній власності, на фінансування витрат Державного бюджету України».

³³¹ ст. 54 Закону України «Про Національний банк України»: «Національний банк не має права купувати на первинному ринку цінні папери, емітовані Кабінетом Міністрів України, державною установою, іншою юридичною особою, майно якої перебуває у державній власності».

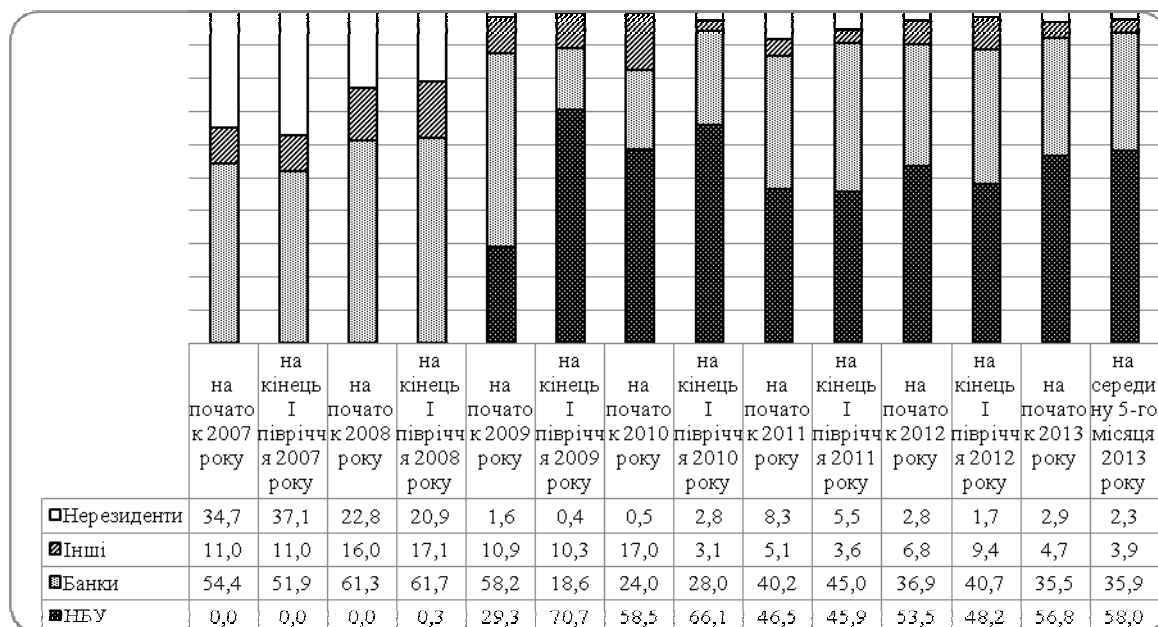

Рис.5.5 – Динаміка структури власників ОВДП, що знаходяться в обігу в Україні, 2007-2013 рр.*

* Складено авторами на основі даних.³³²

У світлі наведеного вище привертає увагу зарубіжний досвід випуску міграційних облігацій. Корисним для українських реалій у цьому відношенні може бути практика Греції, Індії, Ізраїлю в плані корисних унаслідувань чи відхилень. Для цього розглянемо приклад Греції та порівняємо деякі аспекти з Індією та Ізраїлем. За останні півтори десятиліття Греція звикла жити, за висловом, «на широку ногу». Це найбільші темпи зростання в Європі соціальних стандартів та підвищення бюджетних заробітних плат при паралельному низькому наповненні державного бюджету (в тому числі за рахунок значного рівня ухиляння від сплати податків), що загалом спричинило неймовірний його дефіцит. Після багатьох років перевитрат, дефіцит державного бюджету країни вийшов з-під контролю. Особливо критичною стала ситуація у період економічної кризи 2008-2009 рр. Як наслідок, уряд Греції був змушений звернутися за допомогою до європейських партнерів та Міжнародного Валютного Фонду. У травні 2010 р. керівні органи ЄС та МВФ надали Греції кредит у розмірі 110 млрд євро для обслуговування боргу. В 2012 р. було узгоджено другий пакет фінансової допомоги у розмірі 130 млрд євро.

Крім цих позик, переважна більшість приватних кредиторів, які раніше позичили гроші Афінам, погодилися списати більше половини всього обсягу боргів. Вони погодилися й на те, аби замінити поточні кредити новими з нижчою відсотковою ставкою³³³.

У 2010 році Греція, скориставшись багаторічним досвідом Індії та Ізраїлю, оголосила про програму планового випуску облігацій для своїх мігрантів та діаспори під малі відсотки – 4,82% (ставка МВФ та ЄС – 5,0%)³³⁴.

³³² ОВДП, які знаходяться в обігу, за сумою основного боргу, щодня. Станом на 20.05.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44580

³³³ Фітьо А. Криза в Греції. Чи наступить Україна на ті самі граблі? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/blog/625.html?page=1>

³³⁴ Dilip Ratha. Diaspora bonds for development financing during a [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.worldbank.org/peoplemove/node/1303>; UPDATE 2-Greece planning "diaspora" bonds- finmin

Таким чином, до кінця 2011 року ця балканська країна залучила 3 млрд євро (3,9 млрд дол. США) від власних громадян (не включаючи представників діаспори). Ще через рік, наприкінці 2012 р., Греція провела зворотній викуп державних облігацій з рук приватного сектора на загальну суму 31,8 млрд євро³³⁵. Цей процес супроводжувався гучним скандалом, оскільки сума компенсацій вкладникам становила лише 10 млрд євро, що було у три рази менше від номіналу цінних паперів.

Зауважимо, що ситуація з облігаціями для мігрантів та діаспори в Греції розвивалась за кардинально іншим сюжетом, ніж в Індії чи Ізраїлі. Жодна з цих країн за 60 років досвіду не дозволила собі списання боргів за ОВДП перед власними громадянами. Крім того, у більшості випадків залучені кошти йшли на розвиток та виконання інфраструктурних проектів, будівництво об'єктів енергетичної сфери тощо, а не на фінансування державного боргу, як це мало місце у Греції.

На основі опрацьованого матеріалу та здійсненого дослідження спробуємо зробити певні заключні висновки щодо того, за яких обставин та на яких умовах можна було б запустити механізм випуску міграційних облігацій в Україні. Передусім зазначимо, що за досліджувані роки відбулось шестикратне зростання загальної суми державного та гарантованого боргу України (рис. 5.6). Воно було наслідком отримання кредиту МВФ у розмірі 25,7 млрд дол. США (від 2008 р.) та надмірною емісією ОВДП на внутрішньому ринку України. Отже, боргові зобов'язання на кінець 2012 р. становили 157,6 млрд грн (див. рис. 5.4).

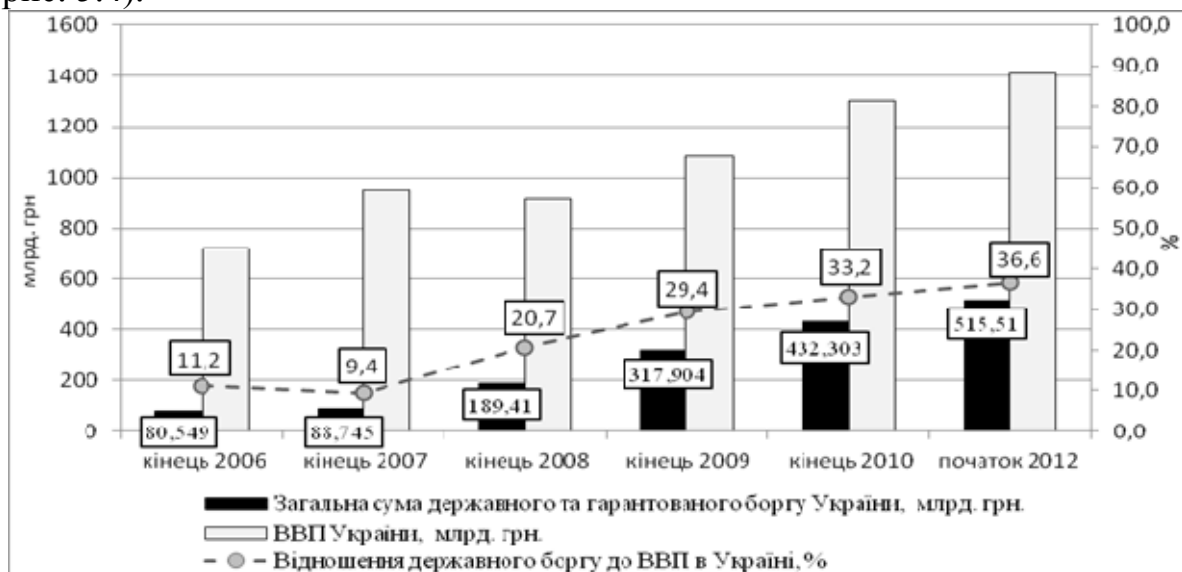

Рис. 5

5.6 – Динаміка зростання державного боргу України відносно ВВП за 2006-2012 рр.*

* Складено авторами на основі даних.³³⁶

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/2010/09/15/greece-finmin-idUSLDE68E0U620100915>

³³⁵ Греція взяла взайми більше 4 млрд. євро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.liga.net/stock/2012/12/11/news/31364.htm>; Щоб викупити свої облігації Греція взяла в борг понад 4 млрд. євро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/news/30965.html>

³³⁶ Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.12.2011 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=287148; Держборг України в лютому виріс на 0,8% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/561673-derjborg-ukrajini-v-lyutomu-zbilshivsya-mayje-na-45-milyarda.htm>

Враховуючи зростаючу динаміку накопичення державних боргів через постійні запозичення (зовнішні і внутрішні), постає зустрічне питання доцільності відкриття ще одного каналу запозичень – емісії міграційних облігацій. Більше того, викликає сумнів успіх такої кампанії. Адже, в країні мають місце: відсутність у населення довіри до уряду; стримане ставлення громадян до вже існуючого подібного механізму випуску гривневих та доларових ОВДП для населення; відсутність будь-якої рекламної та агітаційної роботи серед населення з популяризації ОВДП та можливість придбання цінних паперів лише в окремих банках України. Також варто згадати умови придбання державних облігацій для населення, які поступаються загальним умовам розміщення депозитів в комерційних банках (табл. 5.5). Усі ці питання також детермінують поведінку і трудових мігрантів.

Таблиця 5.5 – Сучасні умови купівлі ОВДП та розміщення депозитів, які пропонуються громадянам України*

Мінімальний перший внесок	Валютні ОВДП номінал 500 дол. США	Валютні депозити від 100 дол. США
Відсоткова ставка	8-10%	короткострокові 5-7%; довгострокові 7-10%
Термін обігу ОВДП та розміщення депозиту	1-5 років	від 1 місяця
Гарантія виплати на кінець терміну	100% вкладу гарантується державою	Фонд гарантування вкладів – до 150 тис. грн.
Дострокове повернення коштів	<ul style="list-style-type: none"> • продати ОВДП, навіть номіновану в доларах, можна тільки за гривню; • щоб продати цінний папір, інвесторові потрібно заплатити комісію хранителю за операцію списання цінного паперу з рахунку; • податок на доходи від операцій з ОВДП для фізичних осіб – 17% (2012 р.) при пониженні до 6% (2013 р.) 	Переважно без обмежень: тіло депозиту + відсотки
Банки, які займаються таким видом операції	Окремі відділення банків: Ощадбанк, Укргазбанк, "Райффайзен Банк Аваль", "Ерсте Банк", Укрсиббанк, "УніКредит Банк", "ОТП Банк", банк "Київ", "Дочірній банк Ощадбанку Росії", Укрексімбанк, "ВТБ Банк", "Хрещатик", "Дельта Банк", "Надра Банк", Сітібанк, "ІНГ Банк"	Усі банківські установи на території України. Обмеження переважно стосуються великих сум депозитних вкладів

* Складено авторами на основі даних.³³⁷

Особливо відкритим залишається питання довіри населення до державних структур. Зокрема, чи не матиме місця в майбутньому викуп ОВДП за заниженим курсом (сценарій Греції)?

³³⁷ ЗМІ : Прибутковість валютних ОВДП перевищує депозити [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.for-ua.com/economics/2012/02/27/130341.html>; Продаж валютних ОВДП українцям не призведе до відтоку вкладників – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.prostobank.ua/depoziti/novini/prodazh_valyutnih_ovdp_ukrayintsyam_ne_prizvede_do_vidtoku_vkladnikov_e_ksperti

І все ж, на нашу думку, урядові України доцільно уважніше розглянути питання випуску міграційних облігацій як неінфляційного механізму фінансування економіки. Проте, додатковою необхідною умовою має стати врахування наступних пропозицій:

1) міграційні облігації слід випускати окремо для кожної області України та АР Крим. Мігрант, будучи представником діаспори або резидентом, має мати можливість вибору регіону, на розвиток якого підуть гроші. Скоріше всього це буде його власне місто. Проте суть навіть не в тому, що мігранту надається право вибору, а в тому, що це додатковий стимул вкладати гроші, знаючи, що вони підуть на розвиток економіки його так званої «малої батьківщини»;

2) умови купівлі та продажу міграційних облігацій мають бути більш гнучкішими від тих, що застосовуються у даний час до ОВДП. Слід розробити інтерактивний сайт доступу до публічної інформації про ОВДП та облігацій для мігрантів. Доцільно скористатись аналогічним досвідом Ізраїлю³³⁸;

3) необхідно організувати цільове використання залучених коштів. Слід визначити інституцію, яка отримає одноосібне право ними розпоряджатися. *Для прикладу це може бути Фонд фінансування бізнесу через міграційні облігації (ФФБМО).* В обов'язковому порядку необхідно визначити повноваження такої інституції, обов'язки, відповідальність перед державою за випадки здійснення позаправової тіньової діяльності. Цю структуру також необхідно зобов'язати вести та оприлюднювати публічну звітність про застосування залучених коштів.

4) оскільки основні претензії, звинувачення, докори в сторону фінансових переказів мігрантів полягають у тому, що надісланні з-за кордону кошти витрачаються переважно на купівлю імпортованих товарів (від чого страждає вітчизняний виробник) і що сприяє інфляційним процесам, піднімається проблема цільового спрямування інвестицій на розвиток дрібного та середнього бізнесу. Отже, слід конкретизувати основні умови використання залучених коштів, зокрема, вказати, що:

- пріоритетною ціллю використання міграційних коштів має стати фінансування започаткування та розвитку дрібного та середнього бізнесу в регіоні, фінансування інфраструктурних (у т.ч. соціальних) проектів малих міст і розвитку сільських територій на умовах пільгового кредитування у співпраці з місцевою владою та підприємствами;

- міграційні облігації слід випускати під низькі відсоткові ставки – 7-9%, відповідно, кредити місцевому бізнесу надавати також під низькі ставки – до 10% (якщо такий відсоток має доцільне обґрунтування);

- міграційні облігації необхідно випускати з дотриманням достатньо широкого валютного асортименту, в т.ч. у гривні, та дозволити їхній продаж безпосередньо в Україні;

- держава могла б ініціювати систему подвоєння вкладів міграційних облігацій за схемою «1+1», тобто, до кожного долара, залученого через цінні папери, додавати ще долар з власної скарбниці (додаткові кошти скеровувалися б на фінансування проектів регіону, а не на виплату зобов'язань за ОВДП);

Пропонований механізм використання міграційних коштів надає значні переваги розвитку економіки держави: 1) кошти залучаються в реальний

³³⁸ Інформаційні сайти про державні облігації:

Ізраїль – Інвестуйте в Ізраїль / Режим доступу: <http://www.israelbonds.com/home.aspx>

– Державні Ізраїльські облігації в Канаді / Режим доступу: http://www.israelbonds.ca/contact_en.php

Індія – Ринок облігацій Індії / Режим доступу: <http://www.moneycontrol.com/fixed-income/bonds/>

сектор, а не на покриття дефіциту бюджету чи відтермінування державної заборгованості; 2) розрахунок за випущеними міграційними облігаціями будуть здійснювати юридичні та фізичні особи (а не держава), котрі будуть брати в кредит гроші з загального фонду «ФФБМО»; 3) прикордонні регіони України отримають шанс мобілізувати ресурси на розвиток власної інфраструктури через механізм самофінансування.

З часом міграційні облігації мали б стати альтернативою принаймні частини звичайних ОВДП (які в основному скуповує НБУ), що дало б змогу зменшити втручання банку в фінансовий неінфляційний механізм регулювання економіки.

На сучасному етапі українська держава недостатньо захищає права українських трудових мігрантів. Вона оперативно не вирішує проблем відносно їх грошових переказів. Свідченням розмитості позиції з цього питання є введення на ці грошові перекази податку (у розмірі 15% та 17%), а також введення додаткових обмежень для громадян України щодо будь-яких обмінних, розрахункових та інших операцій з іноземною валютою. Тож зазначені дії уряду наразі перекреслюють сподівання щодо успішності подальшого обговорення та практичної реалізації питання можливого налагодження механізму випуску міграційних облігацій в Україні.

5.5. Проект Концепції Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади

В сучасних умовах українська міграція, як характерна риса способу життя значної частини економічно і соціально активного населення, проявляється потужним чинником руху суспільства до утвердження нових соціальних стандартів життєдіяльності. Вона стимулює не тільки економічну, але й соціогуманістичну функцію його власного усталеного розвитку.

Відтак, соціально-економічний зміст міграційних явищ і процесів зумовлює необхідність пошуку та вироблення адекватних теоретико-методологічних підходів, а також практичних механізмів, скерованих на забезпечення завдань модернізаційно-культурологічного розвитку країни та її регіонів-соціумів³³⁹, що розкриваються через інформаційну, перерозподільчу, працезберігаючу ціннісноорієнтовані функції, особливо в умовах глобального перерозподілу людського капіталу.

Характерною рисою сучасного наукового дискурсу щодо перспектив подальшого розвитку України є пошук шляхів формування ефективної системи державного управління стосовно модернізації національної економіки загалом та її регіональних виявів з метою підвищення конкурентоспроможності (як кінцевого продукту, так і чинників економічного зростання), а також досягнення вищих стандартів життєзабезпечення громадянського суспільства, регіонів-соціумів, шляхом побудови ефективних територіальних, в т.ч. міграційних, систем (ТМС).

---

³³⁹ Регіон-соціум – діяльне спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як цілісне системне утворення (психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісний тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екістико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і адміністративного права (правовий тип взаємодії).

З огляду на зміни зовнішніх та внутрішніх умов для розвитку окремих територій України протягом останнього часу з'явилися додаткові ризики (акти агресії, міліарної експансії), пов'язані як із зовнішнім впливом дій недоброзичливих сусідів (АР Крим та східних регіонів України), так і з внутрішніми чинниками, що викликані недосконалістю державної політики стосовно необхідності врахування гостро зростаючої потреби інтеграції мігрантів у місцеві громади.

У зв'язку з появою нових викликів та загроз людського розвитку у регіонах-соціумах особливої гостроти набуває наступне:

- ускладнення демографічної ситуації, що проявляється в подальшому зростанні рівня урбанізації при одночасній депопуляції багатьох сільських ареалів та суттєвій видозміні системи розселення;
- домінування загальної відкритості територіальних суспільних систем, зокрема стосовно міграційного руху робочої сили, що істотно впливає на відтік (в інших випадках – притік) у координати певних територій не тільки найбільш інтелектуальних, але й недостатньо кваліфікованих робочих кадрів;
- посилення фінансово-економічної кризи при суттєвій обмеженості соціально-захисних ресурсів, особливо щодо вимушених переселенців;
- міжрегіональні відмінності соціально-економічного розвитку, що впливають на можливості зайнятості мешканців та отримання ними доходів;
- місцева специфіка регіонів у соціальних, природно-кліматичних умовах та особливостях життя;
- рівень пасіонарності, соціальної і професійної мобільності та трудової активності населення різних регіонів, що сформувались у конкретних історичних та культурологічних умовах;
- особливості ідеологічно-культурного середовища, ментальних відмінностей, що впливають на соціально-психологічний стан людей та сприяють вибору ними способу реалізації своїх життєвих стратегій, включаючи орієнтації міграційного спрямування.

Концепція скерована на забезпечення економічного зростання в Україні на основі підвищення ефективності використання людського, у тому числі міграційного капіталу, модернізацію національної системи соціального захисту та соціальної підтримки населення країни, включаючи мігрантів, побудову якісних соціальних стандартів їхньої життєдіяльності, а також контрольованість соціальних бюджетів за їхньою функціонально-цільовою класифікацією та ін.

Концепція передбачає формулювання мети, постановку проблемних цілей та принципів їхнього досягнення, визначення органів координації та відповідальності, інструментів виконання програми, блок-схему (алгоритм) послідовності реалізації розкриття цілей, орієнтовний прогноз очікуваного ефекту.

Концепція узгоджується з прийнятими програмними документами розбудови України, зокрема з цілями Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року та низкою законодавчих актів, постанов, програм: Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2014, Законом України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного

зростання в Україні» №1166-VII від 27.03.2014, Законом України «Про громадські об'єднання» №5026-VI від 22.06.2012; Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» №5463-VI від 16.10.2012; Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» №3135-VI від 15.03.2011; Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» №1382-IV від 11.12.2003; Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» №988-XII від 23.04.1991; Указом Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» №212 від 24.03.2012; з Державною цільовою соціальною програмою подолання та запобігання бідності на період до 2015 р., постанова КМУ №1057 від 31.08.2011; Державною цільовою соціальною програмою підтримки сім'ї до 2016 р., постанова КМУ №341 від 15.05.2013; загальнодержавною програмою «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року (Закон України №1065- VI від 05. 03.2009 та ін.

Також Концепція опирається на такі законодавчі акти, якими регулюються права національних меншин: Конституцію України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР (зокрема статті 10, 11, 53, 92, 119), Закон України «Про національні меншини в Україні» № 2494-XII від 25.06.1992; Рамкову конвенцію про захист національних меншин 1995 р., ратифіковану ВР України Законом № 703/97-ВР від 9.12.1997; Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.

Належне місце в Концепції відведено кореспондуванню її відповідності з основними положеннями Закону України «Про культуру» № 2778-VI від 14. 12.2010 р., а також іншими державотворчими та правозахисними документами.

Обґрунтування потреби прийняття Концепції Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади витікає з появи новітніх потреб, що висувуються перед Україною в рамках підписання нею Угоди про асоціацію входження до Європейського союзу для мінімізації розширення *економічних, соціальних та культурологічних* дефіцитів, які викликані і акумулюються в результаті домінуючої політико-економічної ситуації.

Враховуючи ці обставини, Україні необхідно суттєво змінити бачення ролі людини в політичному, економічному і соціальному житті країни. Українській державі необхідна цілісна політика соціогуманістичного розвитку, адекватна новітнім модернізаційним викликам. Соціогуманістичний (у тому числі культурологічний) розвиток як інваріант загального розвитку, орієнтований на максимальне розкриття потенціалу кожної людини, громади і соціуму загалом, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації.

В *економічному вимірі* гуманістичний концепт розвитку означає постійне зростання частки інтелектуального ресурсу у національному продукті, утвердження інноваційності в якості домінуючої моделі економічної поведінки.

У *соціальному вимірі* гуманістичний розвиток означає створення для людини як головного національного багатства, умов для реалізації всіх її можливостей.

У *культурологічному вимірі* гуманістичний розвиток означає забезпечення

розвитку творчих здібностей людини, актуалізацію історико-культурної спадщини, забезпечення широкого доступу до надбань і національної і світової культури, збереження культурного різноманіття регіонів країни³⁴⁰.

У такому ракурсі (аспекті) Концепція Регіональної програми інтеграції мігрантів у новому середовищі визначає мету державної регіональної політики (як соціально-економічного, так і соціально-гуманістичного розвитку) та головні завдання в цьому процесі центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на досягнення цілей інтеграції мігрантів у місцеві громади, а також передбачає узгодженість цілісної державної політики з її основними складовими, зокрема міграційною, соціально-економічною, демографічною, екогуманістичною, духовно-гуманістичною, що повинні забезпечувати стабілізаційний стан та модернізаційний розвиток усіх регіонів країни.

Оскільки сучасна трудова міграція виступає одним з визначальних векторів суспільного й економічного життя України, вона повинна стимулювати соціально-економічну, регуляторну діяльність держави, спрямовану на зниження напруги на регіональних ринках праці, рух суспільства до європейських соціальних стандартів та цінностей, забезпечення його усталеного розвитку й модернізації. Вона має впливати на стан дотримання громадянських, політичних, економічних, соціальних і духовно-культурних прав українських громадян. Також вона стає об'єктом державного управління, потребує координації дій різних органів державної влади, відомчих служб, громадськості. Результативність такої роботи вимагає належного законодавчого, нормативного, соціально-економічного, інфраструктурного забезпечення різними видами ресурсів.

У зв'язку з цим, уся загальнонаціональна та регіональна політика у міграційній сфері повинна бути гармонізована з соціально-економічною політикою держави, через яку «запускаються» механізми забезпечення основних прав та свобод трудових мігрантів, вирівнюються можливості їхнього людського розвитку, стабілізуються чинники формування та розвитку соціально-трудових відносин³⁴¹.

Особливу категорію становлять вимушено переселені особи (ВПО)*. Стосовно них міграційна політика повинна спрямовуватись на пристосування цієї категорії громадян до інтеграційних вимог і можливостей регіонів-соціумів та базуватися на наявній соціально-економічній, організаційно-правовій та духовно-культурологічній платформі з модернізаційним напрямком розвитку.

Загалом, модернізація означає концентрацію ресурсів регіонів-соціумів у

³⁴⁰ Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (Проект) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : adm.km.ua/doc/doc862_100712.doc

³⁴¹ Проблеми формування та реалізації державної політики у сфері регулювання трудової міграції: наукова доповідь / НАН України, Інститут регіональних досліджень; наук. ред. Садова У.Я. – Львів, 2014.- С.4.

* Внутрішньо переміщеною особою згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Причому, зазначені обставини вважаються загальновідомими і такими, що не потребують доведення, якщо інформація про них міститься в офіційних звітах (повідомленнях) Верховного Комісара ООН з прав людини, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного Комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розміщених на веб-сайтах зазначених організацій, або якщо щодо таких обставин уповноваженими державними органами прийнято відповідні рішення.

просторі й мобілізацію цих ресурсів у часі задля сталого гармонійного розвитку усіх структур людини (організм, індивід, особистість) й середовища її існування (біосфера, техносфера, соціосфера). Соціокультурна складова є головною у процесі прогресивної трансформації передовсім таких елементів суспільного буття, як освіта, економіка, власне культура. Саме вона дозволяє здійснювати одночасне оновлення різних сфер суспільства найбільш ефективно і найменш болісно, оскільки враховує регулятиви повсякденного життя (рід, влада, власність) та механізми соціальних змін – культурну систему координат, темпологію, особливості менталітету, моральні постулати, самосвідомість нації, історичну пам'ять народу, включаючи багатofакторну господарську систему, яскравим виявом досягнення успіху якої в історичному ракурсі слугував український кооперативний рух, організований на принципах багатовікової національної культури.

Поряд з урахуванням наявного модернізаційного досвіду, дослідження в рамках Концепції мають спрямовуватися на вироблення оригінальної української стратегії модернізації суспільства, що передбачає:

- розбудову демократичної, соціальної, правової держави;
- децентралізацію влади, включаючи активне перенесення її управлінських важелів на місцевий рівень;
- рух до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту громадян;
- надання гарантій для реалізації індивідуального й колективного буття людини й суспільства.

Крім того, необхідно зосередити зусилля на подоланні розриву між цілями та реальними можливостями здійснення модернізації всього суспільства та окремих громад. А це, в свою чергу, зумовлює потребу теоретичного осмислення модернізаційних «пасток», «провалів» і криз³⁴², серед яких найгострішим чинником у даному часі виступає проблема надмірного навантаження запитів вимушено переселених осіб на ресурсні можливості (економічні, демографічні та соціально-захисні) потенціалу регіонів-соціумів.

Слід зауважити, що унікальним резервом для економічного, соціального та культурного вияву продуктивного практичного господарювання в Україні було оформлення і розвиток на основі критеріїв рівноправності і добровільності об'єднання громадян з метою досягнення цілей та завдань кооперативного руху. У такого роду об'єднаннях, як свідчить практика, досягався доволі значний ідеологічно об'єднавчий, господарський та культурологічний синергетичний ефект. У формах його організації віддавна культивувалася не унітарна влада, а принципово децентралізоване місцеве самоуправління та самоврядування. Такі способи господарської організації громад виникали спонтанно, обиралися добровільно й проходили тривале еволюційне вдосконалення і перевірку на життєвість. Вони були породженням окремого типу культури, функціонування якого радикально відрізнялося від типової для сучасного світу конкурентної культурної моделі. Цей тип культури отримав назву кооперативного типу.

---

³⁴² Концепція цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація соціокультурної сфери в Європі та Україні» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2012/regulations/OpenDocs/121226_270_concept_m.pdf

Потреба формування ефективної стратегії соціокультурної модернізації вимагає врахування обох полюсів культурного розвитку: традиційного і перспективного. З одного боку, традиційні форми й моделі культурного буття українського суспільства мають бути досліджені з адекватних методологічних позицій з метою виявлення й легітимізації кооперативної культурної моделі, яка віддавна була основною в українському культурному просторі. По-друге, потребують вивчення й офіційної інституціоналізації стихійно збережені залишки кооперативного культурного укладу в сучасному суспільстві – з урахуванням того, що найвідповіднішою до українських потреб модернізаційною стратегією сучасності доцільно визнати кооперативний тренд окремих європейських країн³⁴³. Йдеться не лише про економічну кооперацію чи про механізми соціального самоуправління. Основна цінність цього досвіду полягає в тому, що він дає можливість соціальної організації, яка не припускає непримиримих конфліктів, а, отже, є принципово мирною на відміну від конкурентної культурної моделі, здатної досягнути лише тимчасової стабільності і безпеки в стані перманентного протистояння. Але в кінцевому підсумку культурологічна модернізація в усіх її проявах покликана сприяти закріпленню безпеки країни та її конкурентоспроможності у міграційному (зовнішньому та внутрішньодержавному) перерозподілі праці.

Зазначимо, що значного розвитку кооперативний рух набув в різних історичних землях України на межі XIX-XX століть, однак їхній потенційний розвиток на сході і заході країни у великій мірі залежав від політичних умов тогочасних Російської та Австро-Угорської імперій*. При цьому для поширення кооперативного руху значно кращі умови склалися в Галичині³⁴⁴. Однак, висвітлення розвитку, соціальної природи і ролі кооперативного руху як стрижня національної згуртованості в економічному житті країни, в умовах радянського періоду могло бути реалізовано лише у фокусі критики реакційної

³⁴³ Концепція цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація соціокультурної сфери в Європі та Україні» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2012/regulations/OpenDocs/121226_270_concept_m.pdf

* Зародження і становлення кооперативного руху в Україні відбувалося на межі двох століть – XIX-го та XX-го. Українська кооперація виникла наприкінці XIX століття. Економічний панцир загніваючих політично-господарських організмів Російської та Австро-Угорської імперій, що панували на українських землях, гальмував розвій нового для них типу господарської організації мас, яка представляла якісно окрему демократизовану форму економічного життя.

Наприкінці XIX ст. кооперативний рух, що зародився у Західній Європі, досяг українських земель. Тут він зустрів благодатний ґрунт для усіх форм свого розвитку серед населення, яке з ентузіазмом сприйняло його. Змогу розвитку кооперації на теренах Австро-Угорщини дав закон від 1873 року, а вже наступного (1874-го) року Товариство «Просвіта» у Львові надрукувало, відповідно до вказаного закону, зразки статутів і ведення справ «забірково-господарських спілок». Вони стали юридичною підставою розвитку кооперації в Галичині до Першої світової війни. Згодом кооперативні господарства почали ширитися на усьому західноукраїнському терені.

На Великій Україні кооперація розпочала свою боротьбу за право функціонування як різновиду економічної формації також наприкінці XIX століття, але юридичні підстави для її розвитку з'явилися значно пізніше. Порівняно широке розгалуження української кооперації вимагало згуртування її у кооперативні союзи, які невдовзі й було створено. Втім, вони виявились недовговічними через ворожу політику і заходи московського Центросоюзу.

Споживчий кооперативний рух починає швидко ширитися в Україні, подібні товариства виникають у Харкові, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Катеринославі (Дніпропетровську), але їхній потенційний розвиток гальмують господарсько-економічні умови тогочасної Росії, що призводило до частого занепаду новоутворених товариств.

³⁴⁴ Кооперативний рух на Галичині і зайнятість населення / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/lviv/control/uk/publish/article>

спрямованості так званої буржуазної кооперації³⁴⁵.

Акцентуючи увагу на кооперативному та інших типах культури, слід відзначити неоднозначність трактування науковцями самого поняття «культура». Найпоширенішим в аналізі цього терміну є таке його визначення: «культура» (від латин. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) – це специфічний спосіб організації розвитку людської життєдіяльності, втілений у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і інституцій, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе³⁴⁶. У понятті «культура» фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, так і якісна своєрідність історично конкретних форм цієї життєдіяльності на різних етапах суспільного розвитку, у рамках певних епох, етнічних і національних спільнот. Культура характеризує особливості поведінки, свідомості і діяльності людей в конкретних сферах суспільного життя (культура праці, побуту, художньої сфери, політичної діяльності, соціального оточення, економічної сфери, банківського середовища, корпоративна культура, культура міграційних комунікацій, кооперативного руху, зрештою, усього міжкультурного менеджменту).

Загалом, в культурі може фіксуватися спосіб життєдіяльності окремого індивіда (особистісна культура), громади (соціальної групи), суспільства, нації (національна культура). У науковій літературі зустрічається розширене трактування цього терміну, а саме, що до культури відносяться всі продукти і результати людської історії, створені людиною власним розумом, а не одержані від природи.

Синтетичним можна вважати трактування культури в розумінні (за Д. Антоновичем) як всього, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості як в царині матеріальній, так і в духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту³⁴⁷. При цьому матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності та її результати (знаряддя праці, житло, предмети повсякденного вжитку, одяг, засоби транспорту та зв'язку та ін.). Духовна ж культура охоплює сферу свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання, освіту, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію та ін.).

Цікавим є запозичене Ж. Ле Гоффом в етнологів та культурантропологів визначення «культури» як способу людського існування, системи світосприйняття, сукупності картин світу, що явно чи латентно присутні у свідомості членів суспільства і визначають їхню соціальну поведінку. Культура у цьому розумінні передбачає перш за все моделі поведінки людей, виділяючи проблему взаємовідносин діади «народна культура – вчена культура».

Ще одним варіантом, що несе своєрідне інформаційне наповнення цього поняття, є наступна дефініція Ю. Лотмана «Культура – це сукупність неспадкової інформації, яку накопичують, зберігають і передають різноманітні члени людського суспільства».

³⁴⁵ Олесневич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність.- К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.

³⁴⁶ Культура. В кн. : Философский энциклопедический словарь.- М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 292-294.

³⁴⁷ Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури. – Луцьк, 2008. – С.14.

Особливої уваги заслуговує синергетична концепція розкриття поняття культури як процесу і потенціалу, а також розуміння її самоорганізації в найскладніших суспільних системах. Причому самоорганізація виступає як процес творчості. За А. Свідзинським, усі духовні структури культури виникають унаслідок творчих зусиль людства. Це – мова, яка водночас є універсальним інструментом подальшої самоорганізації; міфологія, релігія, яка виникає внаслідок дарованого людині надвідчуття Творця; а також нові її структури: мистецтво, філософія, наука, що в добу потужного інформаційного обміну виконують роль важливої організуючої сили суспільства, сприяючи втіленню культури в процес подолання зла творчістю³⁴⁸.

Багатогранність підходів до висвітлення феномену культури диктує той факт, що адаптація вимушено переміщеного культурологічно строкатого населення повинна базуватися на основі осучасненої національної доктрини культурологічної політики і оперувати інструментами інформаційного моніторингу, скерованого на об'єкт дослідження – вимушено переселений контингент населення в умовах його інтеграції у місцеві громаду. Ця доктрина (модель) передбачає такі функціональні елементи (чи положення):

1) загальнонаціональна українська культура, як модерна і конкурентоспроможна, продукує та реалізовує новітні сфери творчості та культурної практики;

2) населення країни, включаючи і вимушено переселений контингент, зберігає своє неповторне культурне обличчя, засвідчуючи оригінальний, пізнаваний образ багатогранності культури у загальнонаціональній свідомості громадян країни;

3) об'єднавчий потенціал української культури стає потужним чинником національної ідентичності та єдності;

4) у суспільній свідомості утверджується сприйняття української культури як сукупності культур всіх регіональних осередків, а також усіх етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний простір держави;

5) створюються умови для взаємного обміну виробничим і організаційним досвідом, у тому числі набутим ВПО та інших категорій мігрантів на місцях їхнього попереднього проживання;

6) активізується культурологічний континуум, націлений на сприяння нівеляції (погашення, нейтралізації) можливих відцентрових установок та устремлень щодо зміцнення спільного державотворення у деякої частини ВПО;

7) толерантна популяризація серед ВПО основних особливостей екзистенційних цінностей, вироблених у регіоні інституційними домінантами культури (церкви, школи, громадських об'єднань, волонтерських, спортивних, патріотичних, харитативних організацій, пластунського молодіжного руху та ін.);

8) побудова інформаційної мережі для культурологічного покриття медійними засобами всієї території країни, а також продукування відповідної інформації для поширення її за кордон (діаспора, громади трудових мігрантів тощо). Побудова такої культурологічної мережі посилює безпековий чинник державотворення і виступає стимулятором пропагування досягнень, відомостей

---

³⁴⁸ Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури. – Луцьк, 2008. – С.17-18; 94.

про Україну у світовому ареалі.

Ключовою ознакою постіндустріальної доби постає нове розуміння культури як феномену, що потужно впливає на формування:

- націотворчих, патріотичних принципів подальшого розвитку суспільних систем різного рівня ієрархії;
- соціальної та політичної практики членів суспільства, мотивації економічної і громадянської діяльності людини;
- етикозасадничих основ вироблення нових технологій, ефективності менеджменту, систематичного підвищення культурно-освітнього рівня та професійної кваліфікації працівників;
- соціальної відповідальності структур влади, бізнесу, громадянського суспільства;
- зниження девіантної поведінки та проявів корумпованості в соціальному організмі країни;
- закріплення національної ідентифікації людини і громадянина;
- зближення точок зору вимушених переселенців та місцевого населення щодо подальшого функціонування держави як цілісного відкритого унітарного соціального організму.

Розвинена, динамічна та доступна культура є живильним середовищем, в якому формується і реалізується креативний (творчий) потенціал громадянина – головної рушійної сили науково-технологічного та суспільного прогресу.

Наслідком цього є становлення розгорнутої системи соціокультурної організації суспільства з відповідним світобаченням та ціннісними орієнтаціями, а також територіальної організації її інфраструктури.

Реалізація Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади (табл. 5.6) сприятиме виробленню господарчих, соціальних і культурних принципів національної ідеології, життєво необхідної для сучасного українського суспільства, в якому гостро дається взнаки відсутність виразної ідеологічної системи, брак тієї національної доктрини, «спільної мети» або національної ідеї, яка могла б мобілізувати різні соціальні верстви на шляху до утвердження міцної суверенної держави. Розроблення такої Концепції здатне знайти підтримку та розуміння її в країнах Європейського Союзу, оскільки вона може слугувати надійним інструментом побудови концептуальних рамок для реального подолання кризовості економічного і соціокультурного розвитку.

З огляду на сучасний кризовий стан глобальної економіки, політики, екології та інших сфер суспільного буття досвід згаданої вище української кооперативної культури може виявитися позитивно придатним та затребуваним. Через те існує реальна необхідність в його вивченні й модернізації, запровадженні в сучасному культурному просторі. Отже, спадщина й актуальні форми української кооперативної культури мусять бути досліджені, адаптовані до сучасних реалій, поєднані з досвідом запровадження продуктивних зарубіжних моделей у стосунку реалізації Концепції Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади і може бути засвоєна у реальних координатах життєдіяльності вимушено міграційної когорти населення.

Таблиця 5.6 – Концепція Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади*

Мета – формування системи соціокультурної організації суспільства із розвиненими механізмами інтеграції мігрантів з урахуванням двоїстої позиції важливості: як для розвитку місцевої громади, так і для збереження та подальшої реалізації їхнього людського потенціалу загалом		
Цілі	Завдання	Очікувані ефекти
1. Створення умов зайнятості та інших форм реалізації міграційного потенціалу за селективним підходом	<ul style="list-style-type: none"> - Моніторинг міграційних процесів у регіоні за соціально-економічними та демографічними індикаторами - Порівняльний аналіз якості життя різних груп населення регіону з метою їхнього зближення - Цільове залучення міграційного потенціалу в пріоритетні види економічної діяльності регіону-соціуму - Стимулювання кооперативних форм господарювання, зокрема в сільській місцевості, з використанням міграційного капіталу - Передбачення використання потенціалу мігрантів у регіональних програмах розвитку (його адаптації до потреб регіональних ринків праці) 	<ul style="list-style-type: none"> - Наукове обґрунтування концепції регіональної міграційної політики у взаємозв'язку з економічною, демографічною, соціальною та гуманітарною складовими розвитку регіону - Забезпечення сталості розвитку регіону з нівелюванням порушень норм навантажень на довкілля й об'єкти соціальної інфраструктури - Зміцнення здоров'я мігрантів, підвищення очікуваної тривалості життя – як чинник прискореного й повнішого їхнього залучення до процесів економічного розвитку регіону-соціуму - Селективний підхід як механізм активізації умов для самореалізації молодіжних прошарків мігрантів - Реанімація перспективних для сталого розвитку регіону сфер виробництва, що прискорить переорієнтацію мігрантів на необхідність засвоєння нових (у т.ч. інноваційних) видів діяльності, зростання їхньої професійної мобільності - Підвищення відповідальності структур влади, бізнесу, громадськості за умови перебування мігрантів у новому середовищі
2. Соціальна інтеграція мігрантів у місцеву громаду	<ul style="list-style-type: none"> - Забезпечення відкритості регіону-соціуму з урахуванням пріоритетів державної демографічної політики і територіальної специфіки відтворення населення - Базова соціальна захищеність мігрантів (соціальне забезпечення, соціальна допомога, соціальне страхування) - Нівелювання негативних проявів інтеграції мігрантів – девіантних, майнових, соціоментальних, моральної дискримінації, корупційних, природоохоронних 	<ul style="list-style-type: none"> - Досягнення безпеки мігрантів у місцевій громаді - Прискорення формування спільних цінностей стосовно праці, розвитку людини та реалізації її потенціалу, міжлюдських взаємин та ін. - Безболісне формування єдиної громадянської ідентичності з домінуванням в ній загальнолюдської спрямованості - Підвищення ролі регіону-соціуму в розбудові держави як відкритого, цілісного та унітарного соціального організму - Пом'якшення локальних демографічних криз за рахунок міграційного чинника

3. Розвиток механізмів інтеграції мігрантів у місцеву громаду	<ul style="list-style-type: none"> - Інтеграція в єдиний культурний простір держави за територіальними й етнічними ознаками - Посилення в засобах масової інформації пропагування необхідності здорового способу життя, опіки над дітьми та особами похилого віку - Сприяння долання лінгвістичних бар'єрів (вивчення української мови як державної, а в разі потреби – рідної мови окремих етнічних груп мігрантів) - Психологічні, інформаційні, юридичні консультації - Стимулювання залучення мігрантів до різних форм громадянської активності за інституційними домінантами – церква, освітні заклади, громадські об'єднання та рухи 	<ul style="list-style-type: none"> - Впровадження кращих ментально-ціннісних, поведінкових, патріотичних норм у регіоні-соціумі в результаті систематичних комунікацій мігрантів та постійного населення - Зміна орієнтацій стосовно кількісного складу сімей, піклування про дітей та осіб старшого віку, зближення в цьому відношенні мігрантів та місцевого, особливо сільського, населення - Послаблення соціальної напруги та внутрішньорегіональних протиріч співіснування мігрантів та місцевого населення - Контроль соціокультурологічної диференціації населення регіону-соціуму та прогнозування можливих її змін
4. Формування культури толерантного ставлення постійного населення до мігрантів	<ul style="list-style-type: none"> - Утвердження суспільної свідомості сприйняття традиційної української культури (ставлення до сімейних цінностей, виховний процес, норми поведінки) - Створення мережевого інформаційного культурологічного покриття з метою продукування і повноцінного висвітлення об'єктивної інформації - Культурно-мистецькі та інші заходи, спрямовані на ознайомлення з культурою країни (регіону) походження мігранта 	<ul style="list-style-type: none"> - Вироблення культурологічної платформи національної, громадянської ідентичності - Зростання вартості соціокультурологічних особливостей регіону-соціуму як реакція постійного населення на міграційні процеси й посилення поліетнічності населення - Взаємна адаптація місцевого населення і мігрантів до їхніх основних елементів та особливостей культурологічної спрямованості

* Складено авторами

ВИСНОВКИ

Сучасна міграція, в усій фрагментарності ознак її вияву, породжує немало проблем людського розвитку. Практично від першого кроку, зробленого мігрантом у бік освоєння нового соціального простору, постає питання гармонізації всього спектру проблем повсякденного життя з можливостями ресурсів нового середовища вселення. Вирішенню цих проблем слугують дослідження наслідків міграційних процесів, проведені з позиції можливостей інтеграції мігрантів в приймаючий регіон-соціум, використання їхнього потенціалу в цілях модернізації його економіки, а також інтересів держави, усього суспільства задля пропагування української історії, культури й соціальних традицій. Основою таких досліджень повинен бути **міждисциплінарний підхід**. Його ґносеологічну функцію забезпечує використання різних теоретико-методологічних конструкцій, серед яких *концепція соціального капіталу* (якісна характеристика організації суспільства, що формується через наявність спільних норм та цінностей, взаємної довіри й соціальних мереж, тобто має двокомпонентну будову – ціннісно-нормативний компонент та мережевий компонент; *концепція відтворення населення як збереження його міри* (співвідношення його кількості та якості). Згідно з таким концептом наслідки міграційних процесів розглядаються нами у двох фокусах можливого ефекту в контексті модернізації економіки, держави, суспільства (регіону-соціуму): позитивного та негативного; *концепція міграційного капіталу* (соціально-економічна категорія, яка використовується для позначення запасів соціально-економічних і інших ресурсів (земля, машини, споруди, сировина, професійні навички і знання, досвід), що генерують потік благ (товарів та послуг) у часі, і які є результатом міграційної активності населення), *концепція духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) нації*. Концепція гармонізує сучасні глобалізаційні процеси шляхом активізації використання регіональних (національних) чинників розвитку інтелекту України в інноваційній моделі її державотворення та інтеграції на рівнопартнерських засадах в Європу. Феномен інтелекту України, його складові базові сегменти – освіта, наука, культура, релігія, мова, інформаційний простір, традиції тощо, використання людського капіталу, впровадження модерних новацій розглядаються в комплексі як підвалини системи національної безпеки, збереження інтелектуального суверенітету й екзистенційної ідентичності українського народу. У цьому сенсі концепція ДІМ нації раціонально поєднує як передачу від покоління до покоління традиційних знань, звичаїв, досвіду тощо, тобто зберігає тяглість розвитку по вертикалі, так і творення нової інформації по горизонталі, тобто впровадження суспільних прогресивних новацій на рівні одного покоління чи окремої особистості.

У антропосоціогенезі **регіон-соціум** можна трактувати як «діяльне спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як цілісне системне утворення

(психо-інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісний тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екостико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і муніципального права (правовий тип взаємодії)». Оскільки життя регіону-соціуму завжди проходить в межах конкретного *геосередовища*, то воно може бути організоване лише в тих конкретних координатах простору і часу, які визначають його як унікальне складне, безперервно змінюване, приповерхнісне, антропогенероване природне утворення, завдяки органічній взаємодії трьох складових (біологічній, технічній і соціальній). Нині геосередовище ще нарікають інформаційним квантом, а відношення людини до цього середовища вимірюється як способом його освоєння, перетворення у власний ДІМ (не власності з позиції зиску, а шансу для Духовно-Інформаційної Мобільності), так і відповідальності за нього. *«Людськість кожної людини тим більша, чим ширшим є коло питань, за які вона відчуває свою відповідальність – тільки так досягається відчуття єдності з цілим як прояв духовності. Усе це, як і багато іншого, стає основою культури майбутнього – геокультури».*

Усе наведене вище дає підстави говорити про те, що інтеграція мігрантів у приймаючий регіон-соціум по суті означає налагодження тісних зв'язків між основними структурами людської природи (організмально-біологічної, індивідуалістсько-психічної, особистісно-ментальної) та структурами нового середовища їхнього вселення (природного, технічного, соціального чи навіть соціоестального). Культура висуває найвищі вимоги до критеріїв оцінки *регіону-соціуму* (родового чи сімейно-спорідненого, соціально-класового, національно-етнічного, геопросторового чи територіального, поселенського, суспільного). Їй властива роль аксіологічного нормативу, котрий детермінує розвиток всіх інших форм, типів, видів, рівнів соціумів. В економіці цей аспект досліджень пов'язаний з розвитком теорії й практики міжкультурного менеджменту (культура праці, культура відпочинку, політична культура). Культура виступає особливим фактором розвитку соціуму. Більше того, вона є атрибутом (критерієм) кваліметричної оцінки найвищої форми його організації (в історії українського народу є багато доказів його соціокультурної організації: трипільська чи антична культура, скіфська культура тощо).

Нині в Україні інтеграція мігрантів у приймаючий регіон-соціум позначена існуванням цілої низки проблем методологічного та прикладного характеру. До фокусів особливої уваги (а також можливих шляхів вирішення проблем) слід віднести:

1. Проблему відсутності (адекватної для сьогодення) *стратегії модернізації українського суспільства*, яка б враховувала новітні *міграційні ризики* та позитивні *міграційні ефекти* на шляху розбудови демократичної, соціальної, правової держави; руху до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту громадян; надання гарантій для реалізації індивідуального і колективного буття людини і суспільства. Моделі, форми й механізми модернізації регіонів-соціумів повинні обиратися з урахуванням політико-економічної їхньої

зрілості, інтересів усього суспільства й особливостей української історії, культури й соціальних традицій.

2. Проблему недостатності уваги до досвіду **української кооперативної культури (спадщини й актуальних форм)**, який може виявитися рятівним для інтеграції мігрантів у новий регіон-соціум на фоні динамізму територіальної мобільності мешканців регіонів України, реалізації агресивних ворожих українській національній ідеї стратегій. Саме на мезо- та мікрорівні проявляється модифікована дія факторів територіальної організації ринків праці та капіталу, проходить трансформація соціальної структури суспільства, відбуваються зміни в стандартах життєдіяльності населення, формуються настрої еліт щодо включення певних соціальних стандартів у програми розвитку територій, визрівають передумови ресурсного забезпечення переходу від мінімальних (стратегія запобігання бідності) до раціональних (стратегія формування середнього класу) норм і нормативів, розробляються проекти щодо наближення соціальних послуг до споживача в контексті втілення в життя задумів адміністративно-територіальної реформи. Людина-мігрант, яка потенційно розраховує на ці блага, має власні погляди на способи доступу до них, і вони повинні бути належним чином діагностовані, вивчені і враховані в політико-інтегративній сфері управлінської діяльності. До речі, ця проблема має своє відображення й в теорії та практиці всієї системи науково-методичного супроводу **взаємозв'язків між системою містобудівельного проектування** (наприклад, проектування житла для мігрантів) **та системою робіт по державному плануванню і соціальному прогнозуванню** в Україні (наприклад, розробки нормативів щодо послуг у житлово-комунальній, соціокультурній, соціально-трудовай та інших сферах).

3. Проблему розмитості пріоритетів цілей політики інтеграції мігрантів у приймаючий регіон-соціум. Сучасна міграція (зовнішня та внутрішня), є надзвичайно мозаїчним та фрагментованим явищем. Без сумніву, для України було оптимальним варіантом вивчити й врахувати усю сукупність класифікаційних ознак, чинників міграційної активності населення на різних рівнях територіальної організації економіки, держави, суспільства. Проте, це не ведеться ні в методологічному, ні в методичному, ні в прикладному плані. Очевидно, конструювання цілей політики інтеграції мігрантів у приймаючий соціум може проводитися в контексті ідей моделювання їхнього **каркасного ефекту** – важливої складової не тільки загальної **моделі самоорганізації мігрантів**, але й **стратегії модернізації українського суспільства**, яка б враховувала новітні **міграційні ризики** та позитивні **міграційні ефекти** на шляху розбудови демократичної, соціальної, правової держави.

4. Проблему ресурсних (бюджетних) обмежень заходів політики інтеграції мігрантів у приймаючий соціум. Очевидно, більш раціональним є здійснення поетапних кроків на шляху дослідження саме тих аспектів міграції, які мають пріоритетне значення. Для прикладу, нині в епіцентр уваги українського суспільства потрапляють проблеми **міграційної (й усієї державної) політики щодо вимушено переселених осіб**, а також їхньої інтеграції в приймаючий регіон-соціум.

5. Проблему законодавчого та виконавчого узгодження функцій та заходів різних інституцій політики інтеграції мігрантів у приймаючий регіон-соціум. Аналіз інституційного середовища, як сформувалося в Україні на даний час, дозволяє стверджувати, що серед суб'єктів міграційної політики, політики інтеграції мігрантів у приймаючий регіон-соціум найбільшим **рівнем довіри користуються представники церкви**. Натомість бізнес-структури, а також ціла низка громадських організацій політичного спрямування (партії) не розглядають проблеми міграції як перспективну нішу діяльності, яка б сприяла модернізаційним цілям суспільства. Позитивні зміни в Україні мають місце в діяльності державних органів влади та їхніх територіальних структур на місцях, які опинилися у центрі подій вимушеного переселення представників регіону Криму та Донбасу і наділені владними повноваженнями в плані організації допомоги потребуючим. Особливий позитив в інституційній перетворення України вносить **волонтерський рух**, який реалізує українську кооперативну ідею на практиці, бере на себе цілу низку функцій, покликаних сприяти **самоорганізації громад мігрантів**.

6. Проблему **статистичного та облікового забезпечення** політики інтеграції у приймаючий регіон-соціум. Методологічні й прикладні аспекти включення потенціалу регіонів у вирішення проблем міграційної політики (як в загальнонаціональному та регіональному контексті) тісно пов'язані з формуванням **моніторингу її заходів**. Практично мова іде про організацію системи контролю за міграційними індикаторами, що мають залишатися в межах реалізації зазначених стратегій соціокультурного розвитку України, а також за параметрами, що репрезентують узгодження нормативного забезпечення систем організації соціального і територіального управління міграціями в державі. На рівні окремих регіонів вихідним елементом такої роботи може бути формування довідкового інструменту – **міграційного профілю регіону**, який виступає стратегічним інструментом регіонального міграційного менеджменту. „Міграційний профіль регіону” є потужним засобом концентрованого і періодичного представлення органам державної влади, територіального управління, місцевого самоврядування детальної, якісної та оперативної інформації про стан і динаміку перебігу явищ та процесів міграційної сфери регіону-соціуму.

7. Проблему відсутності на рівні влади мотивації розглядати особу-мігранта як вигідну інвестицію в модернізацію економіки, держави, суспільства (а не тягар для бюджету). Щоб змінити відношення до стану справ, слід через засоби масової інформації розвернути широку пропагандистську роботу щодо ролі української кооперативної ідеї в залученні мігрантів (їхнього досвіду, знання мов, а також розуму, інтелекту) до робіт з модернізації розвитку регіону-соціуму. Для запобігання появи деструктивних явищ в регіоні-соціумі, які обумовлені цілеспрямованим тиском іноземних для нього в соціокультурному сенсі впливів (цінностей), слід активізувати **побудову єдиної системи моніторингу ефективності міграційної політики (з розробкою електронного атласу)**, в основі якої б, з одного боку, лежала ідея паспортизації міграційних явищ і процесів, що вже мають місце в процесі розвитку низових

соціальних систем (індикаторів стану), з другого – формування геоінформаційної і інноваційної карти самоорганізації життєдіяльності територіальної громади мігрантів (індикаторів факторів) і ще з іншого – оцінки реагування територіальної громади мігрантів на сценарні умови розвитку (індикаторів реагування). Забезпечити розробку політики інтеграції мігрантів в регіон- соціум. Сформувати та зреалізувати регіональну Програму інтеграції мігрантів в місцеві громади. Такий підхід відповідав би засадам розбудови України як соціальної держави, гармонізував методичне забезпечення адміністративно-територіальної реформи з рекомендаціями Комісії ООН зі стійкого розвитку поселень.

Вирішення проблем соціокультурологічного розвитку країни та регіонів через впливи міграційних процесів слід здійснювати і стратегічно, і точково. Окремої уваги вимагає оцінка впливу освітньої міграції на формування та реалізацію політики модернізації соціально-культурної сфери регіону за різними контекстами – *ціннісним*, що детермінує формування інноваційної культури українських громадян; *свободи руху знань* та її форм реалізації (академічна мобільність українських студентів, внутрі- та міжрегіональна освітня міграція, міжрегіональна освітня міграція із зони АТО та АР Крим, академічна мобільність іноземних студентів); *інтеграційним* (особливості інтеграції освітніх мігрантів у місцеву культуру та середовище).

Стратегічна вимірність регулювання соціокультурологічних наслідків міграційних процесів має забезпечуватись за програмно-цільовим підходом. У даному контексті пропонується Концепція Регіональної програми інтеграції мігрантів у місцеві громади, яка ставить за мету формування системи соціокультурної організації суспільства із розвиненими механізмами інтеграції мігрантів з урахуванням двоїстої позиції важливості, а саме для розвитку місцевої громади так для збереження та подальшої реалізації їхнього людського потенціалу загалом. Цільовими орієнтирами Концепції визначено: створення умов зайнятості та інших форм реалізації міграційного потенціалу за селективним підходом; соціальну інтеграцію мігрантів за новим місцем проживання; розвиток механізмів інтеграції мігрантів у місцеві громади; формування культури толерантного ставлення постійного населення до мігрантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімов Д. Інтелектуальна трудова міграція: наскільки страждає Україна від «відтоку мізків» // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 11 (113). – С. 296–299.
2. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. – М. : Рос. гос. гуманит. Ун-т, 2000. – 366 с.
3. Амосов Н. М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Донецк : «Сталкер» 2003. – 590 с.
4. Аналіз вагомих складових соціальної адаптації іноземних студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://book.net/index.php?bid=9160&chapter=1&p=achapter>
5. Аналітичний огляд ринку облігацій України за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rurik.com.ua/documents/research/bonds_2012_review.pdf.
6. Анна Першина. Адаптація студентів до навчання у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/590>.
7. Балабанова Г. П. Крах політики мультикультуралізму: уроки для України // Стратегія розвитку України. – 2011. – № 2. – С. 14-16, С. 15.
8. Бараняк І. Є. Прогнозування тенденцій розвитку демографічних процесів у регіоні (на прикладі Львівської області) // Регіональна економіка – Вип. 1.- 2013. – Львів, 2013. – 224 с.
9. Бебик В.М. Соціальна пам'ять Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentbooks.com.ua/content/view/1031/42/1/1/>.
10. Бевзенко Л. Доглибиннопсихологічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 36-74.
11. Бендас Т. В. Гендерная психология [Текст] : учеб. пособие для вузов. – М. ; Слб. и др. : Питер, 2005. – 431 с.
12. Бідак В.Я. Міграційні процеси в системі факторів інтеграційного вибору України // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 141-152.
13. Біженці та вимушені переселенці в Україні, рік 2014-й : проблеми й виклики [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/item/396906-oon-narakhuvala-bilshe-824-tys-pereselentsiv-z-donbasu-i-krymu>
14. Біженці та вимушені переселенці в Україні, рік 2014-й : проблеми й виклики 20.06.14 / Георгій Кобзар. Права людини в Україні. Інформаційний

портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1403279631>.

15. Біль М. М. Концептуальні підходи формування соціальних кластерів як необхідної умови сталого розвитку територіальних міграційних систем // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 225-234.

16. Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 19 : Отоми – Пластырь. – 1975. – 648 с.

17. Борсинева С. Социология коммуникаций. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 270 с.

18. Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація : структура та соціальні наслідки // Український соціум. – 2012. – № 2 (41). – С. 17–25.

19. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2010 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget-Monitor/KV_IV_2010_Monitoring_ukr.pdf.

20. Внутрішньодержавні і транскордонні перекази за підсумками 2010-го року. Аналогічні видання за 2009, 2011 та 2012 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnbu/2010_3/2010_03_24.pdf.

21. Вовк В. П. Аксіологічний підхід до аналізу фольклористичної підготовки майбутніх словесників-фольклористів : Електронна бібліотека НАПН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.iitta.gov.ua/.../АКСІОЛОГІЧНИЙ_ПІДХІД_ДО_АНАЛІЗУ_ФОЛЬ...

22. Вовканич С. Й. Активізація наукової діяльності молоді в системі інноваційного розвитку / С. Й. Вовканич, О. Т. Риндзак. – Львів : ІРД НАН України. – 186 с.

23. Вовканич С. Й. Міграційна політика як механізм «інтеграції» України до імперій шляхом її десорбонізації // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика : [зб. наук. праць] / НАНУ ІРД : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с.

24. Восьний К. З. Юдаїзм і сучасні економічні доктрини // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 29-42.

25. Войтенко В. П. Здоровье здоровых. – К. : Здоров'я, 1991. – 248 с.

26. Воловодова О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади : організаційний аспект / О. Воловодова, О. Касперович // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 103-119.

27. Володько В. Особливості репрезентації сучасних міграційних процесів в українській та польській пресі / В. Володько // Методологія, теорія і практика соціологічного дослідження сучасного суспільства: збірник наукових праць – Харків: Вид. центр Харків. нац. університету ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – С. 376-380.

28. Володько В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / В. Володько // Український соціум. – 2007. – №2. – С. 90-101.

29. Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування : Навчальний посібник. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 288 с.
30. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>.
31. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження : моніторинг. дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики» ; кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2012. – 54 с.
32. Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/migratsiyniy_kapital_v_ukrayini_prihovana_realnist.html.
33. Гайдуцький А. Облігації для мігрантів: незадіяні можливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/obligatsiyi_dlya_migrantiv_nezadiyani_mozhливost.html.
34. Генезис : Википедия. Свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Генезис.
35. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
36. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності : навч. посіб. – К. : МАУП, 2002. – 176 с.
37. Греция взяла займы более 4 млрд. евро [[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.liga.net/stock/2012/12/11/news/31364.htm>
38. Гудзик К. Церква є та буде помітним фактором у житті українців. З інтерв'ю з о. Борисом Гудзяком / День. – 10 січня 2004. – С. 9.
39. Девятко И. Методы социологического исследования. – М., КДУ, 2006.
40. Демографічна криза в Україні : причини та наслідки. – К. : Держкомстат України, 2003.
41. Денисенко М. Б. Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада / М. Б. Денисенко, О. А. Хараева, О. С. Чудиновских. – М. : Институт экономики переходного периода. Научные труды, 2003. – № 61. – 314 с.
42. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
43. Державні Ізраїльські облігації в Канаді / Режим доступу: http://www.israelbonds.ca/contact_en.php
44. Держборг України в лютому виріс на 0,8% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/561673-derjborg-ukrajini-v-lyutomu-zbilshivsya-mayje-na-45-milyarda.htm>.
45. Динаміка патріотичних настроїв 1991-2013 роки : Infolight – інформаційно-аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/dinamika-patriotichnih-nastroyiv-1991-2013-roki>.
46. Для України критично важливий новий кредит МВФ – Світовий Банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/top/economic/dlya-ukrainy-kriticheski-vazhen-novyy-kredit-mvf---vb-12042013131600>.

47. Добронравова И. Синергетика: становление нелинейного мышления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobr-sinerg/index.html>.
48. Доклад о развитии человека 2007/2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org.ua/files/hdr_2007ru.pdf.
49. Долюновська О. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом та перспективи розвитку економіки держави [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1401>.
50. Донченко Е. Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 206 с.
51. Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів. – К. : Представництво МОМ в Україні, 2014. – 101 с.
52. Економічні та соціальні причини міжнародної трудової міграції : Навчальні матеріали онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://pidruchniki.com/12360519/ekonomika/ekonomichni_sotsialni_prichini_mizhna_rodnoyi_trudovoyi_migratsiyi.
53. Еміграція висококваліфікованих кадрів є корисною для України [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.feg.org.ua/cms/projects/debaty/brain_drain.html.
54. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Міжнародний документ від 5.11.1992 року ; Ратифікація від 15.05.2003 року, підстава № 802-15 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_014.
55. Європейські цінності [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org>.
56. Єрьоміна Н. Банківські інформаційні системи: Навч. Посібник. – К.: КНЕУ, 2000.– 220 с.– С.82.
57. З Донбасу вже втік майже мільйон українців : Українська правда. 29.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/29/7045841>.
58. З зони АТО виїхало майже півмільйона українців : Тиждень.ua. 16.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tyzhden.ua/News/123768>.
59. Загрози інтелектуальній безпеці держави в умовах посилення еміграційних процесів / Мокій А. І., Дацко О. І., Шехлович А. М. // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика: [зб. наук. праць] / НАНУ ІРД: редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с. – С. 283–301.
60. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>
61. Звичайно, ми всі сподіваємося, що війни більше не буде. Але якщо б раптом вона таки сталася, чи готові Ви захищати свою країну? (регіональний розподіл) : соціологічне опитування : Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=283.
62. Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного

вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, 2013. – 98 с.

63. Злупко С. М. Економічна думка України : навчальний посібник. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с.

64. ЗМІ: Прибутковість валютних ОВДП перевищує депозити [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.for-ua.com/economics/2012/02/27/130341.html>;

65. Зовнішня трудова міграція населення України. – К. : Укр. центр соціальних реформ, Держкомстат України, 2009. – 119 с.

66. Зорин А. Л. «Кормя двуглавого орла...». Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – Москва : Новое Литературное Обозрение, 2004. – 416 с.

67. Историко-культурные области. В кн.: Народы мира: историко-этнографический справочник. – М. : Советская Энциклопедия, 1988. – С. 580-585.

68. Іванкова-Стецюк О. Соціологічні домінанти комунікації в спільнотах реемігрантів // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії : сучасна соціологічна теорія і пострадянські трансформації», 21-22 квітня 2011 р. (м. Київ). – К. : Логос, 2012. – С.373-374.

69. Іванкова-Стецюк О., Кісь Р. Основні риси української трудової міграції / Оксана Іванкова-Стецюк, Ростислав Кісь // Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів: Друкарські куншти, 2010. – С. 173–216.

70. Ідеальна держава ранніх соціалістів-утопістів. Томас Мор і Томазо Кампанелла [текст] : навч. посіб. / Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко // Національний ун-т внутрішніх справ. Сумська філія. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 37 с.

71. Ільків Володимир. Основний Інстинкт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/vilkiv7/>

72. Інвестуємо в гривневі казначейські облігації? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.potencial.org.ua/view/news/investuiemo-v-grivnevi-kaznacheyski-obligatsii.html>

73. Індекс сприйняття корупції у світі, 2014 : Transparency International Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5053.html>

74. Індія – ринок облігацій Індії / Режим доступу: <http://www.moneycontrol.com/fixed-income/bonds/>.

75. Іноземні студенти в Україні: освіта чи експлуатація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=1808>.

76. Інтелектуальний потенціал та науково-технічна політика. – Львів : ІРД НАН України, 1999. – 235 с.

77. Інтерв'ю з аналітиком Центру досліджень суспільства Андрієм Солодько «Ера радіо FM». Програма «Виміри життя. Економіст». 10.11.2014 р. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : http://www.eramedia.com.ua/article/210662-a_solodko_schomsyatcya_klksst_peremschenih_osb_zblshutsya_na_tis/.

78. Інформаційні сайти про державні облигації: Ізраїль – Інвестуйте в Ізраїль / Режим доступу: <http://www.israelbonds.com/home.aspx>.

79. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : Навчальний посібник / Мочерний С. В., Довженко М. В. ; Вид. 2-ге, доповнене / За ред. Мочерного С. В. – Львів : «Новий Світ», 2005. – 488 с.

80. К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. Юнеско, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.

81. Калюжна Н. П. Державна міграційна політика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/.../du/.../k.htm.

82. Кампанелла Т. Місто Сонця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gramotey.com>.

83. Канигін Ю. Когнітивний поворот // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 11-12.

84. Капітан В. О. Особливості внутрішньої і зовнішньої міграції в Україні та у Львівській області // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика : [зб. наук. праць] / НАНУ. ІРД : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (10). – 540 с. – С. 348–355.

85. Кислицина О. В. Міжнародна трудова міграції в умовах глобалізації: автореф. дис. ...канд. екон. наук : 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини./ Кислицина О. В. ; – Донецьк, 2011. – 20 с.

86. Кількість нелегальних мігрантів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.u-e-p.eu/news/2013/august/klkst-nelegalnih-migrantv-v-ukran-zrosta.html>.

87. Клулт М. Демография регионов Земли. – СПб., Питер. – 2008. – С. 327.

88. Кльосов Анатолій. Звідки з'явилися слов'яни та «індоевропейці». Вони ж – арії. Відповідь дає ДНК-генеалогія. Частина 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php/gallery/phorum/text_ua.php?id=1734.

89. Конвенція про статус біженців [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_011, Ст. 1.

90. Конфлікт у Сирії [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?za_chas_konfliktu_u_siriyi_zaginulo_pona_d_180_tisyach_lyudey...76961

91. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : adm.km.ua/doc/doc862_100712.doc.

92. Концепція цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація соціокультурної сфери в Європі та Україні» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2012/regulations/OpenDocs/121226_270_concept_m.pdf.

93. Кооперативний рух на Галичині і зайнятість населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/lviv/control/uk/publish/article>.
94. Костенко Н. Кількісне і якісне : взаємні претензії та спільні перспективи // Якісні дослідження в соціологічних практиках. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 8-26.
95. Кравченко В. Г. Тенденції трудової міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2012_2/125.pdf
96. Культура. В. кн.: Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 292-294.
97. Купець О. В. Міграція та економічний розвиток України : чи використовується потенціал трудових мігрантів, які повертаються на батьківщину? // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>.
98. Курдюмов С. Синергетика – теория самоорганизации. Идеи, методы, перспективы / С. Курдюмов, Г. Малинецкий. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
99. Куревіна І. Формування основних засад сталого розвитку України // УКРАЇНА: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : монографія / За ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – С. 267–274.
100. Куриляк В. Є. Міжкультурний менеджмент. – Тернопіль : Астон, 2004. – 239 с.
101. Лавриненко С. Тенденції трудової міграції з України до країн СНД / Світлана Лавриненко // Стратегічні пріоритети. – № 2 (11). – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2009/27.pdf.
102. Лапшина І. А. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України // Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.) – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 91–100.
103. Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі : моногр. / Н. М. Левчук; відпов. ред. д.е.н., проф. В. С. Стешенко. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2001. – 492 с.
104. Лозинський Р. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 500 с.
105. Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / Садова У. Я., Гринькевич О. С., Телішевська Ю. В. // Україна : аспекти праці. – № 2013. – № 8. – С. 4–14.
106. Ляушева С.А., Хот З.З. К вопросу о социокультурной интеграции мигрантов [Електронний ресурс] / С.А. Ляушева, З.З.Хот // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология. Юриспруденция, политология, культурология. – 2012. – №4 (108) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sotsiokulturnoy-integratsii-migrantov>.
107. Маганья Л. Иммиграционная политика США : тенденции и результаты //

Отечественные записки. – № 4 (19), 2004. С. 48-55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/oz/2004/4>.

108. Майданік І. Підприємницький потенціал дітей трудових мігрантів в Україні / Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с. – С. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>.

109. Малес Л. Розуміючий потенціал соціокультурного аналізу // Якісні дослідження в соціологічних практиках : навчальний посібник ; [за ред. Н. Костенко, Л. Скокової]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009.

110. Малиновська О. А. Політика сусідніх країн щодо співвітчизників як інструмент поповнення людських ресурсів: виклики та уроки для України // Стратегічні пріоритети. – № 3 (28). – 2013. – С. 138-146.

111. Мамардашвілі М. Культура і думка // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 6. – С. 26-28.

112. Маркарян Э. Теория культуры и современная наука : Логико-методологический анализ. – М. : Мысль, 1983. – С. 8-31.

113. Марков І. На роздоріжжі: аналітичні матеріали комплексного дослідження / І. Марков, ерм. Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селещук та ін. // На роздоріжжі: аналітичні матеріали комплексного дослідження ; за ред. І. Маркова. – Львів : Папуга, 2009. – 248 с.

114. Межа можливостей. В Україні наростає нова потужна міграційна хвиля. Кореспондент. – 2013 – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/journal/1474512>.

115. Миграция : Основные обзоры и доклады ООН в экономической и социальной областях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/development/surveys/migration.shtml>.

116. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2014. – 48 с. – С. 30-31.

117. Міграційний профіль. Україна / Державна міграційна служба України. – Київ, 2013. – 100 с.

118. Міграційний рух населення у січні-вересні 2004-2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

119. Міграційних рух населення в 2011 році : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/fin/ds/mrk/m20112u.html>

120. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / за ред. О.В. Позняка. – Умань, 2007. – 274 с.

121. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти : довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. ; НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [Редкол. : В. С. Кравців, У. Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2009. – 228 с.

122. Міграція в Україні : факти і цифри, вересень 2011 р. / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.iom.org.ua

123. Міграція і розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iom.org.ua/ua/activities/maximaizing-the-opportunities-of-migration.html>.
124. Міжнародна міграція : навч. посіб. / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. – К. ВЦ «Академія», 2007. – 312 с.
125. Мічіо Кайку. Фізика майбутнього / Пер. з англ. А. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2013. – 432 с.
126. Модернізація : Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.
127. Моисеев Н. Экология человечества глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации). – М. : Молодая гвардия, 1988. – 254 с.
128. МОМ дослідить обсяги та вплив грошових переказів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1690>.
129. Навчання за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.
130. Найбільше грошей українські заробітчани передають своїм родичам в Україну із Росії [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2013/02/27/142017.html>.
131. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М. : БРЭ. – 1994. – 640 с.
132. Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 448 с.
133. Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p14>.
134. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах / Г. Николис, И. Пригожин; пер. с англ. – М. : Мир, 1979. – 512 с.
135. ОВДП, які знаходяться в обігу, за сумою основного боргу, щодня. Станом на 20.05.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44580
136. Огляд приватних грошових переказів в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>.
137. Олесневич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. – К. : Наукова думка, 1974. – 167 с.
138. ООН нарахувала майже півмільйона вимушених переселенців в Україні – Перший український інформаційний. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/ukrajina/suspilstvo/item/397935-oon-narakhuvala-maizhe-pivmiliona-vymushenykh-pereselentsiv-v-ukraini>.
139. Основні показники вищих навчальних закладів України на поч. 2013-2015 н.р. Стат. бюлетень. – Київ : Державний комітет стат. України, 2014. – 165 с.
140. Офіційний курс гривні щодо долара США. Середній за період [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.google.com/url?q=http://www.bank.gov.ua/files/Exchange>.
141. Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lv.ukrstat.gov.ua>.

142. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

143. П'ятковська О. Вплив зовнішньої трудової міграції на добробут населення України // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О.А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с. – С. 69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration.new-7aaa8.pdf>.

144. Парсонс Т. Система современных обществ [пер. с англ.]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

145. Пасхавер Олександр. Коли держава неефективна, економіка залежить від неекономічних факторів // «День». – 2013. – № 120–121.

146. Переселенці вважають патріотизм львів'ян «ефемерним» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?pereselentsi_vvazhayut_patriotizm_lvivyan_efemernim&objectId=1323462.

147. Петрова Т. Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні // Україна : аспекти праці. – 2009. – № 3. – С. 37-44.

148. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К. : Фоліант, 2008. – 158 с.

149. Пилипенко В. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). – К. : Наукова думка, 1993. – 127 с.

150. Пилипенко В. Субъективный компонент в социологическом познании / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2000. – 320 с.

151. Питання навчання студентів та аспірантів, стажування наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном // Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 411 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.

152. Півмільйона вимушених переселенців в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/item/396906-oon-narakhuvala-bilshe-824-tys-pereselentsiv-z-donbasu-i-krymu>.

153. Подолання бідності в контексті локалізації Цілей розвитку тисячоліття в Україні / Садова У. Я., Андрусишин Н. І. // Регіональна економіка. – 2006 р. – № 3. – С. 21-31

154. Подшивалкіна В. З приводу застосування якісних методів у соціології // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – № 4. – 2008. – С. 197-206.

155. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Концептуалізація поняття і явища соціальної пам'яті // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Харків Серія «Соціологічні науки». Том XV. № 1, 2. – 2012. – С. 15–21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMS_U_sociology_2012_15_1-2_5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%A3%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B0/Downloads/VMS_U_sociology_2012_15_1-2_5%20(1).pdf).

156. Позняк О. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан та перспективи / За ред. О. Позняка. – Умань : СПД Сочінський, 2007. – 276 с.

157. Поліщук Ярослав. Шлях до асиміляції чи європейська перспектива? Публіцистика Івана Нечуя-Левицького в сучасній оцінці : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?.

158. Положення про проведення аукціону з розміщення облігацій внутрішньої державної позики. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0349500-96>. – пункт 1.4.

159. Пригожин И. Порядок из хаоса : новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Спенсер ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

160. Приходько О. В. «Американский интернационализм» vs «европейская многосторонность» / О.В. Приходько // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – №10.

161. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб // Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/98619.html>.

162. Про зарахування учнів до загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів // Лист Міністерства освіти і науки України від 18.07.2014 № 1/9-366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua>.

163. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : Постанова Кабінету міністрів України від 6.08.2014 року № 385 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>.

164. Про Концепцію державної міграційної політики : Указ Президента України від 30.05.2011 року №622/2011 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>.

165. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992 року № 2494-XII : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

166. Проблема інтелектуальної еміграції в Україні / Вірбулевська О. В., Пономаренко А. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/13_EISN_2013/Economics/2_135811.doc.htm.

167. Проблеми формування та реалізації державної політики у сфері регулювання трудової міграції: наукова доповідь / НАН України. Інститут регіональних досліджень; [наук. ред.: д.е.н., проф. Садова У.Я.] – Львів, 2014. – 38 с.

168. Програма розвитку України Президента України «Стратегія-2020». Офіційна сторінка Адміністрації президента України в соціальній мережі Twitter. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/989833-poroshenko-oprilyudniv-tezistrategiji2020.html>.

169. Продаж валютних ОВДП українцям не призведе до відтоку вкладників – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.prostobank.ua/depoziti/novini/prodazh_valyutnih_ovdp_ukrayintsyam_ne_p_rizvede_do_vidtoku_vkladnikov_eksperti.

170. Проект Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?id=56219>.

171. Психология о миграции. Материалы. Типы адаптации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://au-migration.narod.ru/Diplom/72.htm>.

172. Пуригіна О. Г., Сардак С. Е. Міжнародна міграція : навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 312 с.

173. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с.

174. Ровенчак О. Порівняльний контент-аналіз українських видань щодо висвітлення питань міжнародної міграції та місця в ній України / О. Ровенчак, В. Володько // Статистика України. – 2010. – № 3 (50). – С. 52-58.

175. Ротман Д. Категории социальной динамики // Социология: учебное пособие [под. ред. А. Н. Елсукова]. – Мн. : НТООО «Тетра системс», 1998. – С. 193-194.

176. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України. – 2002. – С. 10-98.

177. Садова У. Я. Міграційна ситуація як об'єктивна основа формування регіональної міграційної політики // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації. – Львів, Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. – С. 84-97.

178. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку : монографія. – Львів : ІРД НАН України, 2005. – 408 с.

179. Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua>.

180. Самоорганізація : Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Самоорганізація.

181. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури. – Луцьк, 2008. – С. 17-18.

182. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М. : Добросвет, 1998. – 292 с.

183. Семігіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 180 с.

184. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 392 с.

185. Сирочук Н. А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу : фактори впливу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.kpi.ua/uk/node/622>.

186. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 ; [пер. з англ.] – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

187. Соляник О. М. Балансовий метод як інструмент дослідження розвитку регіону : Інформаційно-науковий портал з менеджменту та економіки Сумського державного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : me.fem.sumdu.edu.ua/docs/d006.pdf.

188. Сорокин П. Анализ элементов взаимодействия // Социология: хрестоматия ; [сост. Ю. Г. Волоков, И. В. Мостовая]. – М. : Гардарики, 2003.
189. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с. – С. 164–252.
190. Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика. Ч. 1 / Авт. кол. Долішній М. І., Злупко С. М. та ін. ; Львівське відділення інституту економіки НАН України. – К. : Наукова думка, 1994. – 261 с.
191. Соціологія міграції : Навчальний матеріал онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19650323/sotsiologiya/sotsiologiya_migratsiyi.
192. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / Липсет С. М. и др. // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 5–34.
193. Стадний Єгор. Кількість студентів-українців за кордоном (денна форма навчання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/other/56-women>.
194. Статистический справочник «Миграция и денежные переводы: цифры и факты – 2011 года» / Всемирный банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.siteresources.worldbank.org.
195. Статистичний щорічник Львівської області за 2011 р. Ч. 1. – Львів : Держслужба статистики України. Головне управління статистики у Львівській області, 2012. – 368 с.
196. Статистичний щорічник України за 2011 рік. – К.: Державна служба статистики України. ТОВ «Август Трейд». – 2012. – 336 с.
197. Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.12.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=287148;
198. Сухов А. Н. Миграция в Европе и ее последствия // А.Н. Сухов, С.А. Трыканова. – М. : Флинта, 2008. – С. 51-52.
199. Темірова І. Ю. Трансформація імміграційної політики Португалії // Економічний часопис-XXI, 2011. – №11-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2011/11-12/201112.html>.
200. Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України / Долішній М. І., Шевчук Л. Т., Шевчук Я. В. // Соціально-економічні дослідження в перехідний період : Регіональні суспільні системи : 35. наук. праць. – 2004. – Вип. 3. – С. 3–14.
201. Трудова міграція в регіоні Америки : погляд в майбутнє через призму сьогоденної міграційної політики / Р. Д. Стаканов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 196, Т. 1. – С. 190-194.
202. У 2013 році кількість біженців у світі перевищила 50 млн осіб – ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://ua.korrespondent.net/world/3381250-u-2013-rotsi-kilkist-bizhentsiv-u-sviti-perevyschyla-50-mln-osib-oon>.

203. Україна. Міграційний профіль. МОП в Україні – 2013. – 98 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://rv.dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf.

204. Українська еміграція : причини й наслідки : Віче : Журнал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/310>.

205. Українська Національна Ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу : етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори // матеріали круглого столу [за ред. В. С Кравціва] – Львів : ІРД НАН України, 2011. – 62 с.

206. Українське слово. – 2002. – 14-20 лютого.

207. Українські нелегали в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2011/05>.

208. Усатенко Т. П. Контент-аналіз основних понять аксіології // Аксіологічний підхід – основа формування цілісності особистості майбутнього педагога: монографія / За заг. ред. Л. О. Хомич. – Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 143 с. – С. 22–27.

209. Утопия и утопическое мышление : Антология зарубежной литературы / Сост. В. Чаликова. – М. : Прогресс, 1991. – 405 с.

210. Феномен українського заробітчанства. – Українська Європейська Перспектива [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.u-e-p.eu/analytics/2012/september/fenomen-ukranskogo-zarobtchanstva.html>.

211. Фітьо А. Криза в Греції. Чи наступить Україна на ті самі граблі? [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/blog/625.html?page=1>.

212. Формування територіальних міграційних систем як фактора нарощення соціально-економічного потенціалу // Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів : національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика, У. Я. Садової. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с. – С. 164–252.

213. Франко І. Зібр. творів : У 50 т. – К., 1985. – Т. 44, кн. 2.

214. Цапок С. О. Народонаселення – головна передумова становлення трудового потенціалу суспільства // С. О. Цапок, Л. С. Ноджак / Регіональна економіка. – 2002. – № 2.

215. Чередник Н. Г. Роль інтеграційної функції мови у формування нації і держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10cngfnd.pdf>.

216. Чи слід мені залишитись, чи слід їхати? Українська міграція в економічному розрізі [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2007/W1_ukr.pdf.

217. Чорний Р.С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудовотенційного балансування // Територіальні міграційні системи: теорія та практика. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 76–82.
218. Чорний Р. С. Розвиток трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства : монографія. НАН України. Ін-т регіон. досліджень. – Львів, 2013. – 384 с.
219. Шанин Т. Методология двойной рефлексивности в исследованиях современной российской деревни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://win.www.nir.ru/socio/scipubl/sj/34-shanin.htm>.
220. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К. : Друк. – 2008. – С. 40-41.
221. Швеція може перестати бути оазою для мігрантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/~297895>.
222. Шиманська О. Аналіз можливостей залучення грошових доходів мігрантів в економіку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ecan/2011_8_1/pdf/shymanska.pdf.
223. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – 296 с. – С.170-171.
224. Щоб викупити свої облігації Греція взяла в борг понад 4 мільярда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/news/30965.html>.
225. Энциклопедия стран мира. – М. : Экономика. – 2004. – С.156-329.
226. Юдина Т.Н. Социологическом анализе миграционных процессов / Т.Н.Юдина // Социс, 2002. – № 10. – С.102–109.
227. Юдина Т.Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов / Т.Н.Юдина . – М: Академический Проект, 2006. - 272 с.
228. Якби у Вас була можливість отримати, крім українського, громадянство іншої країни, яке громадянство Ви обрали б? (регіональний розподіл) : Соціологічне опитування : Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=776#.
229. Якобсон Д. Формирование образа в киберпространстве : online – ожидания и offline-реальность в «текстовых» виртуальных сообществах // Массовая культура : современные западные исследования [пер с англ.] – М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. – С. 177-203.
230. Becker G. Human Capital: Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – 3rd ed. – University of Chicago Press, 1993. – 390 p.
231. Berry J. W., Poortinga Y. N., Segall M. N. & Dasen P. R. Cross-cultural psychology : research and application. – NY. 1990.
232. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation / John W. Berry // Applied Psychology: an international review, 1997. – № 46(1). – С.5 -34.
233. Creswell J. Qualitative inquiry and research design: Choosing among five

approaches / J. Creswell. – Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 2007.

234. De Haas H. The migration and development pendulum : a critical view on research and policy // International Migration. (2012)– № 50 (3). – P. 8–25.

235. Dewey J. Freedom and culture. London, Overseas publications interchange. LTD. – 1968. – С.23-42.

236. Dilip Ratha. Diaspora bonds for development financing during a crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.worldbank.org/peoplemove/node/1303>.

237. EU Neighbourhood Migration Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.migrationpolicycentre.eu.

238. Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>;

239. Інформаційно-аналітичні матеріали на засідання НТСЕР до питання про стан реформування оплати праці // Федерація профспілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ntser.gov.ua/split/files/content/p1-ps.doc

240. Ewalt P.M. (ed.) Community building ; ed. by P. M. Ewalt. – Washington : Naws Press, 1998.

241. Håpnes T., Pettersen Buvik M. Evaluering av NHOs Global Future program. Rapport / Tove Håpnes, Marte Pettersen Buvik. – Oslo: SINTEF, 2012. – 65 p.

242. Hatland A., Kuhnle S., Romøren T. (red.) Den norske velferdsstaten. 4. Utgave / Aksel Hatland, Stein Kuhnle, Tor Inge Romøren. – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2011. – 365 p.

243. Hodstede G. Cultural Constraints in Menegement Theories (Доповідь, представлена на щорічних зборах National Academy of Management). – Las Vegas. August 1. – 1992. – Pp. 1-21.

244. India Unemployment rate [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.indexmundi.com/india/unemployment_rate.html.

245. International Migration Law: Glossary on Migration (2nd edition) / International Organization for Migration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iom.int.

246. Jorgensen D. Participant Observation / D. Jorgensen. – London : Sage, 1989.

247. Kapur D. Remittances : The New Development Mauntra G24 Discussion Papar Series. – New York, 2004 : United Nations Conference on Trade and Development.

248. Kjeldstadli K. Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering / Knut Kjeldstadli. – Oslo : Pax Forlag, 2008. – 294 p.

249. Kluckhohn, Florence R., Fred L. Strodbeck. Variations in Value Orientations, Evanston, IL : Row, Peterson, 1961.

250. Louka T. Katseli, Robert E.B. Lucas and Theodora Xenogiani. Effects of migration on sending countries: what do we know? // OECD development centre Working Paper / Research programme on: Economic and Social Effects of Migration on Sending Countries, 92 p. – P. 26.

251. Making learning mobility an opportunity for all. Report of High Level Expert Forum on Mobility [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/education/doc/2008/mobilityreport_en.pdf.

252. Melding til Stortinget nr.6. (2012 - 2013). En helhetlig integreringspolitikk. Mangfold og fellesskap. Oslo: Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartement, 2012. – 150 p.

253. Migrant Integration Policy index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mipex.eu/countries>.

254. Migration and Remittances : Top Countries : World Bank Group's Internet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Top10.pdf>.

255. Migration Push/Pull Factors [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://lewishistoricalsociety.com/wiki2011/tiki-read_article.php?articleId=28.

256. Montanari A. (ed.) Brain-Net Circular Migration. – Volume 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization ; ed. by A. Montanari. – Rome : Rubbettino, 2010. – P. 7-8.

257. Orona C.I. Temporality and Identity Loss Due to Alzheimer's Disease [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://books.google.com/books?id=TtRMolAapBYC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>.

258. Perceptions, imaginations, life-satisfaction and sociodemography / Bilan Y., Borshchevska Y., Duvell F., Lapshyna I., Vdovtsova S., Vollmer B. : The case of Ukraine : <http://www.eumagine.org/outputs/Project%20Paper%2011%20-%20Ukraine%20FINAL.pdf>.

259. Resultater for introduksjonsprogrammet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imdi.no/Introduksjonsordningen/Introresultater>.

260. Rugkåsa M. Likhetens Dilemma. Om sivilisering og integrasjon i den velferdsambisiøse norske stat / Marianne Rugkåsa – Oslo: Gyldendal Akademisk, 2012. – 210 p.

261. Sandbæk M. L., Tronstad K. R. Hovedtrekk ved integreringspolitikken i Norge, Sverige, Danmark, Storbritannia, Frankrike og Canada / Miriam Latif Sandbæk, Kristian Rose Tronstad // Fafo-notat, 2011. – № 18. – 36 s. – C.18.

262. Sen Amartya. Development as Freedom. Anchor Books. – New York, 1999 International Migration 50, no. 3. – P. 8–25.

263. Social Remittances revisited-2011. / Levitt P., Lamba-Nieves D. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/webhp?tab=mw&ei=5jiDVPP6NIHDgwS5n4CgAw&ved=0CAUQqS4oAg#q=levit%2C1998%2C+2001%3B+Levit+%2C+Lamba-Nives%2C+2001>.

264. Steinkellner A. Norges innvandrere - både høyt og lavt utdannet [Електронний ресурс] / Alice Steinkellner // Samfunnsspeilet. – 2012. – № 5. –

Режим доступа до журн. : <http://www.ssb.no/utdanning/artikler-og-publikasjoner/norges-innvandrere-baade-hoyt-og-lavt-utdannet>.

265. Støren L. Unge innvandrere i utdanning og overgang til arbeid / Liv Anne Støren // NIFU Rapport. – 2010. – № 45. – 84 p.

266. The Economic Times, 2013 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://economictimes.indiatimes.com/topic/2013>.

267. The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report Brussels: Eurydice 2012 – 220 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.

268. The Global Competitiveness Report 2013-2014 Full Data Edition. Klaus Schwab, World Economic Forum // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.

269. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). World Population Prospects : The 2012 Revision, CD-ROM Edition [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://esa.un.org/unmigration/documents/worldmigration/2013>.

270. UPDATE 2-Greece planning «diaspora» bonds- finmin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reuters.com/article/2010/09/15/greece-finmin-idUSLDE68E0U620100915>.

271. World development Indicators. – 2004. Washington. – 2005. – P. 346.